

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107195>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

HET LIEDBOEK VAN LIISBET GHOEYUAERS

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN AAN DE
KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN, OP GEZAG
VAN DE RECTOR MAGNIFICUS DR. S. J. GEERTS, HOOGLERAAR
IN DE FACULTEITEN DER GENEESKUNDE EN DER WISKUNDE EN
NATUURWETENSCHAPPEN, VOLGENS HET BESLUIT VAN DE
SENAAT IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
27 JUNI 1966 DES NAMIDDAGS TE 2 UUR

DOOR

ANDREAS JOHANNES MARIA VAN SEGGELEN

GEBOREN TE HEEMSTEDÉ

N.V. UITGEVERSMAATSCHAPPIJ W. E. J. TJEENK WILLINK
ZWOLLE

HET LIEDBOEK
VAN
LIISBET GHOEYUERS

PROMOTOR :

PROF. DR. W. J. M. A. ASSELBERGS

HET LIEDBOEK VAN LIISBET GHOEYUAERS

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN AAN DE
KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN, OP GEZAG
VAN DE RECTOR MAGNIFICUS DR. S. J. GEERTS, HOOGLERAAR
IN DE FACULTEITEN DER GENEESKUNDE EN DER WISKUNDE EN
NATUURWETENSCHAPPEN, VOLGENS HET BESLUIT VAN DE
SENAAT IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
27 JUNI 1966 DES NAMIDDAGS TE 2 UUR

DOOR

ANDREAS JOHANNES MARIA VAN SEGGELEN
GEBOREN TE HEEMSTEDÉ

N.V. UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ W. E. J. TJEENK WILLINK
ZWOLLE

INLEIDING

In de handschriftenafdeling van de Bibliothèque Nationale te Parijs vindt men onder nummer 39 van het Fonds Néerlandais een laat-middeleeuws liederhandschrift dat al verschillende malen een voorwerp van studie is geweest.

In 1899 kwam de vrome inhoud van het bundeltje ter beschikking van de belangstellenden door een editie in de Leuvensche Bijdragen.¹ Dr. L. Scharpé had daartoe een door hem vervaardigd afschrift ter beschikking gesteld aan C. Lecoutere, die de uitgave verzorgde. Deze uitgave en Knuttels boek over het Geestelijk Lied² hebben de liederverzameling een plaats en een naam bezorgd in de geschiedenis der Nederlandse letteren. Op bepaalde gronden is indertijd aangenomen dat een zuster uit het klooster Barbaradael op de Eikendonk onder Den Dungen de verzameling geestelijke liederen zou hebben aangelegd. Men heeft ook verondersteld dat zij althans een gedeelte ervan zelf zou hebben gedicht. Het klooster Barbaradael werd van 1477 tot 1627 bewoond door tertiariissen.

Een nieuwe uitgave van de algemeen gewaardeerde inhoud van dit Parijse handschrift moet beginnen met een gedetailleerde beschrijving ervan. Voor zover er gegevens beschikbaar zijn, kan vervolgens gepoogd worden de plaats waar het handschrift is ontstaan opnieuw te bepalen en de geschiedenis ervan te achterhalen. Daarna kan aandacht worden besteed aan taaleigenaardigheden in de gepubliceerde teksten en aan de inhoud en de achtergronden ervan. Een vergelijking van enkele teksten met hun varianten uit andere handschriften of gedrukte liederbundels is tenslotte wenselijk.

¹ Leuvensche Bijdragen jrg III, 1899, pag 23-130

² Dr J A N Knuttel, Het Geestelijk Lied in de Nederlanden voor de Kerkhervorming Rotterdam, 1906.

HET HANDSCHRIFT

Het handschrift, waarvan signatuur en bewaarplaats reeds zijn genoemd, bevat 88 papieren blaadjes, genummerd in modern schrift. Een oude folering is niet aanwezig. De oudste bekende eigenares noemde het een „leusenbuecsken”.¹ De oudste aantekening in een catalogus van de Bibliothèque Nationale beschrijft het als volgt: „Recueil de prières, de cantiques et de légendes en vers néerlandais. Traduction Néerlandaise du Bref apostolique pour le jubilé de 1600, imprimée à Bruxelles en 1603”.² Huet noemde het in zijn catalogus³ een „Recueil de poésies pieuses en l'honneur de la Vierge et de divers Saints”. Hij gaf de incipits van alle teksten en verschillende bijzonderheden betreffende het handschrift. Hij vermeldde ook de beide in het handschrift genoemde eigenaressen.

De folio's 81 tot en met 88 behoren niet tot het eigenlijke handschrift. Ze bevatten de gedrukte vertaling van de apostolische brief die de voorwaarden vaststelde waaronder de jubileeaflaat in 1603 verdiend kon worden. Deze tekst loopt tot fol. 84ro. Daarna volgt nog een begeleitend schrijven van de aartsbisschop van Mechelen. De brieven worden buiten beschouwing gelaten bij het beschrijven van het handschrift. Ze zijn echter onze aandacht waard als de herkomst en de geschiedenis van het handschrift onderzocht worden.

Voor de vervaardiging van het handschrift is alleen papier gebruikt. Het is gebonden in een betrekkelijk modern kartonnen kaftje. Het formaat, gemeten aan de kaft, is 114 × 119 mm en gemeten

¹ Lusbet Ghoeyuaers op fol. 22vo

² In de catalogus van het Ancien Supplément Français die na 1820 werd opgesteld Hs N A F 5510 te Parijs, nr 3326

³ Catalogue des Manuscrits Néerlandais de la Bibliothèque Nationale par M Gédéon Huet Paris, 1886

aan het beschreven gedeelte 93×105 mm. De folio's 77 - 78 - 79 - 80 zijn aan de onderkant 4 mm korter dan de voorgaande.

Het handschrift is opgebouwd uit de volgende katernen:

1 fol. 1 - 8	6 fol. 41 - 47
2 fol. 9 - 16	7 fol. 48 - 55
3 fol. 17 - 24	8 fol. 56 - 63
4 fol. 25 - 32	9 fol. 64 - 71
5 fol. 33 - 40	10 fol. 72 - 76
	11 fol. 77 - 80

Tussen fol. 45 en 46 is een blaadje weggesneden, waardoor het zesde katern slechts zeven in plaats van acht blaadjes telt. Van het tiende katern zijn de laatste drie folio's verloren gegaan. Het elfde katern bestaat uit vier oorspronkelijk losse folio's. Hiervan is nr. 77 aan nr. 80 en nr. 78 aan nr. 79 gelijmd.

Opvallend is de manier waarop het zevende katern is gevouwen uit een dubbelvel. Uit de verspreiding van de watermerken over de folio's kan men opmaken dat een katern normaal werd gevouwen uit een plano dat eerst in de lengte werd dubbelgevouwen. Het zevende katern wijkt hiervan af. Het is gemaakt uit een dubbelvel dat niet eerst werd opengeslagen, maar onmiddellijk door een horizontale en verticale vouw in vieren werd gevouwen.

Rekening houdend met de besnociing van het handschrift bij herbinding kan men schatten dat de plano's waaruit de eerste tien katernen zijn samengesteld, ongeveer 29×43 cm groot zijn geweest.¹

Voor de katernen 1 - 2 - 5 - 6 - 7 - 8 - 9 - 10 is papier gebruikt met het watermerk dat Briquet vermeldt onder nr. 1808.² Volgens de door hem gegeven papierbeschrijving kwam dit watermerk voor in vellen van 30×43 cm, hetgeen ongeveer overeenkomt met de gegeven schatting. Dit papier zou in onze streken zijn gebruikt

¹ Lengte 4×93 mm + snijverlies = meer dan 37,2 cm Breedte 2×105 mm + snijverlies = meer dan 21 cm. Custoden zijn op verschillende plaatsen half weggesneden, zodat aan de onderkant van het hs wel 2 à 3 cm moet zijn weggesneden. Als aan de bovenkant nog 1 à 2 cm is weggesneden, maakt dat een totaal van ongeveer 8 cm op de breedte van een plano. Als aan de zijkant 1 à 2 cm is weggesneden, is op de totale lengte van het vel ongeveer 6 cm verloren gegaan. Men kan de maat van het gebruikte papier dus schatten op ongeveer 29×43 cm.

² C. M. Briquet, *Les Filigranes* 2e Ed. Leipzig, 1923.

tussen 1470 en 1490.¹ Voor het derde en vierde katern is een papier-soort gebruikt dat als watermerk een gekroond kannetje met kruis heeft. Het is niet duidelijk te determineren doordat er in het handschrift teveel van is weggesneden. Soortgelijke kannetjes geeft Briquet op voor de laatste twee decennia van de vijftiende eeuw. Het watermerk in katern elf, een gotische P met kruis, lijkt het meest op nr. 8671 bij Briquet, hoewel het niet precies te determineren valt. Watermerken die veel overeenkomst ermee vertonen, komen alle voor in papier van de laatste twee decennia van de vijftiende eeuw en het eerste decennium der zestiende.

We mogen uit deze gegevens afleiden dat het handschrift wel vóór 1500 zal zijn geschreven, met uitzondering misschien van het elfde katern.²

De bladspiegel is nergens in kolommen verdeeld. In de eerste vijf katernen en in een deel van het zesde is hij zeer regelmatig: katern 1 : 91×75 mm, katern 2-3-4 : 92×68 mm, katern 5 en katern 6 tot en met fol. 45 : 92×67 mm. Prickings zijn er vrijwel overal nog aanwezig. In iedere bladspiegel staan 19 lijnen.

Op de laatste twee folio's van het zesde katern is de bladspiegel onregelmatig: 46ro 92×65 mm, 46vo 92×66 mm, 47ro 95×66 mm, 47vo 96×67 mm. 46ro en 46vo hebben 19 lijnen, 47ro en 47vo hebben er 20. Prickings zijn ook hier aanwezig.

Het zevende katern heeft alleen een bladspiegel met 19 lijnen van respectievelijk 91×68 mm en 91×69 mm op 48ro en 55vo. De rest van het katern is blanco. Prickings zijn aanwezig.

In het achtste katern zijn de bladspiegels bij een constante breedte van 69 mm voor wat betreft hoogte en aantal lijnen onregelmatig. Er is evenwel een bepaalde overeenkomst tussen de eerste en de tweede helft van het katern.³ Ook hier zijn prickings aanwezig.

¹ Don Francisco de Bofarully y Sans, *Heraldic Watermarks*, Hilversum, 1956, noteerde dat dit watermerk in Frankrijk voorkwam tussen 1494 en 1499 en in een groter formaat in 1487. Liefstinck noemde hs 323 van de Mij. der Ned. Lett, waarin hetzelfde watermerk wordt aangetroffen, 15de-eeuws.

² Vgl. voor de betrouwbaarheid van dit soort dateringen G. I. Liefstinck, *Codicum in finibus Belgicarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur Pars I Lugduni Batavorum*, 1948, pag. VIII.

³ De eerste en tweede helft zijn voor wat de bladspiegels betreft tot op zekere hoogte elkaars spiegelbeeld, hetgeen blijkt uit het volgende schema.

In de katernen 9 en 10 meten de bladspiegels 91×69 mm, hebben ze 19 lijnen en zijn prickings aanwezig. Alleen op 76vo ontbreekt een bladspiegel.

Katern 11 heeft bladspiegels van 60×80 mm en 16 lijnen. Enkele prickings.

De codex is geschreven door verschillende handen. De eerste hand heeft de folio's 1 tot en met 45 beschreven in een goed verzorgde littera textualis. Initialen en paragraaftekens zijn steeds rood. Bij twaalf van de zesentwintig initialen staat een representant. Paragraaftekens zijn zeer onregelmatig geplaatst. Op sommige plaatsen staan nog custoden of restanten ervan.¹

Op folio 46ro vangt een tweede hand aan, eveneens met een goed verzorgde littera textualis. Het is opmerkelijk dat dit samenvalt met het begin van de onregelmatigheden in bladspiegel en liniëring. Deze kopiïste liet 48vo tot en met 55vo onbeschreven, maar heeft wel 56ro tot en met 76ro met teksten gevuld. Het valt ook op dat er onregelmatigheden zijn in de rode initialen. Er zijn er vijf die drie en tien die twee regels beslaan. Ze hebben geen representanten. Bij de eerste kopiïste besloegen alle initialen twee regels. Ook hier zijn de rode paragraaftekens onregelmatig geplaatst. Slechts éénmaal is er een restant van een custode.² In het achtste, negende en tiende katern staan verschillende correcties. Op 76ro staan in de marge enkele pen- of schrijfoefeningen. Onderaan begint, in een littera notularis, met verwaarlozing van de bladspiegel, een prozatekst die op 76vo wordt vervolgd.

Het elfde katern is weer door een andere hand geschreven, ook in een goed verzorgde littera textualis. Een initiaal op 77ro is met penwerk versierd. Een rode initiaal op 79ro is weer normaal over twee regels geschreven en heeft geen representant. Custoden zijn niet aanwezig, paragraaftekens evenmin.

fol.	56r	56v	57r	57v	58r	58v	59r	59v	×	60r	60v	61r	61v	62r	62v	63r	63v
hoogte	96	95	95	95	92	92	92	95	×	95	91	91	91	95	95	95	91
lijnen	20	20	20	20	19	19	19	20	×	20	19	19	19	20	20	20	19

¹ Op: 2vo, 8vo, 10vo, 18vo, 24ro, 24vo, 25ro, 26vo, 32ro, 32vo, 33ro, 34vo.

² Fol. 73vo.

GESCHIEDENIS VAN HET HANDSCHRIFT

Gebruikssporen.

Fol. 1 maakt de indruk lang als kaft gediend te hebben. De recto-zijde is erg beduimeld en al vroeg gerepareerd met een strookje papier in de marge. Ook dit strookje is beduimeld. Fol. 1vo heeft een reparatie met doorzichtig papier, die van jonger datum lijkt te zijn. Fol. 7ro vertoont eenzelfde reparatie. Fol. 55vo is zo smoezelig, dat men zou denken, dat het enige tijd als achterkaft gediend kan hebben. Fol. 76vo is eveneens vuil en bevlekt. Het is waarschijnlijk, dat de drie blaadjes die er op hadden moeten volgen – ook dit katern telde oorspronkelijk acht folio's – door slijtage verloren zijn gegaan.

Eigendomsaantekeningen komen voor op 22vo, 28vo en 80vo.

Wordingsgeschiedenis en eigenaressen.

Uit de hiervoor gegeven beschrijving blijkt al dat het handschrift niet ineens is vervaardigd, maar in etappes is ontstaan. Door verschillende gegevens uit het handschrift kan een iets genuanceerder inzicht in die geschiedenis verkregen worden. De voornaamste van deze gegevens zijn de drie eigendomsaantekeningen. De eerste twee in een littera notularis, de laatste in veel jonger cursief schrift.

Op 22vo staat: Dit leiisenbuecsken hoert thoe
suster liisbet ghoeyuaers

Achter deze naam komen nog enkele ondefinieerbare tekentjes, waarin Huet een afkorting voor „et aliis” meende te lezen.

Dezelfde hand schreef ook op 28vo de aanhef van een eigendomsverklaring:

Dit leysenbuxsken hoert toe

Deze regel is echter weggekrast.

Op 80vo staat dan tenslotte:

Dit boexskens hoort toe
suster johanna cueliens¹
suster elisabet ghoeyuaers
heuet mij gegeuen

Daaronder heeft dezelfde hand geschreven:

qui patitur vincit omnia
de ab sentibus nil
Nisi bonum

Hieruit blijkt dat het hele bundeltje, geschreven door drie of vier verschillende handen, in het bezit is geweest van Elisabeth Ghoeyuaers voordat zij het schonk aan Johanna Cueliens.

Doordat Elisabeth Ghoeyuaers haar naam eerst plaatste op fol. 22vo zou men geneigd kunnen zijn om aan te nemen dat zij het eerste deel van het handschriftje, dat wil zeggen het deel dat door de eerste hand is geschreven, aanvankelijk afzonderlijk heeft bezeten. Zelfs zou ze er de copiïste van kunnen zijn.²

Hiertegen verzet zich echter de combinatie van deel 1 – de folio's 1 tot en met 45 – met deel 2 – de folio's 46 tot en met 76.

De copiïste van het tweede deel moet degene zijn die de beide stukken heeft bijeengebracht. Het feit dat het grootste deel van de folio's 1 tot en met 45 op precies hetzelfde papier is geschreven als de folio's 46 tot en met 76 maakt het waarschijnlijk dat beide delen omstreeks of op dezelfde tijd zijn vervaardigd, met gebruikmaking van dezelfde papiervoorraad. De eerste copiïste had zes katernen bijna volgeschreven, toen de tweede er vier andere, eveneens bijna volgeschreven katernen, aan toevoegde.

Dat de tweede copiïste deze samenvoeging tot stand bracht, blijkt uit het feit dat zij het laatste katern van deel 1 aanvulde met een

¹ Deze aantekening met fouten bij Huet pag 45 Hij las o a corneliens Ook Lecouteres copie is niet foutloos Wel gaf hij terecht Cueliens W Lampen (O G E VI, 1932, pag 85 c v) keurde Huets lezing goed en gaf daarmee zijn fiat aan nog meer fouten van Huet, zoals. boexkiens, hoert, Elisabeth

² Van Mierlo, II, pag 136 suggereerde dat Elisabeth Ghoeyuaers zelf misschien de dichteres van een aantal der liederen was

lied ter ere van Sint-Barbara. Zeer waarschijnlijk heeft zij, om dit lied onmiddellijk te kunnen laten volgen op de overige Barbara-liederen, het oorspronkelijke blad 46, waarop nog twee regels van lied XXVI en een volgende tekst voorkwamen, weggesneden. Aan de beide nog overgebleven blanco folio's – nu 46 en 47 – zal zij toen niet meer genoeg gehad hebben om a) de laatste regels van XXVI opnieuw te noteren, b) het haar nog ter beschikking staande Barbara-lied te kopiëren en c) daarna dan nog de tekst van het uitgesneden blad opnieuw in te schrijven. Het is wederom zeer waarschijnlijk dat zij toen, om deze tekst niet verloren te laten gaan, het zevende katern met een door haar vervaardigde copie ervan heeft tussen-gevoegd. Daarvan liet zij dan de folio's 48vo tot en met 55vo blank bij gebrek aan nieuwe teksten. Eerder is al opgemerkt dat dit tussen-gevoegde katern ook op een afwijkende manier is gevouwen.

Een veronderstelling als zou Elisabeth Ghoeyuaers de eigenares en misschien ook de kopiïste van het afzonderlijke eerste deel zijn geweest, is in strijd met het feit dat een ander haar katernen dan heeft gewijzigd en aangevuld, vervolgens vijf katernen heeft toegevoegd en dat tenslotte toch het geheel dan weer eigendom was van de eerste, zoals blijkt uit de aantekening op 80vo. Overigens, er staat noch op 22vo noch op 28vo in de eigendomsaantekening „heuet gescreuen” maar „hoert t(h)oe”.

Kan Elisabeth Ghoeyuaers dan de kopiïste van het tweede deel zijn geweest? Dit is door het zelfstandig handelen met het boekje door de tweede kopiïste dadelijk al waarschijnlijker dan de hiervoor weerlegde veronderstelling. Op haar beurt echter wordt deze stelling weer ondermijnd door de aanwezigheid van het schrift van 76ro en 76vo. Deze slordige optekening van het zogenaamde gebed van dertig dagen,¹ dat voortgezet werd op de verloren folio's 77 – 78 – 79, is typisch het werk van iemand die achter in haar eigen boekje nog iets bijkrabbelde. Men mag dan ook eerder aannemen dat Elisabeth Ghoeyuaers dit laatste gebed heeft geschreven, tegelijk met de penoefeningen die nog voorkomen in de marge van 76ro. Het is niet waarschijnlijk, hoewel niet onmogelijk, dat zij eerst de betreffende zorgvuldige kopiïste was geweest van het tweede deel, om dan op het

¹ Cf. voor deze naam pag. 78.

eind nog een prozatekst bij te krabbelen en wat losse letters in een marge te knoeien. Bovendien, spellingverschillen, die men vindt tussen de prozatekst en het voorgaande deel van het handschrift, duiden erop, dat ze niet door dezelfde persoon zullen zijn geco-
pieerd.¹

Men mag dus concluderen dat zuster Elisabet Ghoeyuaers de eerste zes katernen niet heeft geschreven en de volgende vier evenmin. Als zij zelf iets aan haar leiisenbuecsken heeft toegevoegd, ligt het voor de hand dat dit de prozatekst achter in het handschrift is geweest.

De laatste vier folio's zijn zeker niet van de hand van Elisabet Ghoeyuaers, omdat een van de beide liederen die men er vindt al eerder in het handschrift voorkomt. Het moeten losse blaadjes zijn geweest die eraan werden toegevoegd toen het hele bundeltje al lang in gebruik was en door dit gebruik de laatste drie folio's waren versleten. Wel moeten deze folio's hun plaats achter in het bundeltje hebben gekregen voordat Johanna Cueliens het van haar medezuster ontving.

Johanna Cueliens komt niet als potentiële schrijfster van een der delen in aanmerking. De eigendomsaantekening en de andere notities die zij op 80vo plaatste, zijn in een te modern schrift geschreven. Dit schrift verwijst ons zeker naar de tweede helft van de zestiende eeuw.

Plaats van ontstaan.

Er zijn al verschillende pogingen ondernomen om te bepalen uit welk klooster het bestudeerde handschrift zou stammen.

Op grond van de laatste strofe van het twintigste lied meende Gédéon Huet dat het handschrift afkomstig was uit een klooster van Clarissen.² Lecoutere sloot zich op grond van hetzelfde en ook nog enkele andere tekstgedeelten bij de opinie van Huet aan.³ Hij durfde echter verder te gaan: het boekje zou uit een Brabants Clarissen-klooster komen, omdat op het einde een te Brussel gedrukte tekst voorkomt en de taal Brabants is gekleurd.

¹ Cf. pag. 33.

² Cf. zijn Catalogue, pag. 44.

³ Cf. Leuvensche Bijdragen 1899, pag. 28.

De aanwezigheid van het Brusselse drukwerkje is een solide argument voor de localisatie in Brabant. De volledige titel van dit geschrift luidt:

Coppe van Het Breve Apostolijck van 't Jubileum des iaers 1600, gesonden by onsen Heyligen vader in Godt Clemenc den VIII. Paus van Roome / aen alle Christigeloovige menschen des Nederlants ende andere / begost wesende solemnellyck te houden, inder Collegialen kercke van S. Goedelen te Brussele den tweeden dach Martii 1603.

Tot Brussel, By Rutgeert Velpius / Ghesworen Drucker ende Boeckvercooper / woonende inden gulden Arent by 't Hoff / M.D.C.III.

Deze zendbrief geeft de voorwaarden waaraan de gelovigen moesten voldoen om in de Sint-Goedele de jubileum-aflaat te verdienen. Verder de voorwaarden waaronder zij die niet naar Brussel konden komen, zoals kloosterlingen, krijgsvolk en gevangenen, deze aflaat konden verwerven. Achter de pauselijke brief volgt nog een begeleidend schrijven van de Aartsbisschop van Mechelen. Zonder twijfel is het drukwerkje aan het handschrift toegevoegd in het klooster waar het werd gebruikt. Het is onaannemelijk dat het verspreidingsgebied ervan zich heeft uitgestrekt tot over de grenzen van het Mechelse aartsbisdom.

Tegenover dialecteigenaardigheden als argument voor een bepaalde localisatie moet men gewoonlijk uiterst kritisch staan. Het is, zelfs nu de studie van het middelnederlands zestig jaar ouder is geworden, nog zeer moeilijk om de specifieke kenmerken te geven van het Brabants dialect van de middeleeuwen. Van Loey gaf in zijn Middelnederlandse Spraakkunst zoveel mogelijk van die verschijnselen met de restrictie dat geen ervan „als een sjibboleth van het Brabants beschouwd mag worden”.¹

Bij het afgaan op dialecteigenaardigheden van een bepaalde tekst die uit een klooster afkomstig is, mag men vervolgens niet vergeten dat deze instellingen niet voortdurend geheel werden bevolkt

¹ Dr. A. van Loey, Middelnederlandse Spraakkunst II, Klankleer. Vierde herziene uitgave. Groningen-Antwerpen, 1965, pag. 127.

door personen uit de onmiddellijke omgeving van de vestiging.

Ook loopt men gevaar zich te vergissen als men een conclusie trekt uit het voorkomen van een aantal opvallende afwijkingen, zonder deze te hebben vergeleken met het totaalbeeld dat de taalkenmerken van een handschrift opleveren. Opvallende woorden en vormen kunnen juist de plaatsen zijn waar een copist zich bij zijn werk meer heeft laten leiden door het woordbeeld dat de legger bood dan door de klanken die hij onder het lezen uitsprak.¹ Lecoutere gaf weliswaar een aantal dialecteigenaardigheden die gemeenlijk voor Brabants doorgaan en ook in het overzicht bij Van Loey voorkomen, maar moest toch al direct bij een groot aantal ervan toegeven dat ze niet uitsluitend Brabants zijn. Onder de door hem gegeven bewijspplaatsen is ook nog een vorm die uit rijmdwang kan zijn ontstaan en dus niet tot argument kan dienen.²

Toen Knuttel in 1906 zijn proefschrift over het Geestelijk Lied in het licht gaf, had hij baanbrekend werk verricht. In zijn pogingen om van verschillende liederhandschriften de herkomst vast te stellen waren zijn redeneringen echter soms te subjectief. Dit geldt bovenal voor de manier waarop hij het Weense liederhandschrift in het klooster Gansoird te Amsterdam thuisbracht, maar ook, al toonde Knuttel zich hierbij bewust van zijn subjectiviteit, waar hij het Parijse handschrift poogde te localiseren. Een Brabantse herkomst baseerde hij, uitgaande van Lecouteres inleiding, op „den veelvuldigen umlaut van *a*, waar andere dialecten en ook hss. A-C dien niet kennen.”³ Lecoutere had zich beslist genuanceerder uitgedrukt en niet ieder ander dialect zonder pardon van mededinging uitgesloten.

Lecouteres veronderstelling dat het handschrift uit een Brabants Clarissenklooster stamt, achtte Knuttel echter niet geheel juist. Voortbouwend op en tegelijk afwijkend van de methode die hij had gevolgd bij de localisatie van het Weense handschrift⁴, wees Knuttel

¹ Cf. voor het hardop lezen J. Balogh, *Voces paginarum*, *Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens*, in *Philologus* 1927, pag. 83 e.v. 202 e.v. Verder H. J. Chaytor, *The medieval reader and textual criticism*, in *Bulletin of the John Rylands Library* 1941, pag. 49.

² *gedechte* in XLII str. 1

³ Knuttel pag. 62

⁴ Het Weense hs. achtte K. afkomstig uit het noordwesten, omdat het Hollandse dialecteigenaardigheden vertoont en omdat het voorkomen van één lied ter ere van

op het grote aantal liederen ter ere van Sint-Barbara en hij schreef: „het ligt dus voor de hand, den oorsprong te zoeken in een aan deze heilige gewijd klooster uit een der drie orden van St. Franciscus. Zoo heb ik er slechts één gevonden: het klooster Barbara-dael of Eykendonk, gelegen in de voorstad van 's-Hertogenbosch, op den weg naar Dongen, bewoond door zusters Tertiarissen. Zeer waarschijnlijk is het handschrift dus in dat klooster ontstaan.”¹ Om een overzicht van de oude kloosters te krijgen gebruikte Knuttel het „Groot Kerkelyk toneel des hertogdoms van Brabant”, uitgegeven te 's-Gravenhage in 1727.

Het naar verhouding grote aantal liederen ter ere van Sint-Barbara en het feit dat nonnen deze liederen schreven of copieerden maakt inderdaad waarschijnlijk dat er in het convent waar het handschrift is vervaardigd, een speciale devotie tot die heilige bestond. Maar moet het klooster daarom dan ook die heilige tot patrones hebben gehad? Het is mogelijk, en er bestaan ook wel handschriften met het leven van Sint-Barbara, de getijden van Sint-Barbara en preken over die heilige, waarvan te bewijzen is dat ze uit een klooster komen waar zij als patrones geëerd werd.²

Het is in dit verband opvallend, dat Sint-Barbara in geen der aan haar gewijde liederen als patrones wordt aangeroepen, terwijl zulks wel geschiedt ten aanzien van Sint-Franciscus en Sint-Clara,³ aan wie het convent ook nog speciaal wordt aanbevolen.⁴ Ook wordt het convent uitdrukkelijk aanbevolen aan Maria.⁵ Franciscus wordt bovendien zevenmaal als vader aangesproken en Clara viermaal als

St-Agnes zou wijzen in de richting Holland-Utrecht In Utrecht werden immers haar relieken bewaard! (pag 57) Het houvast dat de verering van St-Agnes zou bieden, werd overigens twee blzz verder weer min of meer ondermijnd omdat Agnes en Catharina zo algemeen vereerde heiligen waren! Bij het Parijse hs ging K ook uit van het dialect en één bezongen heilige Maar hier liet K de relieken buiten beschouwing!

¹ Knuttel nam hier een merkwaardige fout over uit het Groot Kerkelyk toneel des Hertogdoms van Brabant: Eikendonk lag niet „op den weg naar Dongen”, maar op de weg naar Den Dungen, juist aan de andere kant van 's-Hertogenbosch

² Uit de Maagdendries aan de Koemarkt te Maastricht, dat als tweede patrones Sint-Barbara had, komt b.v Hs Brussel K B 11231-36 Cf Meertens, De Godsvrucht in de Nederlanden Dl VI, pag 70 Hs Brussel K B. II 4334 komt blykens een aantekening in het hs. zelf ook uit dit klooster

³ Cf lied XIII, str 7, lied XX, str 12

⁴ Cf lied XIV, str 10, lied XX, str 12.

⁵ Cf lied XI, str 12

moeder. Als de speciale betrekking tot de ordestichters zo vaak tot uitdrukking komt en als het convent wel uitdrukkelijk wordt aanbevolen aan de beide heiligen en aan Maria, dan zou men ook een uitdrukking van grotere aanhankelijkheid aan de patroonheilige van het klooster verwachten, waar er zoveel liederen aan haar werden gewijd. Maar in de liederen ter ere van Sint-Barbara is niets anders te vinden dan de algemeen verbreide devotie, verwoord in algemeen gebezigde devotionele termen, vaak gemeenplaatsen.

Er zijn volop andere redenen te bedenken voor de aanwezigheid van een aantal liederen ter ere van Sint-Barbara in een vijftiende-eeuws handschrift.

Het behoort tot de mogelijkheden dat in de plaats of zelfs in het klooster waar het handschrift vandaan komt, relikwieën van Sint-Barbara vereerd werden. Knuttel was niet konsekwent toen hij wel aan relikwieën dacht bij het aantreffen van één lied ter ere van Sint-Agnes¹ in het Weense handschrift, en niet toen hij er zeven ter ere van Sint-Barbara wilde verklaren. En die relieken waren aanwezig in de Nederlanden: in de Sint-Baafsabdij te Gent, in de kerk van Sint-Basilius te Brugge,² in de abdij van Gladbach,³ bij de Franciscanen te Brussel⁴ en in een Franciscaans recollectenklooster te Antwerpen.⁵ De verspreiding van de relikwieën van Sint-Barbara staat ook uitdrukkelijk vermeld in de geschiedenis van haar „translatie”, die een deel vormt van haar legende, in de tweede helft van de veertiende eeuw door Jan van Wackerzeele in het Latijn geschreven en later in het Diets vertaald en bewerkt. Men leest er: „Vele menschen segghen dat sij in vele steden haeren heileghen lichame hebbe Maer dat es te verstante een deel voer al.”⁶

¹ Knuttel, pag 57

² In 985 was een deel van de relikwie overgebracht van Rome naar Gent, vandaar werden in 1150 de linkerhand en een deel van de arm overgebracht naar Brugge. Cf *Iconographie Chrétienne in Le Beffroi, Tome 4, Bruges 1872-1873, pag 12* noot. Een translatie naar Sint-Baafs in 1080 vermeld in: *Vies des Saints et des Bienheureux par les R R P P Bénédictins de Paris, tome XII, Paris, 1956, pag. 122.*

³ *Vies des Saints et des Bienheureux t a p*

⁴ A Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*, 1728 Dl III, pag 61 meldt dat in de kloosterkerk van de Franciscanen te Brussel op 4 december haar relikwie wordt getoond die gevat is in de voet van een zilveren kruis

⁵ Sanderus III, pag 222

⁶ Hs Den Haag K.B 75 H 17 fol. 79vo

Weer een andere reden voor een speciale devotie tot Sint-Barbara kan gelegen hebben in wonderen die in sommige plaatsen op haar voorspraak zouden zijn geschied. Zulke wonderen worden gemeld uit Gorkum,¹ Keulen, Nijmegen, uit het land van Gulik, uit het land van Gelre, uit het klooster Parc in Brabant, uit Mechelen, Sluis, Wolfhagen in Hessen, uit Hoei, Roermond, Utrecht, Tienen, Maastricht, uit het klooster Ter Cameren, uit Ieper en uit Hasselt.² De wonderen gemeld uit Utrecht en Tienen stonden in onmiddellijk verband met Barbarakloosters ter plaatse.

Uit het voorafgaande mag men besluiten dat in meer dan één klooster aanleiding kan zijn geweest om in een zangbundel zeven liederen ter ere van Sint-Barbara op te nemen, ook zonder dat het klooster naar die heilige was genoemd. Wat Knuttel als „dus voor de hand liggend” beschouwde, moet gereduceerd worden tot één mogelijkheid uit vele.

Knuttel gaf te kennen dat zijn onderzoekingen door gebrek aan materiaal misschien onvolledig waren geweest.³ We weten welk werk hij gebruikte bij het zoeken naar kloosters van een van de drie orden van Sint-Franciscus.⁴ Ook thans is het nog moeilijk een duidelijk overzicht te krijgen van de kloosters waar volgens een der Franciscaanse regels werd geleefd. Zeer zeker zal het voor Knuttel onmogelijk zijn geweest om van elk klooster te achterhalen wie de patroon of patrones was, en hierop kwam het toch aan in zijn redenering. Heeft hij er trouwens aan gedacht dat een klooster een tweede patroonheilige kon hebben die aanleiding geven kon tot een speciale devotie? In het Bossche Castrum Mariae et Barbarae, ook wel de Ulenborch geheten, werd het feest van Sint-Barbara blijkens een aantekening in het bewaarde obituarium bijzonder gevierd.⁵ Uit het klooster van de heilige Andreas of Maagdendries te Maastricht,

¹ Cf. Laurentius Surius, *De probatis Sanctorum Vitis*. Colonia Agr. 1617-18. VI, pag. 125.

² Al deze mirakelen vermeld in hs. Den Haag K.B. 75 H 17.

³ Hij schreef: „Zoo heb ik er slechts één gevonden.” pag. 62.

⁴ Groot Kerkelijk toneel des Hertogdoms van Brabant. 's-Gravenhage, 1727.

⁵ Cf. Van Sasse van Ysselt, *Nieuwe Catalogus der oorkonden en handschriften berustend in de Boekerij van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*. Eerste Supplement, 's-Hertogenbosch, 1915, pag. 407 no. 338c. Het liber obitum vermeldt: „4 december: Sunte Barbaren dach. dup. Ende feestdach int Convent.”

dat als tweede patroonheilige Sint-Barbara had, zijn handschriften bewaard met het leven van Sint-Barbara,¹ de „getijden vander glorioser maghet sancta barbara”, „enen suverliken rosenkrans” ter ere van de heilige en nog enkele gebeden tot haar.² Een ander bekend en invloedrijk klooster met Barbara als tweede patrones was het Sint-Agnesklooster te Peer.

Auteurs na Knuttel hebben bijna constant de door hem geconstrueerde herkomst uit het klooster Barbaradael of Eikendonk bij Den Dungen kritiekloos overgenomen.³

Willibrord Lampen O.F.M. herhaalde Knuttels argument, dat het handschrift thuishoort in een klooster waar de heilige Barbara patrones was en de regel van Sint-Franciscus gevolgd werd.⁴ Dat er ter ere van Sint-Barbara wel acht liedjes zijn⁵ en daartegenover slechts drie die Sint-Clara bezingen, maakt het volgens deze auteur ook nog waarschijnlijker dat de zangeressen van deze lijskens Tertiariissen en niet Clarissen waren. Verder nog ging Matthias Goossens O.F.M. in het steunen van Knuttel.⁶ Hij meende dat de aangenomen herkomst uit Den Dungen nog werd bevestigd doordat op verschillende plaatsen in de liederen een verering voor de beide Sint-Jannen blijkt. Tot 1569 hoorde het klooster Barbaradael onder de parochie van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en als patroons van deze parochie golden beide Sint-Jannen, zeker in de opvatting der gelovigen. In dit verband achtte Goossens het opvallend dat in de liederen vijf maal sprake is van Sint-Jan de Evangelist en twee maal van Sint-Jan Baptist.⁷

De getalsverhouding die Lampen aanvoerde als argument vóór een tertiariissenconvent tégen een vroeger verondersteld Clarissen-

¹ Brussel K B II 4334

² Brussel K B II 232-36

³ Kalf, *Gesch der Ned Lett* II, pag 267, Te Winkel, *Ontwikkelingsgang 2de Dr II*, pag 261 noot, 268, Dorenbosch, *Brabantia Nostra* jrg II, no 4 en 6; W Lampen O F M, O G E VI, 1932, pag 85 e v, *Bydr v d Gesch v d Prov der Minderbr* in de *Ned XXIII*, 1957, pag 209 e v, Van Duinkerken, *Dichters der M E*, pag 107, Knuvelde, *Handboek 2de Dr DI I*, pag 299, Verhaak, *Het Geestelyk Liedboek uit het Tertiariissenklooster „Mariengraff” te Grave*, pag 131, 336 339

⁴ Cf zijn artikel in *Bydr v d Gesch v d Prov der Minderbr* 1957

⁵ Ik tel er slechts zeven

⁶ *Studia Catholica* 29ste jrg 1954, pag 213

⁷ Als bewijsplaatsen geeft hij *lied II str 1*, IV, 23, XIV, 3, XLIV, XLV, 11; III, 27, XXII, 2

klooster is zó toevallig, dat men er nauwelijks een verdedigbaar argument in kan zien. De plaatsen door Goossens verzameld, waar Sint-Jan de Evangelist of Sint-Jan de Doper ter sprake komt, vormen tezamen ook al geen steekhoudend argument voor localisatie in Den Bosch of omgeving. Sint-Jan de Doper, die driemaal voorkomt in plaats van tweemaal, wordt in lied III strofe 27 niet vermeld omdat het lied in de parochie van Sint-Jan ontstond, maar omdat hij klaarblijkelijk in dit ook elders bekende lied móest staan. Een variant van dit vers is namelijk ook te Tongeren aangetroffen.¹ Daar zong men:

Dat sal sijn die heere sint iohan.
Kyrieleyson.
Inder fluuijen van iordan.

In lied XXII strofe 2 en lied XXV strofe 10 verschijnt Johannes de Doper op een wijze waarop hij in de Barbaralegende optrad sinds Jan van Wackerzele die bewerkte. Ook hier is dus geen reden om zijn aanwezigheid in verband te brengen met een bijzondere devotie. Waar Johannes de Evangelist zo normaal in de loop van het verhaal past als in lied IV strofe 23 en strofe 26 en lied XLV strofe 11, kan een nuchter lezer er moeilijk een speciaal tot uitdrukking gebrachte verering in ontdekken. Het zogenaamde Gebed van dertig dagen komt op vele plaatsen voor en ook daar is dus Sint-Jans aanwezigheid niets bijzonders. De grote aandacht voor Sint-Jan als schrijver van het Boek der Openbaring in lied XIV strofe 3 is een verschijnsel dat nog ter sprake komt, maar dat evenmin iets te maken heeft met zijn patronaat over de kerk van 's-Hertogenbosch.

Van Mierlo en Axters waren de enigen die voorzichtige twijfel hebben uitgedrukt ten aanzien van de juistheid van Knuttels localisatie. Van Mierlo plaatste vraagtekens achter de door Knuttel opgegeven plaatsnamen.² Axters noemde naast het klooster Eikendonk nog het klooster Ulenborch te 's-Hertogenbosch als mogelijke plaats van herkomst.³

¹ Cf Middel nederlandse Geestelijke Gedichten, Liederen, Rymspreuken en Exempelen Uitgegeven door Dr Luc Indestege Gent z j , pag 72

² Cf Van Mierlo, De Letterkunde van de Middeleeuwen II, pag 123, noten.

³ Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden III, pag 242

Omdat kritiek op Knuttels methode en conclusies mogelijk bleek, is het thans noodzakelijk een heel nieuw onderzoek in te stellen naar de herkomst van het handschrift. Daarbij moeten in de eerste plaats die gegevens worden gebruikt welke met zekerheid door het handschrift worden aangeboden. Zulke gegevens zijn:

1. Het handschrift is ontstaan tussen ongeveer 1470 en ongeveer 1510.

2. Het handschrift komt uit een klooster van Clarissen of Tertiariissen.

3. In dit klooster hebben geleefd de zusters Elisabet Ghoeyuaers en Johanna Cueliens. De laatste in de tweede helft van de zestiende eeuw.

4. De bewoonsters van het convent waren in 1603 geïnteresseerd bij de jubilee-aflaat en hadden daarom een te Brussel gedrukt geschrift over die aflaat in huis.

De dialecteigenaardigheden welke het handschrift vertoont, laten slechts een zeer vage aanduiding toe van de richting waaruit het is gekomen. Het hoofdstuk over de taal zal een aantal vormen aanwijzen die niet alleen in Brabantse teksten zijn teruggevonden, maar verbreid waren over een gebied met nogal vage grenzen. Wel mogen deze vormen ons een aanwijzing zijn dat wij de meeste kansen om het klooster van herkomst terug te vinden, hebben bij een onderzoek naar de kloosters van Clarissen en Tertiariissen die òf in Brabant òf in de aan het hertogdom grenzende delen van Limburg of Vlaanderen lagen.

Bij de apostolische breve van 2 oktober 1602, waarvan we de gedrukte vertaling achter in het handschrift aantreffen, verleende Paus Clemens VIII, op verzoek van de Aartshertogen, de jubilee-aflaat van het jubeljaar 1600 aan „alle gheloouige menschen mans ende vrouwen innewoonders van die Landen, Steden, plaetsen ende vlekken van Nederlant.” Deze aflaat kon men verwerven door vijftien dagen achtereen in Brussel de kerk van Sint-Goedele te bezoeken en daar de voorgeschreven gebeden te doen. Aan de Aartsbisschop van Mechelen werd overgelaten regelingen te treffen voor die personen die om enigerlei reden niet naar Brussel zouden kunnen komen of geen kerk zouden kunnen bezoeken.

Daarom volgde op de vertaling nog een schrijven van de Aartsbisschop waarin zijn bepalingen waren vervat betreffende deze aflat. De aflat zou te Brussel kunnen worden verdiend tussen 2 maart en 1 mei 1603. De bisschoppelijke brief verleende voorts allerlei faciliteiten aan de gelovigen die om ernstige redenen de kerk van Sint-Godele niet zouden kunnen bezoeken. Uitdrukkelijk verzocht de Aartsbisschop van Mechelen aan „die Aartsbisschop van Camerick ende den anderen Bisschoppen onze medebroederen oft den Vicarissen generael daer die Bisdommen vaceren” de regelingen voor „hunne ondersaten” zelf uit te werken „ende tselue inde publicatie brieuwen oft anderssins” mee te delen. We moeten dus aannemen dat de brief in de gedrukte vorm waarin hij hier voor ons ligt, bestemd was voor de geestelijkheid, de kloosterlingen en het gelovige volk van het Aartsbisdom Mechelen en voorts hoogstens werd gezonden aan de kerkelijke overheden, Aartsbisschop, Bisschoppen en Vicarissen-Generaal van de andere bisdommen in de Nederlanden. Men mag dan ook besluiten dat een nonnenklooster waar het drukwerkje aan een bundel vrome teksten werd toegevoegd, moet hebben gelegen binnen het gebied van het Aartsbisdom Mechelen en de daaraan ondergeschikte bisdommen.

Op grond van deze beide voorlopige afbakeningen komen dan van de Clarissenkloosters de volgende in aanmerking als mogelijke plaats van herkomst: de vestigingen van Clarissen-Urbanisten te Antwerpen, Boxtel, Brussel, 's-Hertogenbosch, Hoogstraten¹ of Leuven; de kloosters van Arme Claren of Colettinen te Antwerpen, Brussel of Mechelen.

Het Urbanistenklooster van Sint-Agnes te Antwerpen valt af, omdat op een lijst van nonnen die sinds 1480 in dit klooster hebben geleefd, de namen Elisabet Ghoeyuaers en Johanna Cueliens niet voorkomen.²

Van het klooster Sint-Elisabethsdal te Boxtel, dat in 1504 verlof kreeg om de regel der Urbanisten aan te nemen, zijn geen documenten bekend welke ons in de gelegenheid stellen naar beide bekende

¹ Volgens De Moreau waren de zusters van Hoogstraten vanaf ongeveer 1500 Colettinen.

² Rijksarchief Antwerpen. Kerkaich. Urbanisten Antwerpen nr. 6.

zusters te zoeken.¹ In bewaard gebleven documenten van het Urbanistenklooster te 's-Hertogenbosch kan men een aantal namen vinden van zusters die er in de zestiende eeuw leefden. De gegevens zijn echter waarschijnlijk niet volledig. Onder de bekende Clarissen komen de gezochte personen niet voor.²

Namen van zusters die gedurende de zestiende eeuw tot het convent van Hoogstraten behoorden zijn niet bekend. Ook hier ontbreken de nodige archivalia.³

De Leuvense Urbanisten, wier klooster gesticht werd vanuit Hoogstraten, treden te laat op – 1515 – om het mogelijk te maken dat de bestudeerde liederbundel in hun klooster is ontstaan.

Ook over de Arme Claren die in de zestiende eeuw het klooster te Antwerpen bewoonden, weten we zeer weinig. Van de 176 zusters die er voor 1585 gestorven zijn, kennen we er slechts 15 bij name. Geen der gezochte personen is er bij.⁴

Van de Arme Claren te Brussel uit het klooster Bethlehem zijn geen documenten overgeleverd die ons kunnen inlichten over de kloosterbevolking gedurende de zestiende eeuw.

Het Colettinenklooster van Mechelen valt af. In de copie van het „Register boeck van allen die Religieusen die geprofest zijn in het clooster van S. Clara binnen Mechelen sedert het jaer 1500 dat het begonst is” komen de twee gezochte namen niet voor.⁵

De bestudering van de bewaarde archivalia met betrekking tot het Sint-Claraklooster van de Urbanisten te Brussel levert een verrassende vondst.⁶ Dit klooster was in 1345 gesticht door Willem van Duvenvoorde op een hoogte in Obbrussel die toen reeds Coudenclooster heette, dicht bij de plaats waar veertig jaar later de Hallepoort zou verrijzen.⁷ Ofschoon de gegevens voor de geschiedenis van

¹ Cf Sloots O.F.M. in Bijdr. v.d. Gesch. v.d. Prov. der Minderbroeders i.d. Nederlanden XV, 1954, pag. 325 e.v.

² Welwillende mededeling van de Heer Mr. J. Hoekx te Tilburg.

³ Cf P. de Meyer O.F.M., De Klarissen-Urbanisten te Hoogstraten. Ook Rijksarchief Antw. Kerkarch. Urbanisten Hoogstraten nrs. 9-15.

⁴ Cf Graf- en Gedenkschriften v.d. Provincie Antwerpen VI, pag. 97 e.v.

⁵ Cf Inv. Stadsarchief Mechelen, dl. 8, pag. 238, XXXI. De copie is van 1650.

⁶ Grote dank ben ik verschuldigd aan Mej. Marie-Jeanne Juvyns te Brussel met wier hulp ik deze vondst deed.

⁷ Cf M. J. Juvyns, Le Couvent des Riches-Clares à Bruxelles. Franciscana XIX,

dit klooster gedurende de zestiende eeuw uitermate spaarzaam zijn, is het mogelijk een achtentwintigtal namen te achterhalen van Clarissen die gedurende dit tijdvak deel uitmaakten van het convent. Onder hen is een zekere Johanna Cuelens. Zij wordt genoemd als priorin in een acte van 29 juli 1580.¹ Dezelfde naam vindt men terug in een acte van 29 oktober 1591.² Wij weten ook van haar dat zij het klooster een eeuwige rente aanbracht van zes rijnsgulden op een huis in de Forchierstrate.³ Mogen we aannemen dat deze zuster Johanna Cuelens dezelfde was als Johanna Cueliens die haar naam schreef op fol. 80vo van ons handschrift?

Het feit dat de naam op een afwijkende manier is gespeld zou hiertegen kunnen pleiten. Aan de andere kant weet eenieder die zich met middeleeuwse of latere handschriften bezighoudt, dat men aan zo'n verschil betrekkelijk weinig waarde mag hechten.⁴

Voor identificatie van Johanna Cueliens met de bovengenoemde zuster uit het Sint-Claraklooster zijn verschillende argumenten aan te voeren. De tijd waarin Johanna Cuelens lid was van het convent van Sint-Clara stemt overeen met de tijd waarin ik de eigendoms-aantekening op fol. 80vo meende te moeten plaatsen.⁵

Johanna Cueliens' aantekening „qui patitur vincit omnia de ab sentibus nil Nisi bonum” zou een merkwaardige betekenis krijgen. Nadat het klooster van Sint-Clara bij de Hallepoort in 1578 was afgebrand, had het convent twee jaar lang een toevlucht gevonden in het Hof van Kamerijk. In 1580 echter werd de zusters „bij maniere van provisie geordonneert” dat zij „hen voer eenighen tijt souden vertrecken bij hunne ouders, vrinden, oft ander gheestelycke, oft bequame plaets. ende denghenen die sulcx souden doen, bij consente vanden voors. abdisen, officiaels, ende momboors, soude vuytge-reijckt wordden alsulcke alimentacie...”.⁶ Inderdaad schijnt de

1964, pag 120 e v Verder G Des Marez, *Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age*, pag 87

¹ Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelyke Archieven nr 13176

² Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelyke Archieven nr 13163 nr 32

³ Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelyke Archieven nr 13161 fol 31vo

⁴ Cf ook b v de verschillende spellingen die overgeleverd zijn van de bekende naam Ghocyuars in *L'Intermédiaire des Généalogistes* nr 66, XIème année, nov 1956, pag 366

⁵ Cf pag 10

⁶ Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelyke Archieven nr 13176

kloosterbevolking gedurende enige tijd verspreid te zijn geweest, voordat zij een achttal jaren later het klooster Nazareth tot haar beschikking kreeg. Deze tegenslagen voor het Clarissenconvent vormen een reële achtergrond voor een verzuchting zoals Johanna Cueliens die achter in haar liederbundel schreef. De plaats die in het handschrift is ingeruimd voor liederen ter ere van Sint-Barbara, valt gemakkelijk te verklaren als men aanneemt dat het afkomstig is uit het Coudenclooster.¹

De Clarissen werden in hun geestelijk leven geleid door de Minderbroeders Coletanen van Brussel,² die zich in 1517 moesten aansluiten bij de Minderbroeders Observanten.³ Van deze Franciscanen weten wij dat zij een relikwie van Sint-Barbara bezaten en deze telkenjare op 4 december bijzonder vereerden.⁴

De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bewaart een handschrift met liturgische teksten dat afkomstig is uit het Urbanistenklooster van Obbrussel.⁵ Aanvullingen en wijzigingen door andere handen dan die welke het boek in eerste instantie vervaardigde, hebben het blijkbaar aangepast aan de behoeften van het Coudenclooster.

Opvallend zijn enkele toevoegingen in de kalender waarmee het handschrift begint. Bij de feestdag van Sint-Barbara werd de classificatie *maius duplex* genoteerd.⁶ Dezelfde hand zette deze aantekening ook bij de feestdag van Maria Magdalena. Later weer is in beide notities het woord *maius* doorgekrast.

Op fol. 145ro lezen we dat het noordelijk zijaltaar van de kloosterkerk onder andere aan deze beide heiligen was toegewijd.

Aan de litanie van Alle Heiligen welke de folio's 29vo tot en met 33ro beslaat, werd een groot aantal heiligen toegevoegd. Het zijn bijna allemaal heiligen uit de Nederlanden, heiligen van wie de kloosterkerk relieken bezat of heiligen die in de Franciscaanse gemeenschap of te Brussel een speciale verering genoten. Binnen de bladspiegel van fol. 31vo werden toegevoegd Sancta Barbara en

¹ Naar het terrein waarop het was gebouwd heette het klooster aldus.

² Cf. *Franciscana XX*, 1965, 1-2, pag. 71 sub B.

³ Cf. *Franciscana XX*, 1965, 1-2, pag. 77.

⁴ Cf. pag. 14, aant. 4.

⁵ Hs. Brussel K.B. 1870.

⁶ fol. 8vo.

Het Sint-Claraklooster van de Urbanisten te Brussel in de zestiende eeuw.
 Fragment van de kaart van Brussel uit Georgius Bruin e.a.: *Civitates Orbis
 Terrarum. Coloniae Agrippinae*, MDLXXII.

(Foto: A. van Seggelen)

Sancta Gudula. In de marge van dezelfde bladzijde werden nog bijgekrabbeld de heilige Anna, Clara, Ursula en gezellinnen, Christina, Gertrudis, Genoveva, Martha, Dorothea, Scolastica en nog een onleesbaar geworden heilige.

De folio's 95ro en 95vo, aanvankelijk opengelaten, werden later gevuld met enkele oraties. Op 95ro staat een oratie *In festo sanctorum stigmatum beati francisci*. Op 95vo vinden we een oratie voor het feest van Sint-Servatius, een voor het feest van Sint-Barbara en een voor het feest van de heilige Martha.

Op fol. 152ro tenslotte staat nog een antifoon ter ere van Sint-Barbara. De verschillende aanvullingen die konden worden gereleveerd, wijzen er zeker op dat de feestdag van Sint-Barbara in de kloostergemeenschap bijzonder moet zijn gevierd. Dit sluit geheel aan bij het feit dat we in het Parijse handschrift een hymne vinden ter ere van Sint-Barbara die aanvangt met de woorden *Congratulamur hodie*.

Het is tenslotte nog mogelijk dat een beeld van de heilige, in het begin van de zestiende eeuw vervaardigd, afkomstig is uit het Coudenclooster. Het wordt thans bewaard in de pastorie van de Onze Lieve Vrouw ter Rijke Klaren. Zekerheid omtrent deze herkomst is niet te krijgen. De inventaris van de huidige kerk komt voor een groot deel uit de kerk van Sint-Goriks die in de Napoleonische tijd werd opgeheven. Er bestaan zeker stukken die geërfd zijn van het Clarissenconvent, maar het is niet mogelijk te definiëren wat tot hun boedel heeft behoord.

Waar allerlei gegevens betreffende het Coudenclooster en het hier bestudeerde handschrift elkaar zo sprekend aanvullen, zal niemand het voor een te lichtvaardig oordeel houden als we aannemen dat de priorin Johanna Cuelens en zuster Johanna Cueliens inderdaad een en dezelfde persoon waren, en daarmee het Sint-Claraklooster van de Clarissen-Urbanisten van Obbrussel wordt aangewezen als de plaats waar het Parijse liederhandschrift moet zijn ontstaan en gebruikt.

Daar het grootste deel van de archivalia van dit klooster uit de zestiende eeuw verloren is gegaan, was het niet mogelijk de eerste bekende eigenares van het liedboekje, Elisabet Ghoeyuaers, terug te vinden. De naam Ghoeyuaers evenwel had in het zuiden van

Brabant een niet minder bekende klank dan de naam Cuelens, zoals blijkt uit tal van archiefstukken die uit de zestiende eeuw zijn bewaard.¹

Een zo volledig mogelijk onderzoek of het Parijse handschrift afkomstig zou kunnen zijn uit enig tertiariissenklooster binnen de getrokken grenzen, leverde geen feiten op die de stelling dat het stamt uit het Sint-Claraconvent van Obbrussel kunnen verzwakken.² Enkele kloosters konden definitief worden uitgeschakeld als mogelijke plaats van herkomst.³ Obituaria, memorieboeken of professionlijsten afkomstig uit deze kloosters bewezen dat geen der beide zusters Elisabeth Ghoeyuaers of Johanna Cueliens er deel hadden uitgemaakt van het convent.

Uit het klooster Barbaradael op de Eikendonk onder Den Dungen

¹ Cf voor de naam Ghoeyuaers Van Doren, *Inventaire des Archives de la ville de Malines* I, nr 465, pag 272 Verder *L'Intermédiaire des Généalogistes* nr 66, XIème année, nov 1956, pag 366 Voor de naam Cuelens J Cuvelier, *Les Dénombrements de Foyers en Brabant XIVe-XVIe siècle* T I, pag 167 en 187 Verder. F. van Goethals, *Dictionnaire Généalogique et Heraldique des Familles Nobles du Royaume de Belgique*, I, Bruxelles 1849, pag 519 Ook nog *L'Intermédiaire des Généalogistes* nr 65, XIème année, sept 1956, pag 288 en nr 79, XIVème année, 1959, pag 48

² Gegevens over de volgende kloosters die werden bewoond door zusters tertiariissen of door z g grijze zusters werden bestudeerd het klooster in de Gasthuisstraat te Antwerpen (1454-), Sion te Lier (1469-), St -Annadaal, Luithagen, te Morsel (1497-), een klooster te Aalst (1477-), St -Annadal te Diest (1376-), Nazareth te Edingen (1501-), een klooster te Leuven (1402-), Groenendaal te Mechelen (1431-), Bethlehem Juda te Mechelen, een klooster te Ninove (1475-), een te Tienen (1326-), St -Elisabeth te 's-Hertogenbosch (1482-), Castrum Mariae et Barbarae te 's-Hertogenbosch (1459-), Barbaradael-Eikendonk te Den Dungen (1477-), St -Catharinendal te Geertruidenberg (1321-), Mariaschoot te Ommel, St -Agnietendal te Dommelen (1452-), Bethlehem te Haren (1501-), St -Catharinenberg te Oisterwijk (1440-) De lijst van kloosters werd opgemaakt aan de hand van E de Moreau S J., *Histoire de l'Eglise en Belgique*, Tome Complémentaire I en M Schoengen, *Monasticon Batavum* Voor tertiariissen en grijze zusters Cf P Claessens, *L'Ordre Franciscain en Belgique Précis Historiques* XXXI, 1882, pag 608-616

³ Dit gold voor St -Annadaal, Luithagen, te Morsel op grond van een register van jaargetijden vanaf 1501, zich bevindend in het Rijksarchief te Antwerpen, Kerkarchief Luythagen 6 Verder voor. Castrum Mariae et Barbarae te 's-Hertogenbosch op grond van het Liber Obitu 1459-1669 Cf Van Sasse van Ysselst, *Nieuwe Catalogus der Oorkonden etc Eerste Suppl 's-Hertogenbosch* 1915, nr 338c Cf ook pag 17 aant 3 Ulenborch is een andere naam voor dit klooster Vervolgens Bethlehem Juda te Mechelen op grond van twee registers van de religieuzen vanaf 1490 berustend in het Rijksarchief te Antwerpen, Kerkarchief, Bethlehem Juda I en II Mariaschoot te Ommel op grond van het Memorieboek uitgegeven door P Dom de Jong in 1960 St -Catharinendal te Geertruidenberg kon worden uitgeschakeld omdat het klooster al had opgehouden te bestaan toen het drukwerkje over de jubileeaflaat in 1603 verscheen

zijn geen professielijsten of obituarialia bewaard. Wel is bekend wie in 1572 het convent vormden. Een lijst met de namen van deze nonnen, bewaard op het Bisschoppelijk Archief te 's-Hertogenbosch, noemt geen van de beide uit ons handschrift bekende zusters.¹ Ook in een lijst van maters treffen we de namen niet aan.² Daar wij moesten aannemen dat Johanna Cueliens het handschrift heeft gebruikt in de tweede helft van de zestiende eeuw, is het ontbreken van haar naam in de lijst van 1572 een aanwijzing die de eventuele herkomst van het liedboekje uit Barbaradael zeker niet onmogelijk maar dan toch wel minder waarschijnlijk maakt.

Het handschrift in de Bibliothèque Nationale.

Voor een beschrijving der lotgevallen van het handschrift in de Bibliothèque Nationale te Parijs zijn zeer weinig gegevens te vinden. Op fol. 1ro staat boven de eerste tekst S. F 3326, terwijl onderaan staat Néerl. 4739. Verder staat onderaan op fol. 1ro een stempel van de Bibliothèque Royale met de letter M, wat wel zal betekenen dat het gestempelde werk tot het département des manuscrits behoorde. In het midden heeft het stempel een kroontje. Op fol. 80vo vinden we nog een stempel van de Bibliothèque Nationale met de letters MSS. In het midden heeft dit stempel de letters R.F.

Letters en cijfers bovenaan fol. 1ro betekenen dat het handschrift, voor Gédéon Huet het als nummer 39 in het Fonds Néerlandais plaatste, ondergebracht was in het Supplément Français en daar gecatalogiseerd onder nummer 3326.³

Nummer 3325 van dat Supplément Français draagt thans nummer 127 van de Manuscrits Allemands. Dit handschrift, waarin de letters en cijfers S. F 3325 kennelijk door dezelfde hand zijn geschreven als S. F 3326 in het Nederlandse liederhandschrift, is naar alle waarschijnlijkheid in het jaar 1833 opgenomen in het Supplé-

¹ In map papieren betreffende het klooster Eikendonk K/A 8/3.

² Cf L. H. C. Schutjes, Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch III. St. Michielsgestel, 1872, pag. 520 e v.

³ Huet vermeldde deze herkomst in zijn Catalogue op pag. 45. Over het Suppl. Fr. cf Leopold Delisle, Le Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale, tome II, pag. 284 e.v. De catalogus van het Suppl. Fr. is in handschrift aanwezig onder nummer N.A.F. 5510 B.N. Paris.

ment Français.¹ Het is dus aannemelijk dat ons handschrift in datzelfde jaar werd opgenomen.

Een catalogus waarin het nummer 4739 met de aantekening Néerl. voorkomt heb ik niet kunnen vinden. Wel is het waarschijnlijk dat ook dit nummer te Parijs op het handschrift is geschreven.²

Het stempel van de Bibliothèque Royale met letter M en kroontje werd gebruikt tijdens de regering van Louis Philippe. Het stempel van de République Française op fol. 80vo is mogelijk aangebracht toen het Fonds Néerlandais werd gevormd en Gédéon Huet zijn catalogus schreef.

¹ Dit jaartal staat op een schutblad. Het Duitse handschrift is afkomstig uit de collectie van J. Oberlin, een beroemd Straatsburgs filoloog en bibliofiel. Zijn verzamelingen werden in 1829, 1833 en 1835 door de B.N. verworven. Cf. L. Delisle, t. II, pag. 290.

² Ik onderzocht de in 1835–1836 vervaardigde copie van een catalogus uit 1729–1730 (B.N. Nouv. Acq. 5411) en vond daarin verschillende Nederlandse hss. van zeer heterogene herkomst, waarvoor de nummers 4702, 4754, 4759, 4730, 4735, 4731, 4758, 4717 prijken.

DE TAAL VAN HET HANDSCHRIFT

Wat de taal van onze liederen betreft, meende Lecoutere kort te kunnen zijn. Over de liederen die reeds van elders bekend waren, viel niets te zeggen, meende hij, voor de andere merkte hij op, dat er veel Brabantse vormen aanwezig waren.¹ Een aantal hiervan werd door hem gegeven.² De enkele Vlaamse vormen die aanwezig zijn, achtte Lecoutere niet van belang, daar ze op één na aan rijmdwang toe te schrijven zijn.

Bij een nieuw onderzoek van de taal van het handschrift komen nog enkele details aan het licht, maar blijkt Lecouteres indruk, dat voorkomende dialectvormen in het algemeen Brabants gekleurd zijn, juist.

Daar er verschillen kunnen bestaan in de taal welke door de onderscheiden copiïsten werd neergeschreven, is het van belang de taalvormen van elke hand afzonderlijk te beschouwen. In gebruikte dialectvormen verschillen ze onderling nauwelijks, maar er zijn wel enkele typische spellingverschillen aan te wijzen.

De liederen die al van elders bekend zijn, moeten juist in het onderzoek worden betrokken, omdat bij het vergelijken van varianten het duidelijkst kan blijken welke vormen in het handschrift naar een dialecteigenaardigheid van de streek van ontstaan verwijzen.

Dialectvormen die door rijmdwang kunnen zijn ontstaan, moeten buiten beschouwing blijven.

In de volgende beschrijving worden eerst de taaleigenaardigheden van de eerste en de tweede copiïste naast elkaar geplaatst. Gemakshalve worden ze aangeduid met I en II. De vormen uit de variante teksten die in dit verband vermeld dienen te worden, zullen aan het eind van dit hoofdstuk in een schema worden gegeven.

¹ Leuvensche Bijdragen 1899, pag. 32.

² Cf. pag. 12, opm. 2.

Oostelijk, Gelders, Overijsels, Limburgs en Brabants zijn in het algemeen de vormen waar *ǣ* voor *-cht* door umlaut *ē* is geworden¹ I heeft 2 × *geslechte*, 1 × *almechtich*, 2 × *mechtich*.

Doordat II het rijm *geslachte-rechte-gedechte* heeft, zou men geneigd kunnen zijn aan te nemen dat de *ǣ* voor de tweede copiïste acceptabeler was dan de *ē*. Tot dezelfde oostelijke dialecten behoort nog de umlaut in 1 × *lemmeken* bij I en 1 × *helsken* bij II.

De palatalisatie van *ǣ* voor *r* + consonant zou vooral een Brabants verschijnsel zijn.² I levert hiervoor: 1 × *berbelen* naast 2 × *barbara*, 2 × *herde*, 1 × *verwermen*. II heeft: 1 × *berbelen*, 2 × *herde*, 1 × *mertelarse*, 1 × *wermen*.³

De vorm *of* in plaats van *af* zou Hollands-Brabants zijn. We vinden hem 1 × bij de tweede copiïste.⁴

Umlaut van *ā* en *ǣ*, die oostelijk is en in Brabant tot in de Dendervallei voorkwam⁵, vindt men bij I in: 1 × *meechdeliken*, 3 × *meechden*, waarnaast 23 × *maget*, 16 × *maecht* en 1 × *magedom* voorkomen. We vinden 1 × *vercleert*,⁶ maar 13 × *claer*, 2 × *claerder*, 3 × *claerheit*, 1 × *claerst*, 1 × *clare*. Vervolgens nog 1 × *sondeers* naast 2 × *sondaren*.

II levert: 1 × *meechdelike*, 1 × *meechden*, 1 × *meghden*, naast 3 × *maeg(h)t* en 23 × *meghet*; alleen maar 3 × *claer*, 1 × *genedich*, 1 × *genedicheiden* naast 3 × *genade(n)* en 1 × *genadich*, 1 × *mer* naast 1 × *maer*.

Een woord als 1 × *veegeuier* bij I schijnt niet aan een bepaalde streek gebonden.⁷ Ook over de participia 1 × *verslegen*, bij I en 1 × *gescepen*, bij II, kan men moeilijk een oordeel vellen. Lecoutere vond *gescepen* Brabants,⁸ maar Van Loey meent dat men *ghescapen* juist meer in Brabant vindt.⁹

¹ Cf. Dr. A. van Loey, Middel nederlandse Spraakkunst II. Klankleer. Vierde herziene uitgave, pag. 14.

² Van Loey, Klankleer, pag. 16.

³ Als een vorm als *wermen* (fol. 60vo) het eerste woord is van een rijmpaar kan men niet van rijm dwang spreken. Woorden in zo'n positie worden dus wel gebruikt voor de beschrijving van de taal.

⁴ Cf. Van Loey, Klankleer, pag. 11.

⁵ Van Loey, Klankleer, pag. 42. Voor *ē* in *meghet* etc. Cf. Middel nederlandsch Woordenboek.

⁶ In het rijmpaar *vercleert-geopenbaert* ! (41ro)

⁷ Cf. Middel nederlandsch Woordenboek.

⁸ Leuven sche Bijdragen 1899, pag. 33.

⁹ Van Loey, Middel nederlandse Spraakkunst I. Vormleer. Vierde uitgave, pag. 82.

De umlaut van \bar{a} tot \bar{e} ,¹ zoals we die vinden bij I in $1 \times \text{steet}^2$ tegenover $3 \times \text{staet}$, $1 \times \text{geet}^3$ zonder variant en $1 \times \text{ontfeet}$ zonder variant, zou ook voornamelijk oostelijk en Brabants zijn. II heeft hier $1 \times \text{steet}$, $1 \times \text{geet}$, $1 \times \text{gheet}$, alle zonder varianten.

Dat men bij woorden als *eerde*, *weerde*, *weertscap*, *tuweert*, *geerne* en hun afleidingen en samenstellingen in geen van beide tekstgedeelten een variant vindt met het depalatalisatieproduct \bar{a} hoeft geenszins te verwonderen. Depalatalisatie was vooral Westvlaams, maar kwam ook voor in het Oostvlaams, het Zuidhollands en sporadisch in het Brabants.⁴

Umlaut van *oe*, die ook in het oostmiddelnederlands, tot in het Brabants toe, voorkwam,⁵ vindt men bij I in 15 vormen van het werkwoord *grueten*, zonder dat een *oe*-variant voorkomt, $1 \times \text{huede}$, $1 \times \text{huedt}$ naast 4 vormen met *oe*, $1 \times \text{sueken}$ naast 2 vormen met *oe*, $18 \times \text{suet}$ tegenover $4 \times \text{soet}$ en $1 \times \text{minderbrueders}$ naast $1 \times \text{broeder}$.

Bij II komen voor: $1 \times \text{genuechte}$, 4 vormen van *grueten* zonder variant, $9 \times \text{suet}$ naast 6 vormen met *oe*.

Er is reden om aan te nemen dat ook de umlautsvorm van \bar{o} oostelijk en Brabants is.⁶ Bij I vinden we $5 \times \text{duechden}$, $2 \times \text{duecht}$ naast $2 \times \text{doechden}$, $1 \times \text{doecht}$, $1 \times \text{dogen}$ en $1 \times \text{doget}$. Verder $1 \times \text{uecht}$ zonder variant.⁷ Opvallend is nog de vorm *Colene*.

II heeft $1 \times \text{duechden}$ naast $1 \times \text{doeghden}$ en $2 \times \text{doeght}$, $1 \times \text{rueke}$, zonder variant. Opvallend is hier het woord *sloetel*.

Merkwaardig is nog in I het $2 \times$ voorkomen van het voornaam-

¹ Van Loey, Vormleer, pag 56

² Eenzelfde vorm op 42ro is onbetrouwbaar wegens het rijm *bereet-cleet-steet-geet* *Steet* op *Ivo* rijmt op *berest*

³ Cf voor nog een maal *geet* vorige aant $1 \times \text{ghyt}$ (2ro) staat in rijm *houeschest-ghyt nederheit*

⁴ Cf Van Loey, Klankleer, pag 8 en pag 35

⁵ Cf Van Loey, Klankleer, pag 73

⁶ Men mag dit wellicht concluderen uit Van Loey, Klankleer, pag 51 – met name Opm 3 – en uit het feit dat *ue* als umlaut van \bar{o} en *oe* uit \bar{o} voornamelijk in Brabantse en oostelijke geschriften voorkomt Cf Van Loey, Klankleer, pag. 52, 69 en 73 Cf. ook Schonfeld, pag 43

⁷ De vorm *vermuecht* (30ro) kan aan rijm dwang toe te schrijven zijn We vinden daarnaast $3 \times \text{mogen}$ Ook $1 \times \text{verhuecht}$ (18ro) misschien door rijm dwang Men vindt echter ook 43ro het rijmpaar *doecht-verhoecht*

woord *huer*, 1 × persoonlijk en 1 × bezittelijk. Vormen met *oe* komen niet voor, verder alleen vormen met *a* of *ae*.

De umlautsvorm *sunderliker* vindt men bij I naast 2 × *sondaren*, 1 × *sondeers* en 2 × *sonde(n)*.¹ Van Loey deelt mee dat vormen met *ö* voornamelijk Brabants en verder oostelijk zijn.²

II heeft alleen 5 × *sonde(n)* zonder *ü*-varianten. Daarentegen vindt men hier wel 1 × *mundeken* en 1 × *mundekijn*.³ I heeft 1 × *mont*.

Opmerkelijk is dat II 1 × het adjectief *vulle* heeft, dat West- of Oostvlaams of Hollands is.⁴ I heeft hier alleen *ö*-vormen, terwijl II ook nog 10 vormen met *ö* heeft.

Dat zowel I als II slechts *ö*-vormen hebben voor het werkwoord *kunnen* en *locht* voor *lucht* is wel in overeenstemming met de voorkeur voor die vormen in Brabantse en verder oostelijke geschriften zoals Van Loey die meldt.⁵

Talrijk zijn, zowel bij I als bij II, de vormen met *i* uit *ě* vóór *n* + consonant. Ook deze vormen zouden in hoofdzaak Brabants zijn, hoewel ze ook in Holland en verder oostwaarts voorkomen.⁶

Bij I treft men aan: 1 × *allinde*, 2 × *allindicheit*, 1 × *becinne*, 2 × *becint*, 4 × *kinde*, 1 × *kinnesse*, 2 × *brinct*, 1 × *bringen*, 34 × *ingel(en)*, 1 × *ingels*, 2 × *ingelsc(h)e(n)*, 5 × *yngel(en)*, 2 × *scincken*, 1 × *scinct*, 1 × *gesint*, 1 × *yndt*, 1 × *inde*.

Bij II: 1 × *bedincken*, 1 × *dincken*, 1 × *bekinden*, 1 × *gekinne*, 2 × *bringen*, 8 × *ingel(en)*, tegenover 5 × *engel(en)*, 1 × *gedrinct*, 1 × *sinden*, 1 × *gesant*, 3 × *gesonden* en 1 × *gesent* dat gevolgd wordt door het rijmwoord *kint*.⁷

Een aantal woorden met *ě* in plaats van *i* zou het meest voorkomen in het Oostvlaams en in het Limburgs, maar ook niet onbekend zijn in het Brabants.⁸

¹ 1 × binnenrijm niet meegerekend

² Cf Van Loey, Klankleer, pag 30 Het valt echter op dat de meeste *ü*-vormen die het Mnl Wb citeert uit Brabants-Limburgse en Gelders-Overijsselse hss zijn

³ Ook deze umlautsvorm geeft het Mnl Wb uit Brabantse bron

⁴ Cf Van Loey, Klankleer, pag 27

⁵ Cf Van Loey, Klankleer, pag 29-30

⁶ Cf Van Loey, Klankleer, pag 21

⁷ *gesent-kint* 58vo, *kint gesint* 65ro

⁸ Cf Van Loey, Klankleer, pag 18

Hiervan vinden we bij I: 4 × *crebbe*, 4 × *nemmermeer*, 2 × *mesdaden*, 1 × *mesdaet*.

Bij II: 2 × *crebbekijn* tegenover 2 × *cribben*, 1 × *nemmermeer*, 1 × *emmer*, 1 × *sente* tegenover 2 × *sinte* – bij I alleen 4 × *sint(e)* – 1 × *messteet*. Het is ook merkwaardig dat I alleen de vorm *es* kent, terwijl II 14 × *is* en 43 × *es* heeft.

De overgang van *ě* → *u* vóór 1 + consonant die het vaakst uit Brabant wordt gemeld,¹ wordt aangetroffen bij I in 2 × *hulpt*, 1 × *hulpen* tegenover 2 × *helpt* en bij II in 3 × *hulpt* tegenover 1 × *helpt*.

De vormen 1 × *selker* bij I en 1 × *selken* bij II die geen varianten hebben, heten eveneens Brabants te zijn.²

Het ontrondingsproduct *selen* treffen we bij I zowel als bij II 2 × aan. Deze vorm komt het meest voor in Zuid-Brabant, maar ook in Mechelen, Leuven, Antwerpen en Oudenaarde.³ Er staan geen varianten tegenover.

I heeft voor de 2de persoon E. van dit werkwoord bovendien 3 × *selt* en 1 × *seldine* naast 5 × *sult* en 1 × *salu*, terwijl II slechts 2 × *suldi*, 1 × *suldij* en 2 × *sult* heeft. De *ě*-vorm geeft Van Loey op voor Brabant en Limburg.⁴

Een *ei* in plaats van een scherplange *ê* wordt het meest aangetroffen in Limburg, Brabant, het Utrechtse en in het oosten van Oost-Vlaanderen.⁵

Bij I treffen we aan: het merkwaardige rijmpaar *pine-alleyne* (19ro) tegenover 3 × *alleen* en 3 × *alleene*, 1 × *cleene*⁶ en 1 × *cleyne*, 1 × *geyne* naast 1 × *geene*,⁷ 6 × *geen*, 3 × *genen*. Verder

¹ Cf Van Loey, Klankleer, pag 22

² Cf Van Loey, Klankleer, pag 25

³ Cf Van Loey, Klankleer, pag 44

⁴ Cf Van Loey, Vormleer, pag 88

⁵ Cf Van Loey, Klankleer, pag 46

⁶ 20ro vindt men het rijm *cleene-weyne*. Alle varianten hebben hier juist *ey-ey*. (Tub Oct 190, Brussel II 2631, Suu B, D e.P B) Het lijkt dus alsof I hier opteert voor de *ee*

⁷ Door het verloren gaan van een vers ontbreekt in VIII str 2 een rijmwoord op *-eyne*. Het valt op dat bij het ontbreken van het rijmwoord dan onmiddellijk *geyne* is veranderd in *geene*. Het lijkt dus alsof I toch de voorkeur geeft aan de *ee*-vorm om wille waarvan soms tegen het rijm wordt ingegaan
Cf ook aant 6 en pag 32 aant 1

2 × *gemeyne(n)* zonder ee-variant. 14 × *reyn(e)*, 1 × *reynder*, 3 × *reynicheit(ede)*, 1 × *weenen* (inf.) naast 1 × *weyne*, 1 × *bereet* naast 1 × *bereit* en 1 × *gereet*.

II heeft hier 3 × *alleene* en 1 × *alleyne*, 1 × *clene*, 1 × *cleine* en 7 × *cleyne(e)*. Verder slechts ee-vormen in 1 × *egeen* en 1 × *geenderhande*, daarentegen 1 × *gemeyn* en 2 × *gemeyne* zonder ee-vormen, 1 × *reen*¹ naast 4 × *reyn(en)* en 1 × *reynicheit*. Tenslotte nog 1 × *weynet* zonder variant en 1 × *bereet* naast 1 × *bereyt*.

Brabants of Limburgs zou ook nog zijn het participium *geseet* dat men 1 × vindt bij I.

II levert 2 × *nuwen* op naast 1 × *nye*. De u-vormen zijn volgens Van Loey Brabants en Limburgs.² Ook in II vindt men tenslotte nog 1 × *huwelic* naast 1 × *houwelic*. De ou-vorm zou Brabants zijn, hoewel hij ook uit Westvlaamse documenten bekend is.³

Op het gebied van de spelling vallen enkele merkwaardige verschillen aan te wijzen tussen I en II.

De lettercombinatie *gh*, die in beide gedeelten nauwelijks voorkomt, vindt men toch meer bij II dan bij I. Afgezien van het voornaamwoord *ghi* of *ghy* heeft I 3 × deze combinatie en II 11 ×.

De letter *y* voor *i* vindt men bij I 5 × in het woord *yingel(en)*, bij II alleen in het woord *tymmerman*, terwijl 1 × *wijt* een verschrijving voor *wyt* kan zijn.

De spelling der persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden geeft enkele opvallende verschillen te zien.

I heeft normaliter *my*, echter 1 × *mie*; II heeft altijd *my*.

I heeft gewoonlijk *di*; II heeft 2 × *dy*, 1 × *suldi*, 2 × *suldi* en 1 × *hebdi*.

I heeft altijd *ghi* (2 × *gi*); II heeft altijd *ghy* en 1 × *ghijt*.

I heeft altijd *hi*; II normaliter *hy*, echter 1 × *hij*, 2 × *hi*, 1 × *hise*.

I heeft altijd *si*; II normaliter *sy*, echter 1 × *salsi*, 1 × *sysi*, 1 × *essi*.

I heeft altijd *wi*; II normaliter *wy*, echter 1 × *wine*.

¹ Hoewel het rijmpaar *reen-gemeyn* een *ey* zou doen verwachten.

² Cf. Van Loey, *Klankleer*, pag. 61.

³ Cf. Van Loey, *Klankleer*, pag. 77.

Het gebruik van *mine(n)*, *dine(n)*, *sine(n)* en *mijn*, *dijn*, *sijn* is bij I en II uniform.

De prozatekst op fol. 76ro en 76vo wijkt in verschillende opzichten sterk af van de twee groepen liederen die eraan voorafgaan, zo sterk, dat men wel moet besluiten dat deze tekst niet kan zijn gecopieerd door een van de eerste twee copiisten van het handschrift.

Men vindt er 3 \times het woord *vrowe* in plaats van *vrouwe*. Het Middelnederlandsch Woordenboek meldt deze vorm uit de Limburgse Sermoenen.¹

Van het werkwoord *willen* vindt men naast 1 \times *wilt* (2de pers. E. o.t.t.) en 1 \times *wilt* (geb. wijs E.) 2 \times *wijlt* (2de pers. E o.t.t.), vormen die men evenmin aantreft in de rest van het handschrift.² Het gaat hier waarschijnlijk slechts om een spellingvariant zoals die welke we aantreffen in het woord *yngel* bij I.

Opvallend is ook de vorm *carmen*.³ De niet gepalataliseerde *ă* vóór r + consonant vond men het meest in Oost-Vlaanderen en in het Gelders, terwijl hij ook in het Limburgs werd aangetroffen.⁴

De prozatekst heeft ook 1 \times *hulpt* (geb. wijs E.). Voor deze, het meest in Brabant gevonden klankwijziging gaf ik hierboven reeds voorbeelden uit de gedeelten I en II van het handschrift.⁵

Merkwaardig in dit gedeelte van het handschrift is nog de werkwoordsvorm *ic bin*.⁶

Enkele opvallende spellingverschillen tussen de prozatekst en het voorafgaande zijn tenslotte nog: de bijna konsekwente *gh* waar die in de beide vorige delen bij uitzondering werd gevonden en het feit dat de prozatekst 4 \times *ghij* heeft tegenover I 24 \times *ghi* en 2 \times *gi* en II 36 \times *ghy* en 1 \times *ghijt*.

De twee liederen aan het slot van het handschrift, afkomstig uit

¹ Alle tot nu toe bekende variante teksten van dit gebed hebben *vrouwe* Cf voor de hss waarin deze varianten voorkomen pag 78 aant 3

² De bekende variante teksten hebben alle *wilt*

³ Het hs te Krakow en hs Den Haag K B 74 F 2 hebben ook *carmen*, Den Haag K B 76 G 9 heeft *karmen*

⁴ Cf Van Loey, Klankleer, pag 16 De vorm *carmen* wordt blijkens het Mnl Wb. ook aangetroffen in Westvlaamse teksten

⁵ De variante teksten hebben alle e-vormen

⁶ *bin* ook in hs Krakow, hs Leiden Lett 300, Den Haag K B 74 F 2, Den Haag K B 131 G 4, Brussel K B 21696

een andere bundel, vertonen nog enkele opmerkelijke eigenaardigheden ten opzichte van de vorige teksten.

Lied XLVI, dat een variant is van XIII, wijkt van dit eerdere lied af doordat *suete(n)* 3 × is vervangen door *zuete(n)*, *vermuecht* vervangen door *vermoeght*, *leit* door *leet*, *mesdaden* door *misdaden*, *es* op één keer na steeds door *is*, *hi* door *hij*, *ghi* door *ghij* of *ghy*. Algemeen wordt er achter de g een h geschreven, wat in XIII helemaal niet en in I en II bijna niet voorkomt.

Ook in het voorlaatste lied is deze schrijfwijze algemeen. In dit lied vindt men nogmaals de spelling *ij* voor *i*: *scrijfture* en *mijnlijc*. Evenals in de eerste gedeelten komt hier de vorm *gruet* voor. De vorm *sente* vinden we er 1 ×.

Tenslotte kunnen we een schema opstellen van de woorden uit liederen waarvan we varianten bezitten en die in die varianten een andere vocaal hebben. Hierdoor wordt nog eens in het licht gesteld, welke van de zojuist besproken dialecteigenaardigheden zouden mogen gelden als typisch voor het handschrift. De parallele plaatsen kunnen we vinden in de volgende handschriften en drukken: hs. Tübingen germ. oct. 190, dat Hollands zou zijn; hs. Tübingen germ. oct. 185, afkomstig uit Deventer; hs. 12875 van de Österreichische National-Bibliothek te Wenen. Dit hs. zou Hollandse taaleigenaardigheden vertonen; hs. Brussel K.B. II 270, dat ook geacht wordt van Hollandse oorsprong te zijn; hs. Brussel K.B. 2631 dat waarschijnlijk uit Dordrecht komt; het Suuerlijc Boecxken in 1508 gedrukt te Antwerpen; het Deuooot ende Profitelijck Boecxken in 1539 eveneens te Antwerpen gedrukt; het handschrift uit Werden en het handschrift van Anna van Collen: Tübingen Ms. germ. oct. 280, die beide oostelijk van onze tegenwoordige landsgrens zijn ontstaan.²

In het volgend schema worden in de eerste kolom de woorden genoteerd uit het Parijse handschrift die voor vergelijking met parallele plaatsen uit de varianten in aanmerking komen. Het cijfer ervóór duidt aan hoeveel maal het woord voorkomt op een plaats waar een der varianten hetzelfde woord heeft. Van de varianten worden alleen de vocalen gegeven. De verschillende teksten zijn aangeduid met

² Cf. voor al deze handschriften het hoofdstuk over de varianten.

Parijs	T. 190	T. 185	Wen.	Br. 270	Br. 2631	S.B.	D.e.P.B.	Wer.	A.v.C.
2 weerde	2 ae			1 e	1 ae	2 ae	2 ee		
1 weerdicheit	1 ae	1 ee	1 ee					1 e	
1 eertschen							1 ae		
4 gruet(e)	2 ue			1 oe	1 ue 3 oe	2 ue 1 oe	2 oe		
6 suete(n)	4 ue			1 oe	2 oe	2 oe	4 oe		
1 soete	1 ue					1 oe	1 oe	1 ue	
1 iuecht	1 ue			1 oe	1 oe	1 ue	1 ue		
1 verhuecht				1 oe	1 oe	1 ue	1 ue		
1 voegen								1 oe	1 ue
1 proeuen								1 ue	1 oe
1 proeuc								1 ue	1 uoi
1 soeket	1 oe	1 ue	1 oe			1 ue	1 oe	1 ue	
1 sunderliker	1 o						1 o		
1 allindicheit					1 e				
2 kinde	1 e			1 e	2 e	2 e	1 e		
2 brinct	1 i			1 e	2 e	1 e	1 e		
3 bringen	1 e 1 i	2 e	2 e		1 e	2 e 1 i	1 e 1 i	1 e	
16 ingel(en)	7 e	2 e	2 e	2 e	10 e	13 e	9 e	2 e	
2 yngel(en)	1 e				1 e		2 e		
2 menschen								2 y	2 y
1 crebbe	1 i 9 i						1 i		
25 es	2 e	4 i	3 i	1 i	7 i	10 i	18 i	6 i	3 i
1 geene	1 ey			1 e	1 ey	1 e	1 ee		
1 genen	1 e			1 e	1 ee	1 e	1 ee		
1 geyne	1 ey			1 e	1 ey	1 e	1 ee		
1 steyne	1 ey			1 e	1 ey	1 e	1 ee		
3 cleene	1 ey				1 ey	1 ey	1 ey	2 ey	2 ey
2 alleene								2 ey	2 ey
1 hulpen									1 e
3 ghi selt	1 a			1 u	2 e	3 u	2 u		
1 seldi	1 u				1 a	1 u			

afkortingen die, na de opsomming hierboven, voor zichzelf spreken.

Uit het schema blijkt vooral dat de overgang van *ě* naar *ĩ* vóór *n* + consonant een zeer geprononceerde karaktertrek is van het dialect van ons handschrift. Ook is typisch het constante „es” tegenover op bijna alle parallele plaatsen „is”.

De voorkeur van de eerste hand voor het behoud van de scherplange *ê* als er ook een *ei* kan ontstaan, welke voorkeur ik reeds aanduidde op pag. 31 aant. 7, lijkt ook door het schema bevestigd te worden.

DE INHOUD VAN HET HANDSCHRIFT

Bij zijn editie in de Leuvensche Bijdragen van 1899 ruimde Lecoutere slechts weinig plaats in voor een bespreking van de inhoud der gepubliceerde teksten. Hij beperkte zich tot een indeling van de liederen in drie hoofdgroepen, de vermelding van het bestaan van enkele varianten en het maken van enige opmerkingen over de taal van het handschrift.

De gegeven indeling in drie hoofdgroepen was als volgt:

- A. Lieder met betrekking tot Christus: één weeklacht op Zijn lijden, XLV; de overige kerstliederen in eigenlijke of bredere opvatting: III, IV, VI, VIII tot X, XXIX tot XXXII, XXXVI, XXXIX, XLI, XLII en XLIII.
- B. Heiligenliederen. Een viertal eigenlijke Marialieder: VII, XXXIII tot XXXVIII.¹ Lofzangen tot Sint-Franciscus: XIII tot XVII en XLVI; tot Sint-Clara XVIII tot XX; tot Sint-Barbara XXI tot XXVII.
- C. Lieder der „minnende ziel”; I, II, XI, XII, XXVIII, XXXVII, XL.

Aangezien het nuttig is de liederen in groepen te verdelen om een duidelijk overzicht te krijgen van de inhoud van het handschrift, wordt deze driedeling aangehouden. Er moeten echter enkele correcties in worden aangebracht.

Lied VII is al eerder terecht als een kerstlied beschouwd.² Vijf strofen lof gebracht aan Maria passen volledig in een kerstlied, voor-

¹ Het is niet duidelijk welke vier L als „eigenlijke Marialieder” beschouwde. In een voetnoot zei hij dat enige van de kerstliederen evengoed bij de Marialieder gerangschikt konden worden. Hij deed dit echter alleen met XXXVI, terwijl hij XXXVII, hier een Marialied genoemd, onder C tot de liederen der minnende ziel rekende.

² Mak, Kerstliederen, pag. 95 e.v. Cf. ook Knüttel, pag. 252.

al hier, waar Maria om haar Goddelijk moederschap wordt geëerd. Het is niet nodig in strofe 9 een oorspronkelijk refrein te zien om het lied beter als kerstlied te kunnen herkennen.¹ Het refrein „Kinder nu loeft...” mag dan aansporen om Maria te eren, reden van de lofzang is toch enkel de vervulling van de profetie en Maria's moederschap. Verschillen naar vorm en inhoud tussen het eerste en het tweede deel van dit lied zijn geen argument om de stelling te verdedigen dat hier een Marialied en een kerstlied zijn samengevoegd. Het is waarschijnlijker dat de verschillen zijn geaccentueerd door een lange overlevering, tijdens welke bepaalde elementen verloren zijn gegaan.²

Ook lied XXXIII werd al eerder terecht als kerstlied beschouwd, niettegenstaande het feit dat de belangrijkste schrijver over het geestelijk lied er beslist geen kerstlied in wilde zien.³ De strofen 2 en 3 beschrijven de boodschap zoals dat in zo veel zuivere kerstliederen gebeurt. Al wordt Maria dan in de volgende strofen rechtstreeks aangesproken, de grondgedachte ervan blijft toch dat „der engelen coninc”, „die ewege sone”, „die ewige godheit” is geboren als een klein, hulpeloos kind.

A. De liederen met betrekking tot Christus.

Als men de zeventien kerstliederen van het Parijse handschrift achter elkaar doorleest, bemerkt men onmiddellijk dat de nummers III, IV, en VI tot en met X een heel ander karakter hebben dan de door de tweede kopiïste geschreven liederen XXIX tot en met XXXIII, XXXVI, XXXIX, XLI, XLII, en XLIII.

De kerstliederen die door de eerste kopiïste werden verzameld zijn alle bijna uitsluitend verhalend. De grenzen, waartussen de meegedeelde geschiedenissen liggen, zijn de geboorte van Maria en de kruisdood op Golgotha. „Overzichtslieder” werden de nummers III en X genoemd, omdat de opeenvolgende historische gebeurtenissen van annunciatie tot epifanie met enige evenwichtigheid over de strofen zijn verdeeld.⁴ Toch valt het op dat de boodschap

¹ Mak, Kerstliederen, pag. 97-98.

² Cf. het hoofdstuk over de varianten

³ Cf. Mak, Kerstliederen, pag. 94, Knuttel, pag. 244.

⁴ Mak, Kerstliederen, pag. XXV.

van Gabriël aan Maria in de beide liederen een zeer grote plaats inneemt. In de liederen IV, VI en VIII is de aandacht die aan de annunciatie besteed wordt zo groot, dat Mak ze liet afdrukken onder het hoofd „Liederen van de Boodschap”¹. In lied VII, een „lied van de geboorte”,² gaat het verhalend gedeelte enigszins schuil achter de lofzang aan Maria. Hierboven werd er echter al op gewezen dat in het verhalend gedeelte iets moet zijn verloren gegaan. Het verhalend karakter van het overbekende driekoningenlied dat men als nummer IX vindt, springt zeer duidelijk in het oog.

Tegenover dit verhalend karakter van de liederen uit de eerste groep staat in de tweede groep het overwegend beschouwende. Mystiek-piëtistisch zou men sommige ervan kunnen noemen.

Legenden en traditionele voorstellingen met betrekking tot de geboorte van Jezus vindt men hoofdzakelijk in de eerste groep kerstliederen.

In dit verband is het ook opvallend dat kerstliederen waarvan varianten uit andere handschriften en verzamelbundels bekend zijn, alleen voorkomen in de eerste groep. Het zijn de nummers III, VI, VII, VIII en IX.

Het is niet verwonderlijk dat een verhalende stijl en het voorkomen van traditionele en legendarische voorstellingen samenvallen met deze bekendheid in bredere kringen. Verhaal en legende lenen zich sneller tot navolging en overname dan meer persoonlijke religieuze uitingen.

In het vierde lied is, volgens de versie die het hier bestudeerde handschrift geeft, de hel vertoornd bij de geboorte van Maria. Variante redakties van dit lied zijn niet overgeleverd, maar zullen zeker bestaan hebben. De tweede strofe heeft daarin dan een andere plaats gehad; waarschijnlijk achter strofe 16. Daardoor stond dan de woede van de hel in verband met de geboorte van Christus. Deze vergramdheid kan men dan vergelijken met tal van soortgelijke voorstellingen uit oud-christelijke en middeleeuwse literatuur en schilderkunst die de woede van de duivels uitbeelden op het

¹ in „Kerstliederen”.

² Mak, Kerstliederen, pag. XXIII.

ogenblik van Jezus' geboorte.¹ Intussen is de plaatsing van de tweede strofe hier wel verklaarbaar. Zonder vermelding of aanduiding van Maria's geboorte zou het lied op deze plaats een hiaat vertonen.

Van de annunciatie wordt vermeld dat Gabriël te Nazaret tot Maria kwam „daer hise besloten vant”. Hij kwam tot haar in haar „heymelijcheit”, waar ze „alleene” was en in gebed verzonken: „Die maecht lach in orisoen”.² Door een lange traditie was deze voorstelling van het gebeuren in de latere middeleeuwen tot de geijkte geworden. Ook uit de schilderkunst is deze voorstelling algemeen bekend.³

Op enkele plaatsen is sprake van schrik bij Maria voor de verschijning.⁴ Meer traditioneel is Maria's verwondering voor de inhoud van de groet, verwondering omdat haar het moederschap wordt aangekondigd terwijl zij geen man „kinde”.⁵ Ook de veel verbreide gedachte dat Maria haar maagdelijkheid door een gelofte had bevestigd, wordt uitgedrukt als zij antwoordt: „God heeft die reynichede in my”.⁶ Onmiddellijk nadat Gabriël de boodschap heeft overgebracht en Maria haar toestemming heeft gegeven, knielt zij. De knielende Maria is uit annuntiatschilderingen en ook uit de literatuur algemeen bekend.⁷ Dat zij op een steen knielt, zoals in het derde lied wordt verhaald, zou berusten op een oude legende.⁸

„Te hant” en „ter stede” ontving zij „Ihesum kerst den iongelinc”, „gode van hemelrike”. Deze mededelingen lijken te passen in de middeleeuwse gedachtengang volgens welke Christus' lichaam onmiddellijk na de ontvangenis volmaakt in Maria's schoot aanwezig was, zodat de Godheid er terstond bezit van kon nemen.⁹ Het derde lied noemt het Kind dat Maria draagt enigszins vreemd „Ihesus iij namen soete ende fijn”. Door de eerste uitgever van de tekst werd

¹ Cf Mak, Kerstvoorstellungen, pag 181, Kersthederen, pag 30 aant 2,2

² Vbb resp uit lied III, X, IV

³ Cf C Smits, Iconografie van de Nederlandsche Primitieven, pag 44 e v

⁴ Lied III, 5, VI, 11 en 12 In lied XXXI is ook sprake van vrees Verderop zal blijken dat dit lied niet geheel past in de tweede groep

⁵ Lied III, 7, IV, 7, VIII, 5, Cf ook Mak, Kerstvoorstellungen, pag 26

⁶ Lied III, 8 Cf Mak, Kerstvoorstellungen, pag 27

⁷ Cf Dirc van Delf II, pag 289 Verder C Smits, Iconografie, pag 44

⁸ Cf Mak, Kersthederen, pag 164 aant 13 1

⁹ Cf Janssens, Mariale Persoonlijkheid, pag 89 Van Maerlant vermeldde dat de ziel normaal pas 40 dagen na de conceptie wordt ingestort Rijmbybel II, pag. 388

aangenomen dat de plaats bedorven was.¹ Later kon worden aangetoond dat „de namen drie” een ook in andere liederen voorkomende naam voor Jezus was.² Een bevredigende verklaring voor deze naamgeving is evenwel nog niet gevonden. Aan de ene kant is geopperd dat zij is voortgekomen uit „het denkbeeld dat Maria de H. Drie-eenheid ontving of dat Deze medewerkte aan de Menswording”, aan de andere kant moet men aandacht hebben voor het feit dat er plaatsen zijn waar aan Christus werkelijk drie namen worden gegeven.³ De naam Jezus was het onderwerp van veel vrome explicaties en de devotie tot de Zoete Naam is in de 15de eeuw vooral in Franciscaanse kring sterk verbreid.⁴ In het Franciscaanse geschrift *Jhesus Collaciën* uit het laatste kwart van de 15de eeuw, wordt iedere letter van Jezus’ naam versierd met drie gouden rozen die elk een betekenis hebben,⁵ hetgeen bij weglating van één roos een boeket van zeventien stuks oplevert. Dirc van Delf gaf voor iedere letter één verklaring.⁶ Het Passionael vertelt dat er drie namen zijn: Gods Zoon, Jezus en Christus.⁷ In de „drie namen” van lied III zou men een relict kunnen zien van dit soort uitbreidingen. De devotie tot de Zoete Naam, zoals die door Bernardinus van Siëna († 1444) en Johannes a Capestrano († 1456) werd gepreikt, ging immers uit van de Naam Jezus in de Zon, waarbij de Naam Jezus werd geschreven volgens de toen overal gebruikelijke schrijfwijze met de drie lettertekens *yhs* of *ihs*.⁸ Hoewel de eerste predikers van deze devotie nog geen afzonderlijke betekenis hadden gegeven aan de drie letters, zal dit toch spoedig na hun optreden zijn gebeurd.

Op Maria’s maagdelijkheid *ante partum* wordt nog eens extra de

¹ Lecoutere in *Leuvensche Bijdragen* 1899, pag 43 aant

² Mak, *Kerstliederen*, pag 164–165

³ Mak, *Kerstliederen*, pag 164 geeft 4 plaatsen die zouden pleiten voor de eerste veronderstelling. In de bewijspplaatsen uit het *Niederd Jahrb* 14 S. 85 en 15 S. 21 hoeft echter de Drieenheid niet bedoeld te zijn! Aan de opgegeven plaats uit het *Passionael* (Gouda 1480 I, pag 149vo–150) besteedde Mak te weinig aandacht

⁴ Cf Bon *Kruitwagen O F M*, *De Vereering van den Zoeten Naam Jesus in de Nederlanden Neerlandia Franciscana* I, 1914, pag 329–357 Cf ook Dr A M Baaij, *Jhesus Collaciën*, pag 73

⁵ Uitg Dr A M Baaij, pag 51

⁶ D v D *Tafel uitg Daniels O P II*, pag 313–314 Cf ook Timmers, *Symboliek en Iconographie*, pag 83

⁷ *Passionael*, Gouda 1480 I, pag 149vo–150

⁸ Cf *Kruitwagen t a p*

klemtoon gelegd met het traditionele beeld van het venster waar-
door het zonlicht kan binnenkomen zonder het glas te breken:

Dgelaes doerscijnt die sonne claer
Ongebroken openbaer.
Alsoe geheel ende niet som.
Behielt si haren magedom.¹

Het beeld is terug te vinden o.a. bij Brugman,² maar schijnt meer
te zijn toegepast op de maagdelijke geboorte. Verschillende malen
vindt men ook nog de uitdrukkelijke verzekering dat Maria maagd
bleef ook bij de geboorte³ en dat de geboorte zonder pijn of smart
verliep, twee opvattingen die nauw met elkaar verbonden waren.⁴

De klemtoon die voortdurend gelegd wordt op Maria's maagdelijk-
heid, sedert eeuwen officiële leer van de kerk, klinkt in deze liederen
en in veel andere geestelijke literatuur wat apologetisch. Het is heel
goed mogelijk dat die grote aandacht voor en nadruk op Maria's
ongeschonden maagdelijkheid ante partum, in partu en post partum
alleen maar zijn ontleend aan de algemeen gebruikelijke terminolo-
gie van de Mariaverering. Toch is het ook weer te eenvoudig om aan
te nemen dat, sinds in 649 Maria's maagdelijkheid als dogma werd
bekrachtigd en aanvaard, voortaan bij priesters en leken alle twijfel
of liever alle discussie zou zijn uitgebannen.⁵

Geoffroi de Vendôme († 1132) wees op personen die Maria's maag-
delijkheid in partu ontkenden.⁶ Durand de Saint-Pourçain († 1334)
construeerde een verklaring voor de virginitas in partu die, wegens
haar afwijking van de gebruikelijke leer op dit punt, nog in de 16de
en 17de eeuw fel werd bestreden als gevaarlijk voor het geloof.⁷ Uit

¹ Lied IV, 14-15

² Cf Mak, Kerstvoorstellungen, pag 111

³ Lied III, 19, IV, 16, 20, 21, VIII, 7, 9, X, 7, XXXI, 12, XLI, 5

⁴ Janssens, Mariale Persoonlijkheid, pag 93

⁵ Janssens, Mariale Persoonlijkheid, pag 96-97

⁶ „Matrem Domini et ante partum et post partum praedicant quidem virginem
sed portam ventris ejus apertam in suo partu, et post partum statim clausam fuisse
fatentur” Cf Vacant et Mangenot, Dictionn de Théol Cath IX, 2384

⁷ Hij meende dat het onmogelijk was dat „in nativitate Christi fuerunt duo
corpora simul scilicet corpus Christi cum corpore Matris” Hij geloofde dat de on-
geschonden maagdelijkheid in partu kon worden verklaard zonder deze simultane
aanwezigheid „Quia est alius modus possibilis scilicet quod virtute divina fuerit

noordelijker streken zijn incidentele gevallen bekend van ketterij op het gebied van de Marialeer, al is het moeilijk uit de bewaarde documenten inzicht te krijgen in de ernst van de dwaling.

In Atrecht werden op 9 mei 1420 zestien ketters gevonnis. Verschillende van hen hadden beweerd dat Maria buiten Jezus nog andere kinderen zou hebben gehad.¹ De „horrendissimas blasphemias hereticales” waarom Jacob Acarin op 3 juli 1451 te Kamerijk werd veroordeeld, loochenden ook Maria's maagdelijkheid, maar de omstandigheden doen vermoeden dat het hier om grove dronkemanspraat ging.² Op Goede Vrijdag 1466 zouden twee minderbroeders in Kamerijk en Dowaai voor het dogma gevaarlijke preken hebben gehouden. De predikant in Kamerijk werd door de geestelijkheid ondervraagd en aan het veroorzaakte schandaal werd een einde gemaakt. Deken Carlier van Kamerijk correspondeerde over de kwestie met verschillende theologen.³ In 1472 velde dezelfde deken Carlier vonnis over een „ketter” die in dronkenschap Maria gelasterd had. 's Mans dronkenschap mocht geen verzachtende omstandigheid heten, want in zijn beschonken toestand zou hij juist zijn geheimste gepeinzen hebben verraden!⁴ Over de inhoud van de ketterij bestaat geen twijfel: bij het vonnis werd een „tractatus pro perpetua virginitate Marie matris Dei” gevoegd. Duidt het feit dat hier een werkelijk diepste gedachte van de lasteraar werd aangenomen er toch op dat zulk een ketterij hier en daar de kop opstak, of was de strenge kettervervolgning door Carlier alleen een symptoom van „'s levens felheid”? Tenslotte is het geval bekend van een ketter „die nyet en gelooffde, dat Maria Godts moeder ware, dat zy Jesum gebaert hadde, nochtans maecht blyvende ende onbesmet”. Hij werd op 10 april 1502 te Brussel verbrand.⁵

Al deze gevallen kunnen niet bewijzen dat de passages in literaire

facta dilatatio membrorum et meatum naturalium sine interruptione vel aliqua fractione”. Cf Vacant et Mangenot, Dictionn. de Théol. Cath. IX, 2385

¹ Verschillende van de ketters werden verbrand Cf Frédéricq, Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticæ Pravitatis Neerlandicæ III Gent-'s-Gravenhage, 1889, pag. 56 nr. 48, pag. 59 nr. 49

² Frédéricq, Corpus I nr. 292

³ Frédéricq, Corpus I nr. 336-337-338-339-340-341-342.

⁴ Frédéricq, Corpus I nr. 348

⁵ Frédéricq, Corpus I nr. 401, II nr. 181-182

geschriften en ook in deze liederen waar met grote nadruk over Maria's maagdelijkheid gesproken wordt een antwoord zijn op zulke dwalingen. Ze ontnemen echter de lezer het recht om te zeggen dat dit met zekerheid slechts uitingen zijn van vurige ijver voor Maria's dienst.¹ Men kan zich voorstellen dat de voortdurende aandacht voor Maria's maagdelijkheid, vooral uitgedrukt in bewoordingen als „geheel ende niet som”, mede werd in stand gehouden door de discussies onder theologen over de vraag hoe men zich de *virginitas ante partum*, *in partu* en *post partum* moest verklaren.

De plaats van de Geboorte is in lied VII een „huys”, in lied X een „crocht”, terwijl de liederen XXXIX en XLIII spreken van een „stal”.

De voorstelling van de Geboorte in een „crocht” of hol zou in de Oud-Christelijke en Byzantijnse tijd de meest gangbare zijn geweest. In de latere middeleeuwen zou deze opvatting hebben nagewerkt onder de toenemende invloed der apocriefen.² Onder invloed van de Byzantijnse voorstelling, volgens welke de van voren open grot er als een soort hut uitziet, zou de plaats van de geboorte vervolgens getekend zijn als een hut of stal met erachter nog een spelonk.³ Het „huys”, waarvan sprake is in lied VII, zou verwant zijn aan het „diversorium”, de herberg, waarin zich volgens latere ideeën het kerstgebeuren zou hebben voltrokken.⁴ Het begrip „stal” werd door de middeleeuwer blijkbaar reeds voortdurend verbonden met de beide voorstellingen: de hut voor de spelonk diende al voor het stallen van vee en karren, in de herberg vonden volgens verschillende schrijvers zoveel dieren een plaats dat er voor Maria en het Kind nauwelijks nog ruimte was.⁵

Het is aanlokkelijk om voor het steeds terugkerende motief van

¹ Janssens zag bij Van Maerlant alléén deze vurige ijver, zonder te onderzoeken of een apologetische houding verklaarbaar zou kunnen zijn. Cf. *De Mariale Persoonlijkheid*, pag. 97.

² Cf. Mak, *Kerstvoorstellungen*, pag. 65.

³ Cf. Mak, *Kerstvoorstellungen*, pag. 65-66. Over invloed van Byzantijnse hss. in het Westen: *Byzance et la France Médiévale. Catalogue van de Exposition de Manuscrits à peintures du II au XVI siècle*. Paris: Bibl. Nat. 1958. Nr. 40 is een interessant voorbeeld van de besproken hut.

⁴ Cf. Mak, *Kerstvoorstellungen*, pag. 66-67.

⁵ Vbb. bij Mak, t a p.

de winterse kou in de nacht van de Geboorte een andere verklaring te zoeken dan louter het feit dat het kerstfeest nu eenmaal in de winter gevierd wordt en men het daardoor wel met kou en sneeuw in verband gedacht zal hebben.¹

Als men voor het beeld van Christus' komst als het verschijnen van de Zon der Gerechtigheid² een schriftuurlijke oorsprong en een aanleiding in de godsdienst der Romeinen kan aanwijzen en als het opbloeien van de natuur in de kerstnacht, een telkens terugkerend thema,³ in verband staat met een vers uit het Hooglied, mag men ook voor de felle winterkou, waartegen een vernieuwing van de natuur des te scherper afsteekt, misschien uitzien naar een duidelijker oorsprong dan de behoefte van het middeleeuwse volk om maar innig mee te leven met de ontberingen van het Heilig Gezin.⁴

Men kan natuurlijk wel stellen dat het wintermotief gedurende de late middeleeuwen een vruchtbare voedingsbodem heeft gevonden in de gevoelige Bernardijnse vroomheid⁵ en de Franciscaanse armoedecultus. Door volkspredikers in levendige kleuren geschilderd, zal het wintertaferel niet nagelaten hebben het gevoel der gelovigen aan te spreken. Daarmee is echter geen eventuele andere herkomst van het motief gezocht dan de door het volk aan den lijve ervaren winterellende.

Christus wilde in de koude winter geboren worden om de ijzige kou van het gemoed der ongelovigen te verdrijven:

Ut mentis gelu frigoris
A cunctis pellat perfidis.⁶

Deze verklaring verdient meer aandacht dan Mak haar waardig keurde. In de middeleeuwse exegese vindt men als uitleg van Hooglied II, 11-12: „Iam enim hiems transiit, imber abiit et recessit, Flores apparuerunt in terra nostra, tempus putationis advenit” verschillende malen dat „winter” de duistere tijd van Jodendom en heidendom vóór de Verlossing betekent.

¹ Het motief komt voor in de liederen IV, X, XXIX, XLII en XLIII.

² Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 112.

³ Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 94-95.

⁴ Zoals Mak dat doet in Kerstvoorstellungen, pag. 144.

⁵ Cf. Bernardus' In nativitate Domini Sermo III. Migne P.L. 183, kolom 123.

⁶ Mone I, pag. 70; Nunc deus carens tempore. Cf. ook Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 144.

De Londense bisschop Gilbert Foliot († 1187) schreef van de natuurverschijnselen dat zij de tijd van ongenade betekenen¹ en Honorius van Autun (Augustodunensis) († 1156) dat deze winter tot Christus heeft geduurd maar dat bij het opgaan van de Zon der Gerechtigheid de winter voorbij is.² Volgens de Cisterciënser Alanus van Rijsel (ab Insulis) († 1202) keerde het seizoen pas bij de voltooiing van het verlossingswerk, de Verrijzenis.³ Bij Thomas Cisterciënensis (± 1180) is de winter de „austeritatem legis”, maar over de keer van het seizoen is hij niet duidelijk.⁴ Ook volgens Bernardus († 1153) heerste de winter „in cordibus perfidorum” voor Christus' Kruisdood en voor het Pinksterfeest.⁵ De mariologische commentaar in *Cantica Canticorum* van Rupert von Deutz († 1129) maakt duidelijk, dat het seizoen is gekeerd bij Christus' Menswording en wel bij de annunciatie.⁶ Bij Robert van Tombelaine († ± 1090) vindt men de winter verklaard als „legis austeritas” met een duidelijke verwijzing naar het Oude Verbond, ofschoon hij de winter ook op andere wijze uitlegt.⁷

Volgens Angelomus van Luxeuil (± 850) was de wereld tot aan Christus' Menswording en Verrijzenis in de ban geweest van de kou van het ongeloof en de regens der zonde.⁸ Zijn uitleg is letterlijk – op het woord „resurrectionis” na – terug te vinden bij Alcuinus († 804),⁹ die weer geheel op Beda steunt († 735).¹⁰ Bij deze laatste vindt men¹¹ de combinatie terug van de drie motieven welke ik al in

¹ P L 202, kol 1232 „temporis inclementiam denotant, quae iam pertransisse, et ideo adventus sui tempus opportunum esse testatur”

² P L 172, kol 391 „Haec hiems usque ad Christum duravit sed ipso sole iustitiae oriente hiems transit”

³ P L 210, kol 69 Het blijkt uit de context

⁴ P L 206, kol 274

⁵ Sermo LVIII in *Cantica*

⁶ P L 168, kol 867c „quia per istud quod dicitur tibi, quod agitur tecum, transit id est certissime pertransibit, hiems peccati abiit et recessit, id est certissime abiit, et recedet imber irae coelestis”

⁷ P L 79, kol 498 De *Cantica Canticorum Expositio* staat hier op naam van Gregorius maar aan hem zou alleen de behandeling van vers 1–8 mogen worden toegeschreven en de rest aan R v T Cf Ohly, *Hohelied-Studien*, pag 60

⁸ P L 115, kol 597. „Jam frigus infidelitatis et imber iniquitatis recesserunt, quae totum orbem usque ad tempus Dominicae incarnationis et resurrectionis tegebant”

⁹ P L 100, kol 647

¹⁰ P L 91, kol 1110

¹¹ Zoals bij Honorius van Autun en bij Angelomus van Luxeuil

mijn vooronderstelling bij elkaar plaatste: de winter met zijn barre weersgesteldheden, de Zon der Gerechtigheid en het opbloeien van de natuur.¹ Toepassing op het tijdperk tot de komst van Christus, gecombineerd met het verschijnen van de Sol justitiae, wordt in de negende eeuw ook nog gevonden bij Haimo van Auxerre (\pm 850).²

Dat de „mentis gelu frigoris” uit de hymne die ons in een vijftiende-eeuws handschrift is overgeleverd³, in nauw verband staat met een traditionele uitleg van Hooglied II vers 11, is duidelijk. Dat de winter uit het Hooglied geregeld – niet altijd⁴ – werd verklaard als de tijd van synagoge en heidendom vóór de Verlossing, in verscheiden commentaren zelfs expliciet als het tijdperk voor de Menswording, verdient alle aandacht. Wanneer deze exegeze dan nog wordt aangetroffen in gezelschap van twee andere motieven die in de kerstliederen regelmatig optraden, mag men met enig recht veronderstellen dat Hooglied II vers 11 ook heeft bijgedragen tot het ontstaan en de ontwikkeling van het wintermotief in kerstgezingen. Men mag in dit verband niet vergeten dat kerstliederen vaak beïnvloed zijn door de voorstelling die de beeldende kunsten van het gebeuren gaven. Hoezeer de schilderkunst afhankelijk was van voorschriften, de wijze van uitbeelden betreffende, welke de geestelijkheid gaf en die gebaseerd waren op door haar gekende theologische geschriften, is nog onlangs beklemtoond.⁵ Afbeeldingen van het kerstgebeuren zijn aan deze eisen niet ontkomen. Ze danken er een groot deel van hun symbolische inhoud aan. Dat de koude, die op schilderijen van Christus’ Geboorte op vele manieren werd aangeduid, geen diepere betekenis zou hebben als die schilderijen verder zo overvol zijn van symboliek, is nauwelijks te verdedigen.

¹ P L 91, kol 1110 „Sicut enim tenebras noctis, sic etiam recte per austeritatem hiemis et imbrum, tempestas exprimitur infidelitatis, quae totum orbem usque ad tempus regebat Dominicae incarnationis. At ubi Sol justitiae mundo illuxit, abscedente mox ac depulsa prisca brumalis infidelitatis perfidia, flores apparuerunt in terra, quia initia jam nascentis Ecclesiae in sanctorum fidei ac pia devotione claruerunt”

² P L 117, kol 306

³ Cf Mone t a p

⁴ Niet bij Wolbero v St -Pantaleon († 1165), P L 195, kol. 1112, Philippus van Harveng († 1183), P L. 203, Willem van St -Thierry († 1148), P L 180, kol 451 en 532, Anselmus van Laon († 1117), P L 162, kol 1200, Walafrius Strabo († 849), P L. 113, kol 1140 (Cf Ohly, pag 109–110), Petrus Damianus († 1072), P L 145

⁵ Cf Dr F Lulofs in de inl op zijn *Beatrijsuitgave*. Zwolle, 1963, pag 10–11.

Dat zij die in de late middeleeuwen bij het vieren van de kerstnacht zongen van kou, sneeuw en hagel, zich die symboliek en die invloed van de Hooglied-exegese bewust zijn geweest, wil hiermee nochtans niet beweerd worden.

De gevoelige Bernardijnse vroomheid die Christus' armoede aan de mensheid ten voorbeeld stelde¹ en de nadruk op de armzalige omstandigheden van Christus' Geboorte die gevonden wordt bij Franciscaanse auteurs, hebben ook de voorstelling van de windsels waarin het Kind werd gewikkeld stellig beïnvloed. Meestal wordt in de hier besproken teksten over „doekelkine” of „doexkens” gesproken.² Een maal treft men de veel verbreide voorstelling aan dat Jozefs kousen als windsels werden gebruikt.³ Het motief is verklaard uit de omstandigheid dat sinds ongeveer het jaar 1000 te Aken het hemd van Maria en de windselen van het Kind werden bewaard.⁴

Tot in de Oud-Christelijke tijd is de aanwezigheid van os en ezel in de stal aanwijsbaar.⁵ De tekst van Jesaja I,3 is al door Origenes betrokken op de omstandigheid bij Christus' geboorte en heeft vanaf die tijd verschillende tropologische verklaringen gekend.⁶

Volgens Hiëronymus werden os en ezel wel geïnterpreteerd als Oude en Nieuwe Testament, terwijl hijzelf en latere theologen tot Bonaventura toe in de os het Jodendom, in de ezel het heidendom gesymboliseerd zagen. De verwarming van het Kind door de adem van „de stomme beesten” in lied X, die al vanaf de vierde eeuw gevonden wordt in kerstvoorstellingen, kan de uiting zijn van eerbied en erkenning waarop de tekst van Jesaja wijst, maar zij dient tevens om de winterse kou waarin het Kind geboren werd nog meer reliëf te geven.⁷

Enkele wonderen die op het ogenblik van Christus' geboorte heetten te zijn geschied, verdienen de aandacht omdat ze in het tiende lied worden verteld. Het eerste is de incenstorting van de Tempel des Vredes in Rome op het moment van Jezus' geboorte:

¹ Cf. Bernardus, In Nativitate Domini Sermo III.

² Lied III, 20; IX, 5; X, 12; XXX, 6; XLII, 3.

³ Lied XLI, 8.

⁴ Cf. Mak, Kerstvoorstellingen, pag. 138.

⁵ Cf. lied X strofe 12; XXXIII, 5; XLIII, 6.

⁶ Cf. Mak, Kerstvoorstellingen, pag. 170.

⁷ Andere vbb. Mak, Kerstvoorstellingen, pag. 172.

Te rome stont een huys gemaect
 Van stenen gedaen.
 Daer stont met letteren ane gescreuen.
 Dit huys sal staen.
 Ende en sal nemmermeer vergaen.
 Vor een maecht heeft een kint ontfaen
 Een edel dracht.
 Die propheten seiden ouerwaer.
 Dat dat huys meer hadde gestaen.
 Dan dusent iaer.
 Als maria was gelegen
 Viel dat huys altemale terneder.
 Van hare dracht.

De legende behoort tot het complex van wonderverhalen dat in de loop van enkele eeuwen is geweven rond de figuur van Keizer Augustus wegens diens plaats in het meest beslissende tijdvak der wereldgeschiedenis.

De verschillende versies van dit verhaal die ons uit de 12de tot en met de 15de eeuw zijn overgeleverd, zijn niet eensluidend over het voorwerp dat te gronde ging. Sommige spreken van een eeuwige tempel des vredes, andere van een tempel met een beeld, weer andere alleen van een beeld.¹

Op grond van deze verschillende lezingen zou men mogen aannemen dat het hier gaat om varianten van het verhaal dat Dio Cassius in zijn Romeinse Geschiedenis XLVIII, 43 deed: hij meldde een brand in de hut van Romulus op het Capitool en de val van het beeld van de Virtus, dat vervolgens een bad in zee genomen zou

¹ Het pelgrimsboek *Mirabilia Urbis Romae* (12de eeuw) Tempel en beeld, Pseudo-Damaanse kerstpreek (2de helft 12de eeuw), P L 144 Anonymi curusdam Sermo Tempel, Joh v Salisbury (12de eeuw), P L 199 Policraticus Beeld, Godfried van Viterbo, *De exaltatione Octaviani* (Mon Germ Hist Part XXI, xxii) Beeld, Innocentius III (omstreeks 1200), Sermo II in Nativitate Tempel, Jac de Voragine (13de eeuw), *Legenda Aurea* Cap VI Tempel en Beeld, Ptolemaeus van Lucca (omstreeks 1300), *Historia Ecclesiastica* Cap III Tempel, Jean d'Outremeuse (14de eeuw), *Ly Myreur des histors* I 1 Beeld, Die seven Bliscappen van Maria (15de eeuw) (Ndl Arch v Kerkgesch 1902, pag 144) Tempel, Van Boendale, Lksp II C 11, 81-4 Tempel, Jan Brugman, *Sermoen vander geboerten ons heren ihesus christi* (O G E VIII, 1934, pag 277) Tempel Cf ook Mak, *Kerstvoorstellingen*, pag 98-99

hebben.¹ Deze veronderstelling wordt gesteund door het feit dat Dio Cassius ook een ander wonder dat onder de regering van Augustus zou hebben plaatsgegrepen vermeldde, een wonder, waarvan men de overlevering van Dio Cassius tot in de late middeleeuwen beter kan volgen. Het is de eveneens in lied X voorkomende geschiedenis van de oliebron in Trastevere:

Ter seluer vren spranc een fonteine.

Van olien.

Als ons doet weten die scriftuere.

Der rolien.

Volgens Dio Cassius was onder de eerste keizerlijke regering, tijdens het consulaat van Appius Claudius en Cajus Norbanus, een oliebron ontsprongen in Rome, dicht bij de Tiber, waarop spoedig andere bronnen zouden zijn gevolgd. Hiëronymus vermeldde deze bron en gaf aan dat het vloeien van de olie de genade van Christus beduidde.² Bij Orosius³ vindt men het wonder nog breder uitgewerkt: de oliebron die een hele dag vloeide uit een „taberna meritoria”, zou zonder twijfel gewezen hebben op de geboorte van Christus. Van Orosius ging de legende verder over op historie- en kroniekschrijvers tot in de late middeleeuwen.⁴ Over het moment waarop de bron ontsprong stemmen niet alle auteurs met elkaar overeen, doch verschillende noemen toch de dag van Christus' geboorte. De *Mirabilia Urbis Romae*, het al eerder genoemde twaalfde-eeuwse pelgrimsboek, geeft als plaats de overzijde van de Tiber waar nu de Santa Maria staat, om zo ook enige glorie toe te voegen aan de stichting van deze kerk.⁵

¹ Dionis Cassii Cocceiani *Historiae Romanae Libri XLVI, Partim Integri, Partim mutili, partim excerpti* Io Levnclevii studio tam aucti, quam expoliti 1592 Francofurti apud Andreae Wecheli heredes, Claudium Marnium & Ioan Aubrium, pag 384 Cf Ook E von Frauenholz, *Imperator Octavianus Augustus in der Geschichte und Sage des Mittelalters* Historisches Jahrbuch der Gorres-Gesellschaft 46 Bnd Munchen, 1926, pag 86-122

² P L 27, kol 429 *E taberna meritoria trans Tiberim oleum terra erupit fluxitque tota die sine intermissione significans Christi gratiam ex gentibus*

³ Paulus Orosius, *Historiarum adversum paganos libri VII* Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum Uitgege door Zangemeister O schreef zijn werk na 417

⁴ Cf Von Frauenholz t a p

⁵ Cf Louis Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien, I, Ancien Testament* Paris, 1956, Chap V

In de Nederlandse letterkunde komt de legende, behalve in het hier behandelde kerstlied, nog op talrijke andere plaatsen voor: bij Van Boendale, bij Dirc van Delf en in een sermoen in handschrift bewaard op de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. De legende blijkt ook door Jacob van Maerlant te zijn gekend.¹

Over de koningen en hun ster tenslotte worden nog enkele dingen gezegd die hier aandacht verdienen, omdat ze ook behoren tot de overgeleverde beelden en de traditionele voorstellingen. In de liederen III en IX wordt de ster louter genoemd als gids voor de koningen. In lied X echter, dat al eerder veel legendenmateriaal bleek te bevatten, vindt men:

Het stont een sterre in orienten.
Wel wonderlijc.
Si was soe claer dat si verlichte.
Der sonnen blic.

Oudere en jongere schrijvers hadden steeds beklemtoond dat de ster schoner en lichtender was dan de zon. Hier straalde immers het licht van de hemelse Zon, waarvan de aardse zijn licht ontvangt! De Legenda Aurea meldde dat de ster ook overdag zichtbaar was en verklaarde de lichtsterkte in een vijfvoudige spiritualisatie.² Ook van het feit

„Dat die sterre niet en stont.
Daer dander staen”.

maar dat zij „beneden in die locht” stond³ zijn nog andere bewijspplaatsen te vinden in de middelnederlandse letteren.⁴ Het feit dat de laagstaande ster ook in de schilderkunst wordt aangetroffen maakt voldoende zeker dat het hier weer een typisch traditionele voorstelling is.

De plaatsen waar de koningen aankwamen en begraven liggen

¹ Der Leken Spieghel II, cap. 11, vers 73–76. (uitg. De Vries, 1845) Dirc van Delf, Tafel van den Kersten Ghelove II, pag. 299. (Uitg. Daniels, 1937) Hs. Den Haag 133H13: Opten hoegen kerstnacht. Van drie geestelicke gebuerten. (Uitgeg. door De Bruin in Mnl. Geest. Proza. 1940). J. v. Maerlant, Rijmbijbel dl. 2, pag. 397 (Uitg. d. J. David, 1859).

² Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 203–204.

³ Lied X strofe 14.

⁴ Cf. Mak, Kerstliederen, pag. 150, Kerstvoorstellungen, pag. 205, 207, 208.

behoren tot oud erfgoed in dit Driekoningenlied. Oud erfgoed zijn ze te meer omdat de overlevering verkeerd is. Men mag aannemen dat weinig bereisde middeleeuwers met geringe topografische kennis gemakkelijk enkele steden in een ver land als Italië met elkaar konden verwisselen. Twee jaar zouden de gebeenten der Drie Koningen in de kerk van de H. Eustorgius te Milaan hebben gerust, tot ze door Frederik Barbarossa werden geschonken aan Reinout van Dassel en plechtig werden neergelegd in de dom te Keulen. De slijtage door het overleveringsproces veroorzaakt is niet alleen zo groot, dat een plaatsnaam werd verwisseld, maar zelfs zo, dat volgens de late versie van het verhaal, die we hier aantreffen, de koningen zelf naar Italië zouden zijn gereisd. Overigens mag de uitweiding over de relieken der koningen niet verwonderen; we hebben hier te doen met een liederbundel van Franciscaanse oorsprong en de Keulse provincie van deze orde gebruikte een zegel met de afbeelding van de Drie Koningen.

Vóór het aanwijzen van motieven en legenden die een lange traditie hebben gehad en vóór de nadere bespreking van enkele daarvan werd opgemerkt dat ze verhoudingsgewijs veel voorkomen in de kerstliederen die door de eerste hand zijn ingeschreven. Ook werd deze bemerking in verband gebracht met het voorkomen van variante redakties bij liederen uit die eerste groep en met het typisch verhalende karakter van deze kerstliederen.

Tegenover dit verhalende karakter staat in de tweede groep het overwegend beschouwende. Mak had dan ook reden om de meeste van deze liederen onder het hoofd „Beschouwende Lieder“ te laten afdrukken.¹ Onder die titel werden de nummers XXIX, XXX, XXXII, XXXVI, XXXIX, en XLI gerangschikt. In deze zes kerstliederen vindt men geen verslag meer van de annunciatie of de gebeurtenissen in de stal van Bethlehem. De Geboorte, een feit dat gevierd wordt of verwacht, is een gegeven waarbij voor beschouwing en overweging wordt aangeknoopt. Als er gesproken wordt over de stal, Maria's eenvoud, de bittere kou van de kerstnacht en de doeken waarin het Kind gewikkeld werd, dienen deze elementen niet meer om eenvoudig een realistisch tafereel te schilderen. De motieven zijn

¹ In het boek *Middeleeuwse Kerstliederen*.

in hoofdzaak aangewend om de tegenstelling te beklemtonen tussen „Die hoge godheit” en „dat arm gesellekijn”. Zeer duidelijk valt deze nadruk op die wonderlijke antithese in de liederen XXIX, XXX, XXXIX en XLI.

In XXXII worden gedachten omtrent het arme Kind in de koude stal uitgewerkt tot moraliserende beelden: het kindeke wiegen doet men door „reynen gedachte” te koesteren, „onser minnen gloet” moet het kindje verwarmen, de tranen waarmee wij om genade smeken zijn voor het kindje een bad.

Ook lied XXXIX, dat het „goeden huwelic” bezingt dat men kan aangaan met „soe sconen iongen soen” van „Ons vrouwe”, ook „al es dit soete knapelkijn alte arm van goede”, past geheel in deze mystiek-piëtistische sfeer.

In XXXVI ontbreekt zelfs iedere voorstelling van het kerstgebeuren. De zeven strofen, elk aanvangend met een naam voor Christus ontleend aan de zeven O-antifonen of antiphonae majores, zingen Zijn lof als Verlosser. Het opnemen van dit lied bij de kerstliederen vindt zijn rechtvaardiging in de liturgie. De zeven O-antifonen immers worden gezongen van 17 tot en met 23 december.¹ Nummer XLI is een lied van dankbaarheid en vreugde over de komende verlossing. Eigenlijk is het dus een adventslied. Er wordt evenwel geanticipeerd op enkele feiten van de kerstnacht zelf.

Drie teksten van de tweede groep kerstliederen zijn „liederen van de Geboorte” genoemd²: XXXIII, XLII, XLIII.

In lied XXXIII ontbreekt datgene wat het meest kenmerkend is in de tweede groep: de beschouwing. Men heeft het ook wel een Marialied genoemd omdat het van het begin tot het eind een Maria-hulde is. Maar de blijdschap over de Geboorte en Maria's moederschap zijn toch de aanleiding tot die hulde. De slotstrofen met de spiritualisaties van het bad van tranen en het beddeken in het hart zijn volgens Mak³ een karakteristieke uiting van de mystiek-piëtistische stroming van de vijftiende eeuw, inzonderheid die van de

¹ Antifonen gezongen tijdens de vespers voor en na het Magnificat. 17 dec.: O Sapientia, 18 dec.: O Adonai, 19 dec.: O Radix Jesse, 20 dec.: O Clavis David, 21 dec.: O Oriens, 22 dec.: O Rex gentium, 23 dec.: O Emmanuel.

² Door Mak in zijn Middeleeuwse Kerstliederen

³ Kerstliederen, pag. 94

Moderne Devoten.¹ Het lied zou zeker niet stammen uit de volkskring. Voor de melodie wordt bij dit lied verwezen naar nummer CLXIV uit het Antwerps Liedboek. Waarschijnlijk is de eerste strofe wel een contrafact maar is de auteur in de volgende strofen ver van een gegeven lied afgeweken.

Lied XLII is verhalend en beschouwend tegelijk. Voorzover het verhalend is, dienen de meegedeelde feiten niet om een treffend tafereeltje te schilderen, maar veeleer om er geliefde tegenstellingen mee uit te werken. De tegenstelling tussen de hoge goddelijke natuur en de geringheid van onze menselijke heeft ook hier tot doel het opwekken van ootmoedige gedachten. De „coude middernachte” staat tegenover „die sonne clae”. Nergens anders in het handschrift is zo’n duidelijke aanwijzing voor de verbeeldende functie van de nachtelijke kou. Het tafereeltje van Maria die haar kindje voedt wordt ook slechts gegeven om de tegenstelling te beklemtonen die er is tussen God als gever van alle genade en het Kind dat hier van Zijn moeder afhankelijk is. Deze antithese wordt nog geaccentueerd doordat het Christuskind de benaming „hemels broot” krijgt toegevoegd. Deze naamgeving in een tekst die betrekking heeft op het kerstgebeuren sluit aan bij de verklaring van de naam Bethlehem als domus panis² en de symboliek die werd gezien in het stro van de kribbe.³

In lied XLIII zijn op weer dezelfde wijze dezelfde feiten, en nog enkele voorstellingen die men omtrent het kerstgebeuren had, verteld om de zelfvernederig van Gods Zoon en Diens liefde door het contrast scherper te doen uitkomen. Slechts drie van de twaalf strofen vertellen omstandigheden en bijkomende gebeurtenissen uit de kerstnacht.

Het klinkerprobleem van de laatste twee strofen, lang toegeschreven aan dichtelijke zwakheid, is opgelost door een musicologische bijdrage.⁴ De vocaal O werd gezongen zoals dat gebeurde in de

¹ Dit soort spiritualisaties komt dus al op het eind van de middeleeuwen voor en is niet geheel nieuw in de poëzie der Contra-Reformatie, zoals wordt gesuggereerd door Mevr. C. Janssens-Aerts in O G E XXXVIII dec 1964, pag 341.

² Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag 60 en Thomas Cisterciensis, In Cantica Cantorum eruditissimi commentarii P L 206, kol. 26.

³ Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag 60

⁴ J. Smits van Waesberghe, Gregoriusblad 1959, pag 176-186.

melismen die sinds de Karolingische tijd waren toegevoegd aan korte vaste kerkelijke gezangen. De rest van de strofen kan zijn gezongen als een prosulatekst, terwijl het koor de melismatische zang als een soort begeleiding voortzette. In de tekst van de voorlaatste strofe vond Smits van Waesberghe aanleiding om de melodie van het lied te identificeren met die van „Puer nobis nascitur”, waarvan de melodie weer zou zijn ontleend aan het *Benedicamus Domino*.

In grote trekken de indeling van Lecoutere volgend moeten wij thans nog één lied met betrekking tot Christus onderwerpen aan een nadere beschouwing, namelijk de weklacht op Zijn lijden, lied XLV. Het lied is geschreven in de vorm van een niet volgehouden allegorie, waarin Christus wordt verbeeld door „eenen edelen hert omuaen met fellen honden”. De eerste hond was Judas: „Hij heefden in sijn doot gheiaeght Met sinen valschen rade”. Vijf strofen lang is het hert beeld van de Verlosser, de volgende zeven strofen is dit beeld geheel losgelaten.

J. van Mierlo schreef¹ dat in dit lied de oude allegorie van Sedulius Scottus nog nawerkt.² Het gedicht dat hij een voorloper noemde van deze lijdensallegorie moet wel „De quodam Verbece a Cane discerpto”³ zijn, waarvan hij eerder had gezegd: „Merkwaardig daaronder is een parabel van den Ram die door een hond verscheurd werd, de verbece a cane discerpto, als afspiegeling van Christus”⁴. Uit Van Mierlo's studie over „Het oudste Dierengedicht in de Letterkunde der Nederlanden”⁵ blijkt dat de auteur zich hier moet hebben vergist. „De quodam Verbece” is geen lijdensallegorie waarin Christus als hert is verbeeld. Het vers gaat over een door bisschop Hartgar aan Sedulius beloofde hamel. Een dief heeft het dier geroofd maar moet het op zijn vlucht achterlaten. De honden die hem achtervolgden, hebben zich op de hamel geworpen en het onschuldige

¹ Dl. II v d. Gesch. v.d. Letterk. der Nederl. 2de dr. 1949, pag. 128

² Sedulius, een monnik uit Ierland, vestigde zich omstreeks 848 in Luik. Gedurende een aantal jaren mocht hij er zich verheugen in de gunst van bisschoppen en prinses. Hij was een erudit man aan de top van de Luikse school. Cf. Dict. de Théol. Cath. t. 14, 2de partie, kol. 1766

³ Traube, Mon. German. Hist. Poetae latini aevi carol. t. III, 1886

⁴ Cf. v. Mierlo, Gesch. v d. Letterk. der Nederl. I, 2de dr., pag. 62.

⁵ V.M.A. 1943, pag. 13-31

dier verscheurd, zodat het dier de straf droeg die een ander had moeten ondergaan. Zo gaat het verhaal over in een humoristische satire en eindigt het zelfs in een schertsende godsdienstige toepassing: hij is gevallen, onschuldig voor een schuldige, voor een rover; zoals het Lam Gods voor de schuldige mensheid, waarvan de ram, die geofferd werd in Isaäcs plaats, de voorspiegeling was. Loven wij derhalve Gods barmhartigheid en danken wij Hem met de psalmist.¹ Het gedicht heeft talrijke regels met toespelingen op de smulpartij die de hamel Sedulius had moeten bezorgen en tenslotte wordt dan in vier regels met monnikenhumor een vergelijking getrokken: „Zoo als voor zondaars ook het Lam ten hoogen troon Den bitteren dood eens heeft gesmaakt, Gods eigen Zoon! Den weg ten dood begaand, verscheurd door snoode honden, Hebt gij, vroom schaap, uw eind' voor eenen boef gevonden.”²

Het is duidelijk dat in lied XLV een jachttafereel onvolledig is verwerkt: er is een hert dat door honden wordt achtervolgd en in zijn dood gejaagd. De honden hebben namen, want het is niet aannemelijk dat in een oorspronkelijker versie slechts één hond een naam droeg.

Het lijkt mogelijk dat een variant van de jacht op de eenhoorn het motief voor dit lied heeft geleverd. Dat bekende jachttafereel is op talrijke middeleeuwse schilderijen te zien. Het is een allegorie van de Ontvangenis door Maria. De eenhoorn, het ontembare dier, legt zijn kop rustig neer in Maria's schoot. De engel Gabriel, met jachtattributen afgebeeld, heeft „felle honden” aan de lijn die op banderollen verschillende namen dragen.³ Ofschoon mij geen schilderij bekend is waarop de voorstelling is omgewerkt in die zin dat een edel hert tot aan de geselkolom wordt achtervolgd door de honden, behoort een dergelijke variatie tot de mogelijkheden. Eerder evenwel kan het jachtmotief zijn ontleend aan de profane literatuur. In dichtwerken, ontstaan onder invloed van de Roman de la Rose, vindt men enkele jachtallegorieën waarin de god der liefde met alle-

¹ Cf. v. Mierlo in V.M.A. 1943.

² Vertaling van Van Mierlo.

³ Een preek van Hendrik Herp bevat ook de allegorie van de eenhoorn die in de schoot van de Maagd gevangen wordt. Cf. *Sermones fratri Henrici herp. Ordinis Minorum de observantia*. Hagenau, 1509. Sermo V Dominica quinta Adventus.

gorische honden jaagt op het hart van de onervaren jongeling die aan zijn neiging niet wil toegeven. De jongeling wordt tenslotte in het net gevangen. De liefde als drijvende kracht en de opsomming van de honden, elk met zijn speciale eigenschappen, maken het aantrekkelijk om voor het jachtmotief van lied XLV aansluiting te zoeken bij deze groep literaire teksten. Een blijkbaar vrij veel verbreid werk was de *Prise Amoureuse*, in 1332 door de hospitaalbroeder Jehan Acart de Hesdin geschreven.¹ Het is een dichtstuk uit Picardie evenals *Li Dis dou Cerf Amoreus*.² In dit laatste, anonieme werk van ruim driehonderd verzen, jaagt de god der liefde met zijn honden op het hert – de beminde dame – dat een liefdevolle toenadering weerstreeft. Eerst wordt het hert uit zijn „buisson d'orgueil” gedreven, waarin het zich verborgen houdt, ofschoon het zich reeds geneigd voelt tot beantwoording van de liefde. Achtereenvolgens laat de jager de honden „Pensée”, „Souvenir”, „Volonté”, „Désir”, „Humilité” en „Pitié” los op het hert dat tenslotte gedood wordt. Dit slot symboliseert de definitieve liefdevolle overgave.

Ofschoon het hert in deze poëzie de ene maal de minnaar en de andere maal de geliefde vrouwe symboliseert, is er toch een duidelijke overeenkomst met het grondmotief van lied XLV: ook daar wordt met allegorische honden gejaagd op het hert – Christus – tot het komt tot de beslissende liefdevolle overgave – passie en kruis. Ook het decor van het jachttafereel, een boomgaard, is bekend in de genoemde groep literaire werken; Jehan Acart had voor zijn jachtscène niet alleen ontleend aan de *Roman de la Rose* II 16076–80, waar sprake is van een bos, maar ook aan de jachtscène uit de *Roman de la Rose* I, waar het terrein van de jacht een „vergier” is.

Een probleem schuilt nog in het aantal doornen van Christus' doornenkroon, dat tweeënzeventig zou hebben bedragen. Knuttel wist het getal niet te verklaren.³ Ook elders in de geestelijke literatuur wordt dit getal gevonden. Het komt voor in de vijftiende preek van de bundel *Jhesus Collacien*, een geschrift dat blijkens het

¹ Cf Dr P Weingartner, *Quellenverhältnis und Allegorie in der Prise amoureuse des Jehan Acart de Hesdin* Würzburg, 1926

² Het is in hs aanwezig op de Bibl. Nat. te Parijs: Ms 378 fol. 8–9 en Ms 25566 fol. 220vo–223

³ Het Geestelijk Lied, pag. 172.

aantal bewaarde handschriften grote verspreiding heeft gekend.¹ Een vijftiende-eeuws handschriftje met devote teksten van de Universiteitsbibliotheek te Gent wekt de schijn dat Bernardus het getal tweeënzeventig geeft.² Enkele jaren geleden werden nog een aantal verklaringen gevonden die enige opheldering zouden geven.³ Christus zou tweeënzeventig leerlingen hebben gehad, omdat het Evangelie aan evenzoveel volkeren over de hele wereld moest worden gepredikt. Knippenberg vroeg zich af of het passielied door die tweeënzeventig doornen heeft willen aanduiden dat Christus' lijden alle volkeren gold. Ook meende hij dat misschien een verklaring zou kunnen worden gezocht in de middeleeuwse opvatting dat het menselijk lichaam uit tweeënzeventig delen bestaat. Omdat de mens kan zondigen met elk van die lichaamsdelen zou Christus zich voor elk van die zonden een doorn in het hoofd hebben laten drukken.

De Joodse exegeet Rashi heeft een schema opgesteld waarin hij tweeënzeventig Godsnamen plaatste welke waren afgeleid uit Exodus XIV, 19-21. De werken van Rashi, die in 1040 te Troyes geboren werd en daar in 1105 stierf, waren bij de Christelijke godgeleerden zeker niet onbekend.⁴ Zou men met de tweeënzeventig doornen aan de kroon, hetzelfde aantal als dat van Gods namen, misschien hebben willen uitdrukken dat Christus in Zijn hele wezen, in Zijn totaliteit van God en Mens werd gepijnigd?

Hoe het ook zij, het getal 72, het mooie produkt van 2^3 en 3^2 , is geschikt voor allerlei symboliserings.

B. De liederen ter ere van verschillende heiligen.

1. Marialieder.

Behalve de liederen die door vroegere auteurs soms als Marialieder werden aangemerkt maar nu tot de kerstliederen worden

¹ Uitgegeven door Dr. Anna Maria Baay, Zwolle, 1962.

² Hs. U B 1748 fol. 74ro ende vier stercke mannen drucktense onsen lieuen heer soe wreedelyc in syn ghebenedide hoeft soe dat die punten vanden doornen van beyden syden deen tegen dander quamen in syn heilighe hersenen ende maecten onsen lieuen here LXXij wonden in syn heilighe hoeft Maer die doorne croone was soe groot Als sinte bernaert seet dat sij hadde wel dusent scerpen punten Maer daer ghincker wel LXXij in syn heilige hoeft

³ Knippenberg in N Tg jrg 48, pag. 338 Een mysterieus getal in een oud lied

⁴ Cf. voor Rashi en „Names of God”: The Jewish Encyclopedia IX en X New York-London, 1906-1907

gerekend, zijn er nog de nummers XXXIV, XXXV en XXXVIII die de lof zingen van de Moedermaagd. Dit gebeurt voornamelijk door haar te prijzen met de voorafbeeldingen uit de H. Schrift die de kerkvaders en de godgeleerden eeuwenlang op haar hadden toegepast. Daartussen vinden we passages over Maria's moederschap.

Lied XXXIV vangt aan met „Die dageraet geet op”. Ook in lied VII was Maria al „eene dagerae(r)t” genoemd. Het is een van de zeer vele beelden voor Maria die men heeft ontleend aan het Hooglied. Aurora Consurgens is een van de epitheta waarmee de Bruidgom Zijn Bruid siert. Door de middeleeuwen heen waren al afzonderlijke verzen op Maria betrokken. Het feest van Maria ten Hemelopneming en de lezing van het Hooglied in het officie van augustus stonden sinds de negende eeuw in nauw verband met elkaar. In de twaalfde eeuw was ook het feest van Maria Geboorte – 8 september – bedacht met lezingen uit het Hooglied.¹ Naast deze liturgische oorsprong van Mariale Hooglied-exegese vinden we in de twaalfde eeuw nog een ander begin van de toepassing van het Hooglied op Maria. Rupert von Deutz verdiepte de Hoogliedexegese, zonder zich daarmee tegenover de *prisci doctores* te stellen, door Maria in de uitleg van het bijbelboek de plaats te geven die tot dan toe gewoonlijk aan de Kerk was voorbehouden. Rupert liet Maria treden in de plaats van de Kerk: „adunando et congregando voces tam magni tamque diffusi corporis ecclesiae in unam animam singularis et unicae dilectae Christi Mariae”.² Twee krachten waren daarmee gebundeld om de lofzang van Maria in termen van het Hooglied verder te ontwikkelen: liturgie en exegese.

Opnieuw klinkt de lofzang in zulke bewoordingen in XXXIV strofe 2: Maria is een „ouer scone bruit”, „Sy heeft den coninc best behaecht”.

In de derde strofe van hetzelfde lied is Maria „die scone sale”. Ook dit beeld kan zijn ontleend aan het Hooglied, en wel aan het twaalfde vers van hoofdstuk I: „Zolang de koning in zijn harem verbleef, straalde mijn nardus haar geur.” Het is de bruid die deze woorden spreekt. De middeleeuwer kende het vers op Maria toe-

¹ Cf. Friedrich Ohly, *Hohelied-Studien*. Wiesbaden, 1958, pag. 126 e.v.

² Cf. Ohly, *Hohelied-Studien*, pag. 127.

gepast uit het liturgisch gebruik ervan.¹ Ook in een berijmde commentaar op het Hooglied trof ik het beeld aan:

Want si was die reine zale
Daer in die brulocht alte male
Gheschiede doe die twee naturen
Vergaderden in saligher vren
Ende mensche wert god ende god mensche²

De thalamos uit psalm 19 vers 6³ werd verklaard als de maagdelijke schoot van Maria, waarin het mystieke huwelijk van het Eeuwige Woord met de Menselijke Natuur had plaatsgegrepen. Maria's schoot was de plaats waar de Goddelijke Bruidegom woonde en vandaaruit Hij in de wereld kwam.⁴ Ook de uitleg van dit psalmvers kan hebben bijgedragen tot het fixeren van het symbool „sale” voor Maria. In een brevier van Birgittinessen komt een hymne voor met de volgende lofprijzing: Tu cristallinus thalamus Quo residens Rex gloriae.⁵ In een hymne van Petrus Damianus wordt Maria nog genoemd als de Aula caelestis speciosa Regis, Fulta septenis Sophiae columnis.⁶ Brugman haalde ook het psalmvers aan in „een alten schonen sermoen vander geboerten ons heren ihesu christe” en sprak van „den joncfrouweliken zaele des cuysschen buycs maria”.⁷

In de vijfde strofe van lied XXXIV wordt Maria toegezongen als het „hemelsce paradijs” in wie „dat godhyc rijst” wies. In lied XLII strofe 5 komt dezelfde titel voor. Het zijn misschien de beloften door Jesaja uitgesproken: „Hij zal zijn steppe in een Eden veranderen, Zijn woesteny in Jahweh's tuin” (51,3), en: „Dan zal de steppe juichen met de woestyn, en de wildernis jubelen en bloeien, Zij zal tieren welig als lelies, Jubelen, juichen en zingen.” (35,1-2), die de kerkvaders ertoe brachten Maria het geestelijk paradijs van de

¹ Cf Konrad Algermissen e a, Lexikon der Marienkunde Regensburg, 1960- . . kolom 916

² Deze commentaar is in hs aanwezig deels te Tübingen Ms germ fol 613, deels te Wetzlar De U B te Leiden bezit een volledige copie Lett 1738

³ Verwijzingen naar bijbelplaatsen steeds volgens de vertaling van de Petrus-Canisiusvereniging, Utrecht-Brussel, 1948

⁴ Cf Algermissen, kolom 911

⁵ Cf Timmers, Symboliek en Iconographie, nr 1058

⁶ Cf Timmers, Symboliek en Iconographie, nr 1060

⁷ Cf Onuitgegeven Sermoenen van Jan Brugman O F M, Tiel, 1948, pag 36

tweede Adam te noemen. Daarnaast heeft het Hooglied zeker inspirerend gewerkt: „Uw lusthof is een paradijs van granaten...” (4, 13). De Biblia Mariae wees naar de tekst van Genesis. Het paradisis voluptatis van hoofdstuk 2,8 werd daarin verklaard als Maria waarin God de Mens Christus plaatste.¹ Het is dit beeld dat we in de beide geciteerde liederen aantreffen: Maria is het paradijs waarin de boom des levens werd geplant.

Het in lied XXXIV bijzonder fraai uitgewerkte beeld van de Sterre der Zee, een titel die we reeds in de tweede strofe van het zevende lied aantreffen en waarvan we ook een echo horen in de aanvang van lied XXXV², heeft zijn oorsprong in verklaringen van de naam Maria als „verlichtster” of „de verlichtende” of „mirre der zee” en is de middeleeuwen door verbreid en tenslotte algemeen bekend geworden door de hymne „Ave maris stella”.³

Het beeld van de „scone wingaert rancke” dat we aantreffen in strofe 7 van lied XXXIV, vinden we ook in de tiende strofe van het kerstlied XLIII:

Die scone wijngaert es volvloeyt
Die druue es gesneden

Er zijn verschillende plaatsen in de bijbel waarvan de gebruikelijke exegese dit beeld kan hebben opgeleverd. Het meest waarschijnlijk is dat het beeld teruggaat op de geschiedenis die verteld wordt in Numeri 13,21-24, waar de mannen, door Mozes uitgezonden in de vallei van Esjkol, een wijnrank met een druiventros afsnijden, die ze met tweeën aan een stok moeten dragen. De wondere druiventros van Kanaän was van oudsher op Christus toegepast. Een volkomen logische consequentie was het om in de wijnstok een beeld van Maria te zien.⁴ Ook de wijnstok waarvan de opperschenker had gedroomd – Genesis 40,9-10 – is op Christus' Geboorte toegepast.⁵

De laatste strofe van lied XXXIV noemt Maria nog „die roose in

¹ Cf Janssens, *Mariale Persoonlijkheid*, pag 226 e v

² Hier is het motief echter vermengd met het dageraad-motief

³ Cf Janssens, *Mariale Persoonlijkheid*, pag 226 e v, Timmers, *Symboliek en Iconographie*, nr 1050

⁴ Cf Janssens, *Mariale Persoonlijkheid*, pag 252 e.v.

⁵ Cf Mak, *Kerstvoorstellingen*, pag 125. Ook Timmers, *Symboliek en Iconographie*, nrs 985, 1146-1148.

ihérico". In lied VII strofe 6 heette Maria „eene rose sonder doren" evenals in lied XXXII strofe 7. De vergelijking van Maria met een roos is altijd zeer geliefd geweest. De roos was het zinnebeeld van haar gratie en liefde op grond van Ecclesiasticus 24,14.¹ De roos zonder doornen zou kunnen zijn ontleend aan Hooglied 2,2: „Als een lelie tussen de doornen Is mijn liefste onder de meisjes".² De naam Roos van Jericho is bekend sinds de twaalfde eeuw. Deze naamgeving staat natuurlijk in verband met de uitleg van Ecclesiasticus 24,14: „Ik schoot op als een palm in En-Gédi, Als rozenstruiken in Jericho". Maar ook schijnt door de kruisridders een bloem te zijn meegebracht die deze naam droeg. Het volksgeloof weefde vele legenden om deze uitzonderlijke bloem.³

Het beeld van Maria als „ouer scone stadt", dat we in de vierde strofe van lied XXXV aantreffen, kan zijn ontleend aan de zogenaamde *Laudes Marianae*, een reeks Maria-symbolen berustend op bijbelse typologie, oudere schrijvers en kerkvaders. Deze *Laudes Marianae* waren ook vaak het onderwerp van de beeldende kunsten. Bij deze *Laudes Marianae* vinden we ook de *Civitas Dei* van psalm 46 als voorafbeelding van Maria.⁴ Ook uit het breviergebed kende men de titel *Civitas Dei*. In de tweede nocturne van het „Commune festorum B. Mariae Virginis" werd psalm 87 gezongen waarvan vers 2 luidt: „Heerlijke dingen zegt Hij van u, Stad van God".

De bron en de fontein van lied XXXV strofe 5 behoren wel tot de meest bekende beelden welke op Maria zijn toegepast. Misschien zijn ze ontleend aan Hooglied IV, 12, al is het ook mogelijk dat de bron van het paradijs is bedoeld.⁵

Het beeld van de „poort des hemels" tenslotte berust op de tekst van Genesis 28,17: „... dit is het huis van God en de poort van de hemel". De titel *Porta Caeli* vinden we in de al eerder genoemde *Laudes Marianae*, terwijl hij ook algemeen bekend was uit het *Alma Redemptoris Mater* en andere hymnen.⁶ In enkele hymnen wordt

¹ Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 40 e.v.

² Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 40.

³ Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 41.

⁴ Cf. Timmers, Symboliek en Iconographie, nr. 1067. Cf. ook de nrs 988 en 989.

⁵ Cf. Janssens, Mariale Persoonlijkheid, pag. 285, Knuttel (pag. 257) meende dat in elk geval de bron uit het Hooglied was bedoeld.

⁶ Cf. Timmers, Symboliek en Iconographie, nrs 1036, 1037, 1050, 1057, 1067.

Maria de Regis alti ianua genoemd, misschien in verband met de tekst van psalm 24¹. Er is nog een andere bijbeltekst door welks uitleg het beeld van de poort voor Maria mede ingang heeft gevonden. Maar bij deze tekst, Ezechiël 44,1-2 valt het accent op het epitheton „gesloten”, waardoor hij meer wijst op de maagdelijkheid van Maria vóór, tijdens en na de Geboorte.²

2. *Liederen ter ere van Sint-Franciscus.*

Liederen ter ere van de ordestichter Sint-Franciscus zijn de nummers XIII tot en met XVII en XLVI. Lied XLVI is, zoals in het hoofdstuk over de variante teksten wordt besproken, bijna letterlijk gelijk aan XIII.

Enkele motieven die onderling in nauw verband staan verdienen hier aandacht. Bij herhaling wordt Franciscus genoemd „den ingel”, „den ingelschen man”, „den anderen ingel”, in totaal acht maal. In het veertiende en in het zeventiende lied blijkt dat deze betiteling is ontleend aan het boek der Openbaring, hoofdstuk VII, vers 2.

In elk der aan Franciscus gewijde liederen wordt voor en na zijn stigmatisering bezongen, waardoor hij „Gods sone” „meest gelijk” was, zoals „scriftuere” ons heeft gesproken.³ Ook die gelijkheid aan Christus wordt telkens beklemtoond: Hij „scierde – Franciscus – hem seluen gelijk”.⁴ „Dit beelde gelijkt den leuenden god” heet het eerst in lied XVII en iets verderop: „Die leuende gods bullen dat hi droech”. Behalve onder het beeld van „bullen” worden Franciscus’ stigmata nog bezongen als „wapenen”⁵ en als „des conincs banieren”⁶ die in de heilige ordestichter „sijn wt gesteken”. Met zijn „bullen”, „wapenen”, „banieren” getekend, steekt Franciscus „int hof daerbouen” uit boven alle heiligen. Tenslotte is er nog het feit dat de „suete vader” alle jaren op zijn dag mag „comen ten veegeuier stringe”.

Reeds eerder is het vermoeden geuit dat de motieven van Fran-

¹ Cf. Timmers, *Symboliek en Iconographie*, nrs. 983, 1045, 1062.

² Cf. Timmers, *Symboliek en Iconographie*, nrs. 993–997.

³ Lied XIII, str. 2

⁴ Lied XIII, str. 1; XVI, 7.

⁵ Lied XIII, str. 2–3

⁶ Lied XVII, str. 3; XVI, 9.

ciscus als „andere engel” en Franciscus als gestigmatiseerde in verband kunnen staan met het zogenaamde Joachimisme, dat vanaf de dertiende eeuw de gemeenschap der minorieten in beroering had gebracht.¹

Joachim van Fiore (1132–1202), stichter van een nieuwe orde in Calabrië, schreef exegetische werken waarin hij qua methode afweek van de traditionele schriftuitlegging.² In zijn exegese voegde hij een nieuwe categorie van verklaring in, die van de „concordia”, de historische parallel tussen het Oude en het Nieuwe Testament.³ Daarbij kwam een nieuwe indeling van de wereldgeschiedenis in drie tijdperken. Naar de Goddelijke Personen onderscheidde hij drie wereldperioden:

1. De voorchristelijke tijd van de Vader in het Oude Testament, het tijdperk waarin „claruit ordo laicorum”.
2. Het rijk van de Zoon in het Nieuwe Testament, dat 42 geslachten van 30 jaren zou duren; dus tot 1260 (Cf. Matth. I, 17). Dit is het tijdperk van de clerici.
3. De volheid der tijden, de periode van de vrijheid, van de Heilige Geest. Dit is het tijdperk van de monniken. Hierin zou het Eeuwig Evangelie (Cf. Openb. XIV, 6) door een nieuwe monniksorde worden gepredikt. Die derde periode zou maar kort duren en dan zou het oordeel Gods over de wereld plaats vinden.⁴

Bij zijn interpretatie van de Apocalyps werd Joachim van Fiore gestuwd enerzijds door zijn idee van overeenstemming volgens de letter tussen het Oude en het Nieuwe Testament en anderzijds door zijn verwachting van het tijdperk van de Heilige Geest. De Apocalyps was het uitverkoren boek waarin Joachim het principe van de „concordia” alsook de gedetailleerde aankondiging van de overgang van het ene tijdperk in het andere ontdekte of verifieerde. De opening van de eerste zes zegels waarover Sint-Jan spreekt onthulden volgens Joachim de een na de ander de overeenkomende periode van

¹ Cf Knuttel, pag 287 e v

² Cf Henri de Lubac, *Exégèse Médiévale* Seconde Partie I Paris, 1961, pag. 460.

³ Cf De Lubac, pag 445–446

⁴ Cf De Lubac, pag 446 e v en P Maximilianus O I M Cap in deel II van *Sinte Franciscus Leven* van Jacob van Maerlant, Zwolle, 1954, pag 386–388

de oude en de nieuwe geschiedenis. Het openen van het zevende zegel echter beduidde de overgang van het eerste tijdperk in het tweede en van het tweede in het derde.¹

De ideeën van Joachim van Fiore zijn door anderen verder ontwikkeld. Daarbij werd vaak van de eerste opzet afgeweken.

Een hoogtepunt bereikte het Joachimisme toen in 1254 de minderbroeder Gerard van Borgo San Donnino zijn *Introductorius* in *Evangelium Aeternum* schreef. Hij eiste hierin de verkondiging van het *Evangelium Aeternum* uitdrukkelijk voor de minderbroeders op. Het feit dat de bedelorden juist gesticht waren in de eeuw die voorafging aan het tijdstip, waarop volgens de berekeningen van Joachim van Fiore het tijdperk van de Zoon zou moeten wijken voor het tijdperk van de Heilige Geest, heeft zeker de aandacht van de nieuwe orden voor Joachims gedachten gestimuleerd. De *Introductorius* wees op de overeenkomst tussen de minderbroeders en de voorspelde nieuwe monniksorde, terwijl de engel der Openbaring met het zegel van de levende God niemand anders kon zijn dan Sint-Franciscus. Ofschoon het werk van Gerard van Borgo San Donnino in 1255 werd veroordeeld, zijn de ideeën ervan lange tijd blijven voortleven in de orde der Franciscanen. Een gedegen onderzoek² heeft uitgewezen dat Van Maerlant bij het vertalen van Sint-Franciscus' leven uitdrukkingen van Bonaventura – die het Joachimisme afwees, maar er zich in zijn keus van woord en beeld wel eens bij aansloot – in Joachimitische zin heeft opgevat en weergegeven. Het is een bewijs dat ook in onze noordelijke gewesten de Joachimitische denkbeelden waren aangeslagen.

De denkbeelden en voorstellingen van het Joachimisme of later een pseudo-Joachimisme zijn niet alleen bekend gebleven door de *vita* van de ordestichter, die blijkens lied XVI stof leverde voor liederen hem ter ere. Door latere auteurs is de hoeveelheid literatuur die stoelde op dezelfde grondgedachten nog aanzienlijk uitgebreid. En dat er belangstelling bleef voor deze ideeën wordt bewezen door het feit dat werken in deze geest geschreven tot in de zestiende eeuw werden gedrukt.³

¹ Cf. De Lubac, pag. 504 e v.

² P. Maximilianus O F M Cap t a p.

³ Cf. E. Jordan in *Dictionnaire de Théologie Catholique* VIII 2e Partie, kol. 1457.

De vergelijking van Franciscus met de andere engel uit de Apocalyps VII, 2, was gebruikelijk bij de Joachimieten. De geruchtmakende Introductorius had het beeld in 1254 gelanceerd en ondanks de veroordeling van het boek is de vergelijking dusdanig populair geworden dat ook Bonaventura haar in het leven van Sint-Franciscus gebruikte.¹ Meer dan honderd jaar later, op het einde van de veertiende eeuw, vindt men opnieuw als verklaring van deze plaats uit de Apocalyps dat de Evangelist er de komst van Franciscus heeft geprofeteerd. Bartholomeus van Pisa schreef in zijn „De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Iesu Redemptoris Nostri”: „Hoc tempore,² quando sic fiebat a Deo directus est alter angelus a praefatis, videlicet angelicus vir Franciscus”.³

De overeenkomst tussen Christus en Franciscus, voor de hand liggend in het systeem van parallellen, opgebouwd door Joachim van Fiore, is bij herhaling onderwerp geweest van geschriften uit deze richting. Men hoeft slechts te wijzen op Petrus Olivus (1248/49–1298) en zijn Postilla in Apocalypsim en diens imitator Ubertino van Casale die in 1305 in Alverna de Arbor vitae crucifixae Jesu schreef.⁴ Dit laatste werk heeft in de lage landen grote bekendheid gehad.⁵

De zojuist genoemde Bartholomeus van Pisa, wiens bedoeling door de titel van zijn werk reeds voldoende duidelijk is, ving zijn prologus secundus aan met Ecclesiasticus 45,2: „Similem illum fecit in gloria sanctorum” en paste deze tekst dan op Sint-Franciscus toe.

De beelden waaronder de meest opvallende gelijkenis van Franciscus aan Christus, zijn stigmatisering, wordt bezongen, vindt men ook in het leven van Sint-Franciscus. In de vertaling van Jacob van Maerlant heten de stigmata in vers 7298 „wapine”, vers 7379 „van den levenden Gode de baniere” en in vers 7309 „Den zeghel vanden

¹ Cf. E. Jordan in Dictionnaire de Théologie Catholique VIII², kolom 1439.

² Ten tijde van de door de Joachimieten verguisde keizer Frederik II

³ De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Iesu auctore Fr. Bartholomeo de Pisa. Liber I, Fructus I–XII Ed. Analecta Franciscana, Quaracchi, 1904, pag. 42

⁴ Nog uitgegeven te Venetie in 1485

⁵ Cf. F. Callacq O M Cap., L'Influence et la Diffusion de l'Arbor Vitae d'Ubertino de Casale. Revue d'Histoire Ecclésiastique Louvain, 1921, pag. 533–546.

hogen here". Bartholomeus van Pisa noemde Sint-Franciscus ook een „vexilliferum”.¹

In de bewoordingen „gelijct den leuenden god” en „Die leuende gods bullen” wordt het in Joachimitische geschriften zo vaak becommentarieerde vers uit de Apocalyps „Et vidi alterum angelum ascendentem ab ortu solis habentem signum Dei vivi” letterlijk gevolgd.

De nadruk gelegd op het feit dat Franciscus „int hof daerbouen” zo ver uitsteekt boven alle heiligen en niet is „gelijc den gemeynen sant”, zou in verband kunnen staan met de reeds genoemde uitleg van Ecclesiasticus 45,2. De jaarlijkse afdaling van Franciscus naar het vagevuur om de daar lijdende zielen te verlossen, past volkomen in de parallellie tussen Christus en Franciscus, zo geliefd bij Franciscaanse auteurs die bekend waren met de denkwijze van Joachimitische en pseudo-Joachimitische schrijvers. Bartholomeus van Pisa noemde Christus' nederdaling ter helle als een feit dat zijn pendant had in het leven van Franciscus. Het zou hem gegeven zijn om jaarlijks op zijn sterfdag de zielen te verlossen van hen die lid waren geweest van een der drie door hem gestichte orden.² Ook Brugman maakt in een preek gewag van deze gunst door God aan de ordestichter verleend.³

De indruk dat de meeste motieven in de vijf Franciscusliederen van het Parijse handschrift zijn ontleend aan geschriften waaraan het Joachimisme niet geheel en al vreemd was, wordt tenslotte nog versterkt door de plaatsen waar verwezen wordt naar de „scriftuere” als bron van mededelingen over de heilige ordestichter.

3. Liedereren ter ere van Sint-Clara.

Het hier uitgegeven liederhandschrift bevat drie teksten waarin de lof wordt gezongen van de tweede grote heilige der franciscaner-orden, Sint-Clara.

Enkele zaken die in deze liederen ter sprake komen zijn verklaarbaar uit haar legende.

Over de wonderlijke naamgeving van Clara vertelt de legende ons

¹ Cf. *Analecta Franciscana* IV, pag. 20.

² Cf. *Analecta Franciscana* IV, pag. 31 en 39, V, pag. 436-438.

³ Cf. Onuitgegeven Sermoenen van Jan Brugman O.F.M. Tielt, 1948, pag. 76.

dat, toen de moeder Ortulana bad om sterkte in het uur dat zij haar kind ter wereld zou brengen, zij een antwoord kreeg dat haar be-
moedigde en de naam van het kind aangaf: „Ende si hoerde een
stemme tot hoer sprekende aldus wijf ende vrese niet want behouden
dijns lijfs salstu voertbrengen een licht dat die werelt verlichten sal
Van welken woorden si leerden hoemen dat kijnt noemen soude”.¹
Het verhaal moet zo overbekend geweest zijn dat geen lied het on-
vermeld kon laten. We vinden het dan ook in de derde strofe van
elk der drie Clara-liederen.

Het wonderverhaal dat vertelt hoe Clara door Gods goedheid de
kerstkribbe mocht aanschouwen toen ze tijdens de kerstnacht ziek
in het klooster moest achterblijven, wordt in twee van de liederen
vermeld als teken van haar grote heiligheid.

Een der liederen schijnt te verwijzen naar het bezoek dat paus
Innocentius haar bracht op haar sterfbed, of anders naar de aan-
wezigheid van paus en kardinalen bij Clara's „beganckenisse”.²

Het achttiende lied vertelt in overeenstemming met de legende
hoe Maria met een grote schare maagden Sint-Clara aan het sterf-
bed afhaalde om haar naar de eeuwige vreugde te voeren. De legende
in de versie die mij ter beschikking stond, vermeldde ook de ver-
schijning van Christus aan Clara op haar sterfbed, zoals lied XIX
die meldt, maar het was volgens deze redactie toch Maria die haar
in haar armen ten hemel droeg. Eveneens volgens diezelfde versie
bracht Maria wel een schone mantel mee, maar geen kroon zoals in
lied XX strofe 8. Het behoeft geen betoog dat deze geschiedenis in
detailpunten gemakkelijk herhaalde wijzigingen kan hebben onder-
gaan. Zo is de laatste strofe van Lied XVIII door haar eenvoud
geheel in overeenstemming met de legende. Strofe 7 van het negen-
tiende lied levert echter een moeilijkheid door het laatste vers: „In
haren arm dat hise nam”.

Deze onregelmatigheid moet haar oorsprong wel vinden in het
onderling afwijken van de verhalen over Clara's sterven. In het ene
zou Christus de maagd ten hemel hebben gedragen, in het andere

¹ De hier gebruikte redactie van de legende staat in hs. Den Haag K.B. 73E34,
fol. 161ro-167vo.

² Cf. bovenvermeld hs. fol. 166ro en 167vo.

Maria. Het bij een kopiïste bekend zijn van een andere versie dan die welke het te kopiëren lied verschafte, kan gemakkelijk een verschrijving als deze veroorzaakt hebben.

4. *Liederen ter ere van Sint-Barbara.*

De liederen waaraan het Parijse handschrift tot nu toe zijn naam in de literatuurhistorie dankte, zijn de zeven liederen ter ere van Sint-Barbara, de nummers XXI tot en met XXVII. Het eerste is een Latijnse hymne, nog niet bekend uit enige andere bron. Hoe het laatste door de tweede kopiïste werd genoteerd, is uiteengezet in de beschrijving van het handschrift.¹ Verscheidene motieven die in deze zeven liederen voorkomen zijn te verklaren uit het leven van de heilige, dat in het oosten zowel als in het westen talloze malen beschreven is.² De meeste invloed heeft in onze streken gehad de vita die in de tweede helft van de veertiende eeuw werd gecompileerd door Joannes van Wackerzeele, een Augustijn, geboortig uit het dorp waarvan hij de naam draagt, even benoorden Leuven.³ Deze „Vita ac passio Sanctae Barbarae virginis et martyris cum translationibus et miraculis ejus” is in verschillende landstalen overgezet en ook in de vroege drukken van de *Legenda Aurea* opgenomen.

Ook de in het Parijse handschrift aanwezige liederen moeten zijn ontstaan op plaatsen waar Van Wackerzeeles werk bekend was. Verschillende erin genoemde feiten werden immers voor het eerst vermeld in de door de Augustijn geschreven vita.

Belangrijk voor een goed begrip van de Barbarateksten zijn de volgende feiten uit haar leven:

Barbara is de dochter van een heidense koning Dioscorus. Haar moeder is uit de stam van Jesse.⁴ Zij leeft in de stad Heliopolis in

¹ Cf pag 8-9

² Cf Vie des Saints et des Bienheureux, tome XII Paris, 1956, pag 119.

³ Cf B de Gaiffier, La légende de Sainte Barbe par Jean de Wackerzeele. Analecta Bollandiana 1959, LXXVII De populariteit van St -B in onze gewesten is dus al van ouder datum dan wordt aangegeven in Réau, Iconographie de l'Art Chrétien III, pag 169 e v Cf ook Aurenhammer, pag 280 e v , J Deschamps in Handelingen v d Kon Zuidned Mij voor Taal- en Letterk en Gesch XVII, 1963, pag 137 Voor deze studie is gebruikt de vita zoals die staat in hs Den Haag K B 75H17 Dit hs bevat ook een preek over St -B misschien afkomstig van Hendrik Herp

⁴ Cf Knuttel pag 296, die, ook blijkens zijn onkunde van Johannes de Dopers medewerking aan de bekering van Barbara, de legende van Jan van Wackerzeele niet kende

Egypte, welke stad Van Wackerzeele identificeert met „Nycomedien”. Door wijsgerige speculatie komt Barbara tot de overtuiging dat de goden van haar land vals zijn en er slechts één god bestaat. Haar maagdelijkheid wil ze wijden aan deze ene ware god. Zij wijst huwelijksaanzoeken van verschillende prinsen af onder het voorwendsel dat ze slechts bij haar vader wil zijn. Deze laat voor zijn dochter een toren bouwen waarin ze zich kan afzonderen om behoeft te blijven voor verdere aanzoeken. Barbara verneemt dat er te Alexandrië een leraar werkt die haar meer over de ene ware god kan leren. Zij stuurt hem – Origenes – een brief met haar problemen en ontvangt daarna de afgezant van de grote meester. Deze kan slechts tot haar doordringen onder voorwendsel dat hij de arts is die haar van een ziekte kan genezen. Hij onderricht haar verder in het geloof. Dioscorus trekt vervolgens voor de keizer te velde en laat als afscheidscadeau voor Barbara een schoon gouden bad bouwen. Er verschijnt Barbara een engel die haar het mysterie van de Drievuldigheid uitlegt. Tijdens dit onderricht verschijnt haar Christus in de gedaante van een kind, maar als de engel het lijden en de dood van Christus beschrijft, verandert het kind in de bebloede en doorwonde Christus. Uit liefde tot de Drievuldigheid geeft Barbara opdracht de oorspronkelijke bouwplannen voor de toren, waarin twee vensters zouden worden aangebracht, te wijzigen en er drie ramen in te maken tot meerdere eer van de ene God in drie Personen.

Als Barbara, eens in het bad afgedaald, vurig bidt om de genade van het doopsel te mogen ontvangen, verschijnt Johannes de Doper die haar het sacrament toedient. Bij zijn terugkeer ontdekt Dioscorus, door zijn dochter over het derde venster te ondervragen, dat Barbara Christen is geworden. Uit woede wil hij haar doden, maar Barbara weet eerst op wonderlijke wijze aan zijn wraak te ontkomen. Later, als zij door verraad van een herder toch is gevat, wordt zij voor de rechter gesleurd. Zij ondergaat vele wrede martelingen, maar blijft standvastig in haar geloof. Een van de laatste beproevingen is dat de rechter haar naakt door het land laat voeren. Barbara richt haar smeekbede tot Hem die de hemel met wolken bekleedt en de aarde met nevel, en God zendt een engel om haar te kleden. Tenslotte sleept Dioscorus zijn dochter naar een berg om haar te ont-

hoofden. In een gebed voor haar onthoofding smeekt Barbara God dat al degenen die haar lijden zullen gedenken gespaard zullen worden voor de onvoorziene dood. De vader onthoofdt Barbara eigenhandig en tot straf wordt hij terstond door de bliksem getroffen die hem tot as verteert.¹

Verschillende elementen van dit verhaal zouden voor het eerst door Jan van Wackerzele zijn aangevoerd: haar verwantschap van moederszijde aan de stam van Jesse, de verschijning van de engel, het Kind Jezus en de lijdende Christus, het doopsel door Sint-Jan toegediend.²

De uitvoerig beredeneerde stamverwantschap tussen Maria en Barbara, zoals deze vita die geeft, was aan Knuttel blijkbaar nog onbekend. Hij moest volstaan met de opmerking dat het een bijzondere liefhebberij was van sommige middeleeuwse schrijvers om alle Christenen der eerste eeuwen tot elkaar in familiebetrekking te brengen. Dat de oorsprong van de relatie te zoeken zou zijn in een verschijning van Maria met Barbara en Catharina aan de Cisterciënser Willem van Aquitanië – eerste helft van de 13de eeuw – zoals wel is verondersteld, lijkt weinig plausibel. De onmiddellijke bron voor de verzen waarin deze familierelatie wordt gereleveerd, lied XXV strofe 8 en lied XXVII strofe 2, kan in ieder geval niets anders zijn dan het hier gebruikte leven van de heilige.

In lied XXIV wordt Barbara vergeleken met de zon. In XXV heet het dat ze „de werelt al verlicht” en dat ze ons „der sonnen cracht” heeft gebracht. In XXVI is ze zelf „die clare sonne die doet leuen” en wordt ze nogmaals aangesproken als „scone sonne”. Zonder twijfel moet men al deze titels en eigenschappen, toegekend aan de martelares, zien in nauw verband met de plaats waar Barbara leefde en gemarteld werd, de plaats die in de Dietse vertaling van haar leven wordt aangeduid als „die coninclike stat gheheten solis”.³ Het is de stad Heliopolis, van welke naam we de Dietse vertaling ook nog treffen in de tweede strofe van lied XXIV. Dat het spel met symbolische namen geliefd was, blijkt ook nog eens waar we lezen

¹ Gegevens ontleend aan hs. Den Haag K.B. 75H17.

² Cf. het reeds genoemde artikel van De Gaiffier.

³ Hs. Den Haag K.B. 75H17 fol. 21ro. Volgens het *Passionael* – het Winterstuk in 1480 gedrukt door Gheraert Leeu te Gouda – woonde Barbara in een stad die geheten was „der sonnen stede”.

dat Dioscorus zijn dochter Barbara had genoemd naar de naam van zijns vaders rijk Barbarien.

De legende weidt uit over de wijsgerige speculaties waardoor Barbara tot het besef komt dat de goden van haar land nietswaardige menselijke maaksels zijn. Een weerklank hiervan zou men kunnen zien in de vierde strofe van lied XXII. Toch is het waarschijnlijker dat in het vers „Gods wijsheit had si diep vercleert” „Gods wijsheit” het subject is en „si” het object bij „vercleert”, waardoor het accent meer valt op de openbaring dan op de overwegingen van de jonge maagd.¹ Voor deze laatste verklaring pleiten ook strofe 7 van lied XXVI en strofe 4 van lied XXVII. Dat Barbara „van allen consten wijs” was – lied XXVII strofe 3 – staat ook uitdrukkelijk in haar leven. Ze beheerste al zeer jong de artes liberales.

Het motief van de drie vensters, op Barbara's verzoek in de toren aangebracht, kan natuurlijk niet ontbreken in deze verzameling liederen. De Latijnse hymne, lied XXI, knoopt in de zesde strofe bij deze geschiedenis aan. Toch valt het op dat het bij deze ene vermelding blijft, terwijl juist een toren met drie vensters Barbara's meest frekwent voorkomend attribuut is in schilder- en beeldhouwwerken.²

De verschijning van de engel die Barbara onderrichtte en de verschijning daarbij van de Verlosser als kind en als lijdende Christus wordt vermeld in lied XXVII.³

Het feit dat Knuttel blijkbaar niet kon beschikken over de legende van Sint-Barbara volgens de versie van Jan van Wackerzeele, heeft verhinderd dat hij de betrekkingen tussen Sint-Jan de Doper en Sint-Barbara duidelijk onderkende.⁴ Het verhaal dat Johannes haar doopte vond hij hoogst zonderling, maar het Passionaal had hem kunnen leren dat heiligen vaker op gelijke wijze te hulp zijn gekomen en daarom „dat hier gheseit is dat deze wtvercoren maghet Goods barbara van sinte iohannes baptista ghedoept wort

¹ Cf de uitgave van Lecoutere, *Leuvensche Bijdragen* III, pag 88

² Cf Louis Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien* t III Paris, 1958, pag. 172 Cf ook *Le Beffroi Tome Quatrième* Bruges, 1872-1873, pag 5 e v

³ Deze laatste verschijningen ook bekend uit een preek die misschien aan Hendrik Herp – de gardiaan van Mechelen – mag worden toegeschreven Hs Den Haag 75H17.

⁴ Cf Knuttel, pag 296.

en sal nyemant twiuelinghe in maken in enighen wijs"¹. De middeleeuwer accepteerde dit wonder zonder meer.

De veronderstelling als zou de schrijfster door het vers „Si minden meest in deser tijt” Barbara en Johannes tot tijdgenoten hebben willen maken is een misgreep.² Deze liefde tot Sint-Jan³, opgewekt doordat deze heilige haar op wonderbaarlijke wijze had gedoopt, bracht Barbara ertoe „zijn leven aan te nemen”.⁴ Dit betekent dan niet dat Barbara velen in haar badhuis doopte, maar dat zij leefde in vasten en onthouding naar het voorbeeld van Johannes, zoals uitdrukkelijk vermeld wordt in de legende volgens de tekst van het hier gebruikte handschrift.

De geschiedenis van de engel die Barbara te hulp kwam met een kleed tijdens haar martelgang wordt nog vermeld in lied XXII. Dezelfde strofe in dit lied maakt gewag van het feit dat God haar roept om in Zijn rijk binnen te komen. Waarschijnlijk wordt hier bedoeld op het antwoord dat God gaf op het gebed dat zij onmiddellijk voor de onthoofding stortte voor allen die haar lyden zouden gedenken. Dat gebed, hier niet vermeld, vinden we wel weer in de dertiende strofe van lied XXVII, als tenminste kan worden ingestemd met de emendatie die Lecoutere voorstelde, volgens welke de derde regel hier zou moeten luiden: „Also daedi in uwer noot”.

Barbara als heilige die men aanroept om gespaard te blijven voor een onverwachte dood, vindt men in alle Dietse liederen die haar loven.

Dit patroonschap en haar verering voor de Drievuldigheid hebben de iconografie van Sint-Barbara bijna geheel bepaald. Als men Sint-Barbara niet vindt afgebeeld met of bij een toren met drie vensters, vindt men haar wel met een ciborie waarboven een hostie zweeft.⁵ Het beduidt dat de mens door haar te eren niet zal sterven zonder de sacramenten te hebben ontvangen. De vrees voor een onvoorziene dood, die tot deze devotie inspireerde, moet diep gezeten hebben. Dat is niet te verwonderen in een tijd waarin de gruwelijkste epidemieën telkens weer stad en land teisterden.

¹ Passionael, Winterstuk Gedrukt door G. Leeu te Gouda in 1480

² Knuttel, pag. 296

³ Lied XXV strofe 10

⁴ Lied XXII strofe 2 Cf. Knuttel, pag. 294

⁵ Cf. L. Réau, tome III Paris, 1958, pag. 169 e v

In het vijftiengste lied wordt Barbara geprezen met de namen van de zeven mystieke bloemen: de roos, symbool van de offerliefde, de lelie, symbool van de maagdelijkheid, het viooltje, symbool van de nederigheid, het madeliefje dat de goedertierenheid verbeeldt, de akelei, zinnebeeld van de ootmoed, de goudsbloem die „bernende minne” en de korenbloem tenslotte, die zedigheid betekent.

De bloemensymboliek treedt ook op andere plaatsen in het handschrift aan de dag. Men kan zich afvragen of hier sprake is van een laat-middeleeuws symbolisme dat zuiver mechanisch was geworden, of dat de toepassing der symbolen nog is ontsproten aan werkelijke dichtsterlijke verbeelding.

Het laatste lijkt hier onwaarschijnlijk. De bloemensymboliek wordt te willekeurig over Maria, Barbara, Franciscus en Clara uitgestrooid, vaak zonder enig verband met de verdere inhoud van de strofe waarin het symbool wordt aangewend. Men krijgt sterk de indruk dat veel van deze betitelingen slechts worden gebruikt omdat ze nu eenmaal behoren tot de in eeuwen gevormde woordenschat waaruit de dichter van het geestelijk lied bij traditie putte.

C. De liederen der „minnende ziel”.

Misschien was het niet helemaal terecht dat Lecoutere bij de eerste uitgaaf van de Parijse teksten de nummers I, II, XI, XII, XXVIII, XXXVII en XL onder één hoofd samenbracht en ze in navolging van vroegere auteurs „liederen der minnende ziel” noemde. Toch heb ik de verdeling in drie hoofdgroepen van Lecouteres editie aangehouden, omdat een te grote versnippering door subtiële onderscheidingen de overzichtelijkheid zou kunnen schaden.

Knuttel behandelde II in zijn hoofdstuk over liederen op de „Vier Wtersten” daar het een beschrijving van de genietingen des hemels is. Blijkens de registers die hij bij zijn studie voegde, rekende hij XII tot diezelfde groep.

De liederen XI en XL besprak Knuttel niet, maar ze behoorden volgens zijn registers tot de groep „Lofliederen enz.”

De nummers XXVIII en XXXVII behandelde Knuttel evenmin, maar hij noemde ze inkeerliederen.

De eerste tekst van ons handschrift werd door genoemde auteur

zelfs niet vermeld in de registers. Waarschijnlijk geloofde hij niet dat men in deze wel zeer rommelige tekst een lied moest zien. Dat hij daarin ongelijk had zal blijken in het hoofdstuk over de varianten. Ook Lecoutere twijfelde blijkbaar of I wel een lied was. Hij sprak van een „gedicht”, terwijl hij in het laatste deel ervan, vanaf „Sceiden”, een soort bladvulling zag, die hem zelfs onvoltooid toescheen.

Al heeft Lecoutere dan bij zijn editie teksten van zeer verschillende inhoud tot één groep „liederen van de minnende ziel” samengevoegd, men kan aan de andere kant stellen, dat het ontbreken van een duidelijke aanleiding of bron van inspiratie die geldt voor de hele groep, juist de zeven liederen iets gemeenschappelijks geeft dat ze als groep onderscheidt van de andere. Wat deze teksten wel gemeen hebben is de grond van kloosterlijke ascese, de oefening in het geestelijk leven, waaruit ze zijn voortgekomen.

De regel waarmee het handschrift aanvangt: „Alle creatueren willic aue gaen” geeft de basis van alle kloosterlijke ascese. We vernemen dit streven om zich meer en meer te onthechten en de wereld te verzaken nog eens in lied XXVIII, waar we, ondanks de verminking van enkele versregels, kunnen begrijpen dat de vrome „die valsce weerelt” wil uitsluiten en een waarschuwing richt tot ieder die „creaturen gelooft”. Ook lied XXXVII heeft tot thema de afkeer van de natuur met haar listige leer, die de zangeres vroeger in verblindings heeft gediend.

De wereld waaraan de vrome ziel verzaakt in deze en veel van dergelijke liederen, is niet zó expliciet het leven buiten de kloostermuren, waarin men vroeger dupe was geworden van ongunstige sociale toestanden en waardoor men was teleurgesteld, als Knuttel dat doorgaans liet voorkomen.¹ Het wereldse waaraan de devote geest probeert af te sterven is veeleer zijn preoccupatie met tijdelijke zaken zonder belang voor zijn eeuwig heil, waarvan hij in strenge ascese tracht los te komen.

¹ Knuttel verklaarde de Observantenbeweging en het welig bloeien van dit soort teksten – volgens hem voortkomend uit die beweging – te eenzijdig als het gevolg van ongunstige sociale omstandigheden. Het „aue gaen” van „alle creatueren” verklaarde hij dan ook meestal te direct als een „beking” en het zich terugtrekken in een klooster.

Deze strenge wereldverzaking, tot uitdrukking komend in geestelijke en praktische oefeningen, is eigen aan de beide richtingen van opbloei van de kloosterlijke geest welke in de vijftiende eeuw de religiositeit in onze streken zo diepgaand hebben beïnvloed: de Moderne Devotie en de Observantenbeweging.¹ Herps Spieghel der Volcomenheit, een van de invloedrijkste geschriften in de tijd waarin de verschillende bekende liederhandschriften ontstonden, begint met „De XII Stervingen”. Ten eerste moet men sterven „van allen begheerten tijtliker dinghen”.² Gedachten zijn schadelijk „als wanneer die mensche trecket in synre herten eenighe beelden van creaturen”.³ Zo gaat het voort met vormen van onthechting die Herp in zijn Spieghel voorschreef. Met een van de punten die hij voorhiel raken we aan een praktijk die bekend is uit de kring der Moderne Devoten: „dat een mensche alle ongheordenierde begheerten van menschelike lof eer gonst ende behaghelicheit volcomelike sterue in een begheerte van allen menschen versmaet, bespot, bescaemt ende verstoten te werden”.⁴ De voorgewende verdwazing, uiterste consequentie van deze nederigheidsoefening, was bij de Devoten zeer gebruikelijk.⁵

De gave der tranen, bekend verschijnsel in de vroomheid van de Moderne Devoten, schijnt ook hier in een tekst van Franciscaansen huize geprezen te worden: „Als der minnen trane. Dat aenschijn ouergaen. Soe comt die minnere selue”.⁶ Zijn hart in deugden keren is de trap die volgt nadat de vrome heeft laten varen wat hij „met herten” heeft gemind. Het is „Dat werkende leuen”⁷, volgend op het afsterven aan de wereld, waardoor men moet komen tot het schouwende. De vrome ziel zal „hem seluen verwecken... te trecken van allen sonden ende creatueren, te keeren tot allen doechden, ende hem te offeren heel ten liefsten wille Gods mit een minnentlike

¹ Knuttel ontwikkelde een zeer subjectieve redenering om deze strengheid vooral aan de Minderbroeders Observanten toe te wijzen

² Hendrik Herp O F M , Spieghel der Volcomenheit Uitg p L Verschuieren o f m., pag 17

³ Herp, Spieghel der Volcomenheit Uitg Verschuieren, pag 45

⁴ Herp, Spieghel der Volcomenheit Uitg Verschuieren, pag 63

⁵ Cf Axters, De Vroomheid in de Nederlanden III, pag 69 en 103

⁶ Cf Axters, De Vroomheid in de Nederlanden III, pag 107, 136, 161.

⁷ Herp, Spieghel der Volcomenheit Uitg. Verschuieren, pag 91 e v

wtvloeyen ende danchbaerheit tot God".¹ De zedelijke deugden zijn het sieraad van het werkende leven, aldus Herp.² Men moet zich „pinen te vercrighen in dat werkende leuen die zedelijke doechden om te besitten die woenstede des herten in rechter rusten ende vreden".³

Het volharden in de deugdbeoefening wordt beklemtoond: in de derde regel van lied I vinden we de verzuchting „Mochticker inne volstaen". De devote „wil voert niet meer procuen. Der menschen ongestadicheit".⁴

Maar het bedwingen van de menselijke natuur zal zwaar zijn: „Het sal hem kosten vleesch ende bloet".⁵ Er is echter hulp: „Hi saelt my hulpen dragen. Alst my ouer ghijt".⁶ Troostrijk is de gedachte dat „hier geen dueren" is.⁷ „In deser nederheit. En es maer een vre. Tseggen die eewicheit." Het is de gedachte die we vinden in een preek van Jan Brugman op de tekst „Ic bin geweest in veel arbeyden", uit de tweede brief van Paulus aan de Corinthiërs, hoofdstuk 11, vers 23.⁸

Wie werkelijk „te rechte wil dincken. Zijn loen en es niet smal." „Vroude ende groot iolijt. Es hen altoes bereit. Die daer dient sonder vermijt".⁹ Gaarne vermeit zich de devote ziel in gedachten aan de beloning die volgen zal. Het is goed aan dat loon te denken, want het maakt de arbeid licht.¹⁰ „Die oefeninghe des ewighen leuens in eenen voertgaenden ende volcomenen mensche is voel edelre ende profijtliker in graciën ende verdienten."¹¹ Twee liederen in ons handschrift bevatten zulk een oefening des eeuwigen levens: II en XII.

De stof voor deze liederen schijnt in hoofdzaak geleverd door het Boek der Openbaring van Sint-Jan, die wordt genoemd in de repetitie van lied II. De voorstelling van de hemel als een groene weide,

¹ Herp, Spieghel der Volcomenheit. Uitg. Verschueren, pag. 103.

² Herp, Spieghel der Volcomenheit. Uitg. Verschueren, pag. 115, Cap. 19.

³ Herp, Spieghel der Volcomenheit. Uitg. Verschueren, pag. 119.

⁴ Lied I, strofe 9.

⁵ Lied XXVIII, strofe 2

⁶ Lied I, strofe 12

⁷ Lied I, strofe 13.

⁸ Cf. Onuitgegeven Sermoenen van Jan Brugman O.F.M., pag. 186.

⁹ Citaten uit lied I, strofe 5 en 7

¹⁰ Cf. Onuitgegeven Sermoenen van Jan Brugman O.F.M., pag. 187.

¹¹ Herp, Spieghel der Volcomenheit. Uitg. Verschueren, pag. 107.

ons zo vertrouwd van de Aanbidding van het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck, is verbreid door Suso en Ludolf van Saksen.¹

Ook de hoogliedmystiek schijnt niet vreemd te zijn aan bepaalde voorstellingen die men blijkens deze teksten had omtrent de hemelse genietingen. De „Balseme ende ouer sueten wijn” die de zaligen uit „siere herten fijn”² zuigen, „Sijn open herte edel en fijn”, dat daar „scinct den coelen wijn”³ moeten wel in verband staan met de eerste verzen van het Hooglied.⁴ Dezelfde beelden aan de hoogliedmystiek ontleend vinden we in lied XI, waarin de naar God smachtende ziel wordt bemoedigd. De vloed van genade, door Christus geschonken, wordt breed uitgemeten, opdat de ziel zal beseffen hoe oneindig goed Hij is en hoezeer Hij haar opgang naar het schouwende leven verlangt. Bezingt de eerste helft van dit lied het uitvlocien van Gods liefde en Zijn overgave, verbeeld in Zijn verlangen de mens te kussen, de tweede helft geeft de toepassing van de kus uit het Hooglied: „Hi nam v menscheit ane”, in Maria die Hij „coninghinne” maakte. Het lied gaat dan over in een lofzang op Maria en beveelt tenslotte het convent in haar mildheid aan.

Het andere loflied, nummer XL, is veel minder diepzinnig, ofschoon niet overal even duidelijk. Het overweegt in enkele regels Gods grootheid en goedheid en stelt een niet zo duidelijke beloning: een „hemelsce oone” in het vooruitzicht; reden waarom de devote haar hoogste Heer in een refrein bidt dat Hij haar geest toch geheel wil vervullen van Zijn liefde.

Het gebed in proza.

Ons rest nog het vermelden van de prozatekst die op fol. 76ro en 76vo voorkomt. Lecoutere noemde hem een „bedinghe” tot Maria en kende andere „soortgelijke stukken”, waarmee deze tekst veel gelijkenis vertoont.⁵ De „soortgelijke stukken” waarnaar hij verwees

¹ Cf Timmers, *Symboliek en Iconographie*, nr 1683a

² Lied II, strofe 3

³ Lied XII, strofe 5

⁴ Cf de berijmde hoogliedcommentaar in hs 1738 van de Mij der Ned Lett te Leiden, hfdst XX e v, waar wordt uitgeweid over de zalf en de wijn die men vindt aan de borsten van de Brudegom

⁵ Hij verwees naar Dr K de Gheldere, *Dietsce Rime* Brugge, 1896, pag 39 e v 70 e v 101-111

komen echter geheel niet overeen met het gebed van ons handschrift. Het gaat hier om het veel verbreide „Gebed van dertig dagen”.¹ Een handschrift te Leuven beloofde eertijds „500 dage aflaets” en verder dat hij die het dertig dagen lang las voor „onser soeter vrouwen beelde” dat „hi mach onser vrouwen af bidden een bede, oec waer hi om bidt dat sal hem ghescien als die XXX dage om comen sijn”.²

Men kan hetzelfde gebed in talrijke middeleeuwse gebedenboeken terugvinden³.

Ook bestaan er een aantal sterk afwijkende versies van.⁴ Zeker is het gebed vertaald uit het Latijn. Een Latijnse tekst werd teruggevonden in hs. IV 57 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.⁵ De Dietse tekst van hs. 21953⁶ van diezelfde bibliotheek lijkt deze Latijnse tekst het meest letterlijk te volgen. Deze vertaling verschilt in zeer veel opzichten van de redactie die we onder andere in het Parijse handschrift aantreffen. We moeten dan ook aannemen dat onze redactie of vertaald is uit een sterk afwijkende Latijnse tekst, of dat zij een zeer zelfstandige bewerking is naar het genoemde Latijnse origineel of een vertaling daarvan.

Het gebed is in het Parijse handschrift niet compleet.⁷ Fol. 76ro

¹ M. Meertens gaf in DI VI een aantal hss waarin dit gebed voorkomt. Ze verwees echter ook naar hss waarin een ander gebed onder dezelfde titel voorkomt.

² Voormalig hs Leuven UB D 419. Het hs is verloren gegaan.

³ Tot nu toe vond ik het in de volgende hss: Leiden Mij der Nederl Lett hs. 300 (olim 144), fol 233ro–238vo; Leiden Mij der Nederl Lett hs 323 (olim 156), fol 101vo–105vo; Krakow Muzeum Narodowe w Krakowie (olim Museum Czartoryski) hs 3024. De Kon VI Academie bezit foto's o a van de folio's 191vo–217ro waarin het gebed voorkomt (zie doos nr 65). Boedapest: Nat Mus Cod Mss holl. 6 (Cf voor de beide laatste hss R Lievens, Middel nederlandse handschriften in Oost-Europa pag 33 en pag 96). Brussel KB hs 21696, fol 142vo–147vo; Brussel KB hs 22006, fol 93ro–96ro; Den Haag KB hs 74F2, fol 192ro–196ro; Den Haag KB hs 76G9, fol 119vo–123vo; Den Haag KB hs 131G4, fol 189ro–196ro. Ook op vele andere plaatsen zal dezelfde tekst nog wel te voorschijn komen.

⁴ Zulke afwijkende versies werden tot nu toe gevonden in de volgende hss van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: 4919, fol 71vo–78ro, 11223, fol 317ro–322ro; 12080, fol 112vo–118ro, 19551, fol 62ro–66ro, 19564, fol 37vo–43ro, 21953, fol 331ro–334vo, II 1332, fol 284vo–289ro, II 6404, fol 48vo–52vo, IV 142, fol 146ro–150ro, IV 263, 19vo–24ro. Bij verder onderzoek zullen nog wel meer variante teksten aan het licht komen.

⁵ fol 88vo–89vo. Grote dankbaarheid ben ik verschuldigd aan de heer J Deschamps van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel die mij bij dit onderzoek herhaaldelijk waardevolle gegevens verschaftte.

⁶ fol 331ro–334vo.

⁷ Een volledige tekst treft men aan in de Bijlagen.

bevat er 50 woorden van, 76vo nog eens 223. Het volledige gebed omvat ongeveer 1000 woorden. Men mag aannemen dat de rest heeft gestaan op de drie blaadjes die oorspronkelijk zich bevonden achter fol. 76.¹

Het Gebed van dertig dagen wordt gekenmerkt door de harts-tochtelijke toon waarop Maria wordt bezworen de ongelukkige ziel te hulp te komen en door het absolute vertrouwen dat de smeker heeft in de uitwerking van zijn gebed. Dertig dagen lang dit gebed zeggen, geknield voor de beeltenis van Maria, met het doel een vast omschreven gunst van de hemel af te bidden, het was een van de talloze devotionele praktijken die de middeleeuwer in ere hield.

¹ Cf. pag. 4.

DE VARIANTEN BIJ ENKELE TEKSTEN

Bij het onderzoek naar variante redakties van liederen uit het Parijse handschrift moesten op de eerste plaats de andere bekende liederhandschriften worden bestudeerd. Voor vergelijking van bepaalde liederen werd gebruik gemaakt van de volgende handschriften en uitgaven:

- a) Het perkamenten handschrift Ms. germ. oct. 190 van het depot der Staatsbibliothek te Tübingen, vroeger te Berlijn. Het gedeelte van dit handschrift dat voor ons van belang is werd vervaardigd na 1485.¹
- b) Het papieren handschrift afkomstig uit het Lamme-van-Diesenhuis te Deventer, thans Ms. germ. oct. 185 van het depot der Staatsbibliothek te Tübingen, vroeger eveneens te Berlijn. Het zou uit de eerste jaren der 16de eeuw zijn.²
- c) Het perkamenten handschrift nr. 12875 van de Österreichische National-Bibliothek te Wenen. Dit handschrift zou geschreven zijn na 1470, maar in ieder geval nog in de 15de eeuw.³
- d) Het handschrift afkomstig uit het klooster „Ter Noot Gods” te Tongeren dat zich thans bevindt in het klooster der Minderbroeders te Hasselt. Het handschrift zou dateren van het einde der 15de eeuw.⁴

¹ Bij Knuttel hs. A Niet volledig uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben in *Horae Belgicae* X en door Baumker in *Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft* 1888. Knuttel meende dat dit hs wel niet ouder zou zijn dan 1480. Op fol. 119vo heeft de copist die ook de voor ons belangrijke teksten schreef melding gemaakt van Willem van Amersfoort, vicarius der minrebroeders. Deze W.v A. was van 1485 tot 1487 vicarius-provinciaal (Cf Goyens, *Un Héros du Vieux-Bruxelles*, pag 43).

² Bij Knuttel hs B Niet volledig uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben in *Horae Belgicae* X Cf voor de localisatie Zr Maria Josepha (Wilbrink), *Das Geistliche Lied der Devotio Moderna* Nijmegen, 1930

³ Bij Knuttel hs C Uitgegeven door Baumker in *Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft* IV, 1888

⁴ Uitgegeven door Dr Luc Indestege en door Dr. E. Bruning O.F.M. resp in de publicaties van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde Reeks III nr. 33 – Gent, z j. – en Reeks VIII nr. 5 – Gent, 1955.

e) Handschrift II 2631 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waarschijnlijk vervaardigd te Dordrecht in het begin der 16de eeuw.¹

f) Handschrift II 270 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. De tekst die ons interesseert komt voor in het deel dat omstreeks 1500 zou zijn geschreven.²

g) Een handschrift dat omstreeks 1885 werd gevonden in de Abdijkerk te Werden (Essen) en lange tijd werd bewaard in het Pfarrarchiv aldaar. Het zou omstreeks 1500 in Westfalen zijn geschreven.³

h) Het handschrift van Anna van Collen. Vroeger werd het te Berlijn bewaard, thans is het te Tübingen in het depot der Staatsbibliotheek onder signatuur Ms. germ. oct. 280. Ook dit handschrift dateert van omstreeks 1500. Misschien is het geschreven in Emmerik.⁴

Ook de oudste twee gedrukte bundels geestelijke poëzie werden in het onderzoek betrokken: het Suerlijck Boecxken van 1508⁵ en het Deuoot ende Profitelijck Boecxken van 1539.⁶

Variante redakties zijn bekend van de liederen I, III, VI, VII, VIII, IX en XIII.

Het bestaan van varianten bij het prozagebed werd reeds vermeld. Voorlopig is het echter onmogelijk daarvan een enigszins volledig overzicht samen te stellen. Deze varianten worden daarom hier buiten beschouwing gelaten.⁷

Het schijnt niet eerder te zijn opgevallen dat een gedeelte van de eerste tekst die ons handschrift biedt, overeenkomt met drie strofen uit het handschrift dat vroeger in Werden werd bewaard. Het fragment dat loopt van „Ic wille den heere alleene” tot en met „Dies proeueic alden dach.” is gelijk aan de strofen 10, 11 en 9 van het

¹ Bij Knuttel hs. E.

² Bij Knuttel hs. F. Cf. F. Lyna in Ts 43, 1924, pag. 289 e.v.

³ Uitgegeven door F. Jostes in Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung XIV, 1888, pag. 86 e.v. Het handschrift, dat blijkbaar nog is geraadpleegd door Zr. Maria. Josepha, bleek bij een onderzoek in het Pfarrarchiv te Werden daar niet meer te zijn. Het is onbekend of het verloren is gegaan of dat het naar elders is overgebracht.

⁴ Gedeeltelijk uitgegeven door J. Bolte in Zeitschrift für Deutsche Philologie, 21, 1889, pag. 129 e.v. Moderne editie door Salmen en Koepf in Denkmäler Rheinischer Musik Band 4: Liederbuch der Anna von Köln. 1954.

⁵ Fotografische herdruk bezorgd door J. J. Mak. Amsterdam, 1957.

⁶ Uitgegeven door D. F. Scheurleer. 's-Gravenhage, 1889.

⁷ Het ontbreken van voldoende incipits en explicits in catalogussen en inventarissen maakt het zoeken schier onmogelijk.

veertiende lied „Ic sach die aventsterne” uit genoemde bundel, die Jostes al in 1888 had uitgegeven. Jostes verwees in een voetnoot naar het handschrift van Anna van Collen, dat in diezelfde tijd gedeeltelijk was gepubliceerd.

Als men lied 76 van dit laatste handschrift – fol. 163ro tot en met 164vo – legt naast onze eerste tekst, blijken de strofen 10, 11 en 9 weer overeen te komen met het fragment dat ik zoëven aangaf, terwijl de strofen 12 en 13 zijn terug te vinden in het fragment „En wils niement clagen.” tot en met „Tsegen die eewicheit.”

Lecoutere had reeds gewezen op een losse strofe van dit lied welke was afgedrukt door De Vreese in zijn studie over De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken.¹ Het is de strofe

Het is die suete Jhesus alleyne
Die my verbliden mach: der
Menschen troest is also cleyne
Dat ondervindic al den dach.

Knuttel besprak de eerste tekst van ons handschrift niet in zijn werk over het Geestelijk Lied. Hij maakte er zelfs geen melding van in de uitvoerige registers welke hij aan zijn boek toevoegde. Misschien geloofde hij niet dat men in deze wat rommelig aandoende tekst een lied moest zien.

Lecoutere sprak van een „gedicht”,² terwijl hij in het laatste deel ervan een soort bladvulling zag, die hem zelfs onvoltooid toescheen.

Het terugvinden van gedeelten van deze eerste tekst in andere liederen kan ons slechts sterken in de overtuiging dat ook hier een werkelijk lied, bestemd voor zang, aanwezig is, een lied bestaande uit strofen van vier regels. De acht resterende strofen uit het handschrift te Werden en uit dat van Anna van Collen hebben met onze tekst niet meer gemeen dan de gedachte. In het lied „Ic sach die aventsterne” wordt de ziel door „die geest van bynnen” opgewekt om de wereld te „laten ind all oer toeverlaet”. We lezen er verder „Soe wie die doichde wirket, die sal den hogen loyn intfaen.” Neemt

¹ W. de Vreese, De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken. Eerste stuk. Gent, 1900, pag. 185.

² Cf. Leuvensche Bijdragen 1899, pag. 39.

men aan dat de eerste tekst van het leisenbuecsken een werkelijk lied behelst, een lied dat in strofen is verdeeld, dan blijft toch nog het probleem van de eerste drie regels waarachter een vierde schijnt te zijn uitgevallen, zoals Lecoutere meende, en het probleem van de tekst die met „Sceiden” begint, waarvan bovendien op het einde ook een regel schijnt weggevallen.

Zouden de eerste drie regels misschien een repetitie vormen? Het is mogelijk maar volstrekt onbewijsbaar. Even onbewijsbaar blijft de veronderstelling van Lecoutere dat de tekst die met „Sceiden” aanvangt een bladvulling zou zijn.

Wie de overgeleverde teksten naast elkaar ziet, begrijpt dat de strofen uit „Ic sach die aventsterne” welke in ons handschrift zijn teruggevonden, een grote bekendheid moeten hebben gehad. Ze zijn in onze redactie samengevoegd met strofen die wel ongeveer dezelfde inhoud hebben of in een vroeger stadium gehad hebben, maar die toch van heel andere makelij zijn.

Van lied III wees J. J. Mak een variant aan, toen Indestege het nieuw ontdekte Tongerse handschrift had uitgegeven. In dit handschrift komt het lied voor op fol. 205vo–206ro.

Op enkele plaatsen komt het Tongerse „Allen mijn troest mijn toeuerlaet”¹ overeen met lied III „Alder werelt heylant”. De twee liederen hebben in de eerste plaats het regelmatig terugkerende „Kyrieleyson”, „Alleluya” en de slotbede gemeen, met dit verschil, dat in de Parijse redactie die slotbede drie verschillende vormen heeft en in de Tongerse alleen de formule „Gheloeft sijt dy maria” wordt gebruikt. Verder komen de strofen 17, 19, 26 en 27 van de Parijse tekst min of meer overeen met de strofen 8, 10, 14 en 15 zoals men die in het Tongerse handschrift aantreft.

De Parijse tekst telt dertig, de Tongerse slechts achttien strofen. Mak noemde de eerste helft van de Parijse tekst „grondig bedorven” en wees daarbij ook op de vergissing die blijkbaar gemaakt is in de repetities van de strofen 1 tot 6.² Bruning achtte de achttien Tongerse strofen minder bedorven dan de Parijse tekst.

Het is duidelijk dat de redactie uit ons handschrift breedsprakig

¹ In de uitgave van Bruning pag. 29 e v

² J. J. Mak, Middelceeuwse Kerstliederen, pag. 165

is. Vooral het eerste deel van het lied schijnt door al te grote uitbreiding aan kracht te hebben ingeboet. De bondigheid van de Tongerse tekst steekt daartegen gunstig af.

Men mag echter wel aannemen dat de legger waaruit lied III is gecopieerd, ook reeds dezelfde dertig strofen heeft bevat, zodat het bederven van de tekst niet aan de kopiïste van dit handschrift geweten kan worden.

Het verdelen der strofen door de drie verschillende repetities in tien groepen van drie is zo opvallend, dat het ontbreken van opzet wel is uitgesloten. Het is wel zeker dat er eerst een redactie heeft bestaan waarin de dertig strofen elk hun bijpassende repetitie hadden, voordat de repetities van de strofen 2, 3 en 5 in het ongerede raakten. Dit laatste kan zijn gebeurd bij de kopiëring in ons handschrift. De opzettelijke bewerking met de uitbreiding van het lied moet dan in een vroeger stadium hebben plaats gevonden.

De berekende opbouw in het Parijse handschrift, tegenover de eenvoudiger structuur in het Tongerse, de ongelijke waarde van de verschillende delen in de Parijse tekst en de aanwezigheid van elementen in beide redakties die op het bestaan van een zeer oude oertekst wijzen, wettigen tezamen het vermoeden dat lied III de opzettelijke bewerking is geweest van een zeer oud overgeleverd lied. Ook het feit dat de beide redakties zoveel verschillen dat er nauwelijks nog sprake is van varianten, wijst waarschijnlijk op hoge ouderdom.

Elementen in beide teksten die doen vermoeden dat het lied zeer oud is, zijn: de traditionele steen in strofe 13 van de Parijse tekst, de *conceptio per aurem* in de Tongerse. Mak suggereerde dat de doop in de Jordaan een zeer oud element kan zijn, terwijl hij de vraag-en-antwoord-stijl van de volksballade „oeroud” noemde.¹ Inderdaad wekken de strofen 24, 25, 26 en 27 door die balladevorm met de herhaalde vraag de indruk gaaf uit een ver verleden te zijn bewaard. Van een herhaalde vraag is in de Tongerse tekst geen sprake, terwijl de strofen 14 en 15 daar klaarblijkelijk verminkt zijn. Ook de strofen die met „si” beginnen wekken de indruk overgeleverd te zijn uit die oude balladevorm. Mak meende dan ook dat het tweede deel van

¹ Cf. Middelceeuwse Kerstliederen, pag. 165.

lied III „blijkbaar in oorspronkelijke staat bewaard is gebleven”. De Tongerse tekst noemde hij „een sterk verzongen lezing of een speelse variatie”.¹

Bij lied VI kennen we variante redakties uit handschrift II 2631 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en uit het Suerlijc Boecxken.

In het Brusselse handschrift beslaat de variant fol. 89vo–90vo. In het Suerlijc Boecxken is het lied nummer XII.²

De eerste variante tekst is drie strofen korter dan de Parijse, de tweede telt drie strofen meer. In de Brusselse tekst ontbreken de strofen 15, 16 en 17 van de Parijse, terwijl het Suerlijc Boecxken een strofe toevoegt tussen 20 en 21 en twee strofen tussen 23 en 24 van onze redaktie.

Ofschoon de tekst uit ons handschrift noch de langste, noch de kortste is, maakt hij toch de indruk de meest gave te zijn.

In de tekst die het handschrift te Brussel geeft valt een grote hoeveelheid woorden en lettergrepen op, die het geheel wat rommelig opvullen. Misschien moet str. 4 r. 3 „wy” daartoe worden gerekend. Verder het prefix „ghe-” (6.1), „neder” (7.3), „al” (8.3), „soe” (9.1), „Ic” (12.3), „gadaer” (19.3), „al” (20.1), „allen” (22.1). Het is in dit verband ook opvallend dat het Dietse tekstgedeelte van de Brusselse redaktie 421 syllaben telt tegenover 409 in het overeenkomende deel van de Parijse tekst en 405 in het Suerlijc Boecxken.

De volgorde der versregels van strofe 8 en 9 lijkt in de varianten beter dan in de tekst van het Parijse handschrift.

Strofe 18 van de Brusselse variant levert een merkwaardige afwijking. Door de toevoeging van twee letters, waardoor „rouwe” tot „vrouwen” werd, heeft het motief van de pijnloze geboorte³ plaats moeten maken voor een ander, dat van het ontbreken van alle vrouwelijke hulp voor Maria, een typische middeleeuwse accentuering van de armoede in de stal van Bethlehem.⁴ De tekst van het Suerlijc Boecxken heeft een merkwaardige regel 3 in de tweede strofe. De regel is hier niet op zijn plaats, maar is waarschijnlijk bij

¹ Cf. Volkskunde Jrg. 52, Nwe Reeks, 10de jrg., 1951, pag. 135.

² In de uitg. door J. J. Mak, pag. 29 t/m 35.

³ Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 109.

⁴ Cf. Mak, Kerstvoorstellungen, pag. 141.

vergissing overgenomen uit strofe 24 die slechts in één enkel woord van strofe 2 verschilt.¹ „al dat” in 4.1 is een evidente fout van drukker of copiegaarder evenals „worde weder” uit 5.3. Ook in strofe 21 is zo’n kennelijke fout aanwezig.²

Een nauwkeurige vergelijking van de plaatsen waarin de drie redakties van elkaar verschillen voert tot de conclusie dat de Parijse tekst en het twaalfde lied uit het Suuerlijc Boecxken elkaar het meest nabijkomen.³

Van lied VII zijn varianten te vinden in het perkamenten handschrift te Tübingen⁴ en in het Deuoote ende Profitelijck Boecxken. In genoemd handschrift staat het lied op fol. 36ro-36vo, in de gedrukte bundel staat het onder nummer CCXXXIII.

In de beide varianten vindt men niet alle strofen die we uit het Parijse handschrift kennen, terwijl ook de volgorde anders is. Het Tübingse handschrift heeft achtereenvolgens de strofen R-1-2-5-4-6-8, het gedrukte boekje geeft de nummers R-1-2-3-5-4-6-8-9. De beide afwijkende teksten hebben niet alleen de opeenvolging der strofen 5-4-6-8 gemeen, maar ook een aantal van de Parijse redaktie afwijkende vormen. Zo de splitsing van regel 3 van het refrein in twee zinnen. Daarnaast hebben de beide varianten nog 19 woorden gemeen die niet in de Parijse tekst staan.

Het Deuoote ende Profitelijck Boecxken sluit zich nauwer aan bij onze versie dan het perkamenten handschrift dat doet. Ten eerste zijn de strofen 3 en 9 er niet weggevallen en vervolgens komen 1.3 en 6.1. afwijkend van de tekst te Tübingen met elkaar overeen. Een nauwer verband tussen de Parijse en de Tübingse tekst bestaat alleen in de laatste regel van strofe 6.

¹ Opvallend is dat 24 3 de 88ste regel is na 2 3! Dit betekent dat 24 3 in een hs met een bladspiegel van 22 regels precies 4 blz na 2 3 op precies dezelfde plaats zou staan. Ligt hierin misschien de verklaring van deze merkwaardige verplaatsing?

² Mak, Kersthederen, pag. 32 verving *hier* door *seiden*

³ Bij deze vergelijking blijven de zeer evidente fouten door copisten of drukker gemaakt uiteraard buiten beschouwing

⁴ Baumker gaf van deze tekst alleen het refrein – pag. 192 – en dat met een merkwaardige fout *si heuet van die prophetie*. Hij had de afkorting *v'* op de uiterste rand van fol. 36ro opgelost in *van v'* is echter niet de afkorting van een heel woord, maar alleen van de eerste syllabe. De volgende is bij herbinding weggesneden. Op de uiterste rand is alleen nog een restant van een volgende u aanwezig, waaruit men mag concluderen dat ook hier *veruult* moet hebben gestaan

De scherpe grens die in dit kerstlied bij het begin van strofe 6¹ voor wat betreft de inhoud en de rijmen is waar te nemen, maakt het weinig geloofwaardig dat een van de teksten de volledigheid van het oorspronkelijke kerstlied benadert. Het is duidelijk dat in elk van de teksten iets ontbreekt aan het verhaal van de gebeurtenissen in de stal. Mak vulde in zijn Middeleeuwse Kerstliederen deze lacune op door voor en achter strofe 6 een strofe op te nemen volgens een tekst uit een papieren handschrift dat omstreeks 1600 moet zijn vervaardigd.² Door deze strofen wordt het kerstverhaal voldoende gecompliceerd. Het is inderdaad goed mogelijk dat zo langs de omweg van een honderd jaar jonger afschrift een meer oorspronkelijke tekst is overgeleverd.

Dat in ieder geval veel oudere redakties van dit lied hebben bestaan blijkt uit het feit dat twee zulke uiteenlopende versies als die uit het Parijse en die uit het Tübingse perkamenten handschrift omstreeks dezelfde tijd zijn gecopieerd.

Bij lied VIII zijn varianten bekend uit hetzelfde perkamenten handschrift te Tübingen, uit de handschriften II 270 en II 2631 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, uit het Suuerlijck Boecxken en uit het Deuooot ende Profitelyck Boecxken.

In Tübingen Ms. germ. oct. 190 komt het lied voor op fol. 35ro-36ro, in hs. Brussel II 270 op fol. 121vo-122ro, in hs. Brussel II 2631 op fol. 87vo-88ro. In het Suuerlijck Boecxken is het lied nummer III en in het Deuooot ende Profitelyck Boecxken nummer CCXXVI.

Ons handschrift, dat te Tübingen en het Deuooot ende Profitelyck Boecxken hebben elk twaalf strofen, hs. Brussel II 2631 en het

¹ Deze grens ligt resp. in perk hs. Tub. bij strofe 5, in D e P B. bij strofe 6.

² Mak noemt het Hs. Jansen. Een papieren hs. van enkele bl. vervaardigd omstreeks 1600. Uitgeg. in Ts. der Ver. v. Noordnederlandsche Muziekgeschiedenis 3 (1891) pag. 250 e.v. (Cf. Mak, Kerstliederen, pag. XXXIV). De beide ingevoegde strofen zijn.

Te bethleem ter middernacht,
Als die herdekens hiel en wacht,
Soo wordt maria maecht een moeder
Van iesu christo onsen broeder

Die ingelen songen glorie in den thoon,
Maria badt aen haren lieven soen
Joseph, dat osken ende dat eselkyn,
Dienden iesum den heere fijn

Mak, Kerstliederen, pag. 96.

Suuerlijc Boecxken hebben er beide tien, ofschoon niet dezelfde, hs. Brussel II 270 tenslotte telt acht strofen, maar slechts zeven verschillende. De eerste strofe ervan wordt, van muziek voorzien, herhaald achter strofe 2, bovenaan op fol. 122ro. Blijkbaar was de plaats voor de muziek al aangegeven voordat de tekst werd ingeschreven.

De volgorde der strofen is nergens gelijk aan die van het Parijse handschrift. Alleen het handschrift te Tübingen en het Deuoot ende Profitelijck Boecxken hebben hetzelfde aantal strofen in dezelfde volgorde. Een schema kan het vergelijken van de opbouw der onderscheiden redakties vereenvoudigen. In dit schema worden strofen van dezelfde inhoud met dezelfde letters aangeduid. Deze letters zijn voor elke tekst in de daar aangehouden volgorde geplaatst. Om redenen die hierna duidelijk zullen worden zijn de letters a–b–c etc. aan de strofen gegeven zoals die gerangschikt zijn in hs. Tübingen germ. oct. 190.

hs. Parijs	Tüb. oct. 190	Br. II 270	Br. II 2631	Suu. B.	D.e.P.B.
	a	a	a	a	a
	b			b	b
c	c	c	c	c	c
		a			
d	d	d	d	d	d
e	e		e	e	e
f	f		f	f	f
g	g	g	g	g	g
	h	h	h	h	h
i	i				i
h			k		
j	j	j	j	j	j
k	k				k
a					
b			b		
l	l	l		l	l

De eensluidendheid van alle varianten voor wat betreft de eerste strofe van het lied maakt het onaannemelijk dat de Parijse tekst met de juiste strofe zou beginnen. De algemeenheid van de inhoud der strofe en het initiaal karakter van de eerste twee regels dat onmiddellijk aanspreekt,¹ maken het waarschijnlijk dat de oorspron-

¹ De introitus van de dagmis van Kerstmis vangt met deze tekst aan.

kelijke redaktie van het lied begon met „Ons es een kint geboren – Een sone gepresenteert”.¹ In dat geval bestond er ook een nauwere band tussen het refrein en de eerste strofe. Deze engere verbondenheid is gewoonlijk aanwijsbaar in mengtaalliederen tussen de eerste Latijnse en Dietse tekstgedeelten,² tussen de eerste Latijnse refreinen en de eerste Dietse strofen. Parallel aan dit verschijnsel mag men die band ook natuurlijk achten bij de eerste refreinen en eerste strofen van een geheel Diets lied. Het heeft er alle schijn van, dat een te verstandelijke chronologie in lied VIII schade heeft gedaan aan een natuurlijk begin en aan de verbondenheid tussen refrein en eerste strofe.

In vier van de zes redakties volgt op strofe a „Ons es een kint geboren” strofe b „Dies mogen wi wel dancken”, in het Parijse handschrift als strofe 11, in het Tübingse en de beide gedrukte bundels als strofe 2. Het feit dat deze strofe in onze redaktie mede tot afsluiting van het lied dient en in hs. Brussel II 2631 de slotstrofe is, kan ons doen twifelen of zij niet van haar plaats is geraakt in het Tübingse handschrift en de gedrukte redakties. Het woord „hem” in de tweede regel evenwel heeft een duidelijk verwijzende functie. Het verwijst naar de Zoon Gods, over Wie in strofe a „Ons es een kint geboren” het uitvoerigst wordt gesproken. Ook past een aansporing tot dankgevoelens: „Dies mogen wi wel dancken” het meest logisch na de strofe waarin de komst van de Zoon met het doel „ons alle gemeyne” te „verlossen vter pine” is meegedeeld. In de redaktie van hs. Brussel II 2631 sluit de aansporing tot dank wel redelijk aan bij de voorgaande strofe, maar hangt het voornaamwoord „hem” volkomen in de lucht. Het lied heeft in dit handschrift trouwens ook nog een fout in de verwisseling van de strofen j en k.

Het staat dus wel vast dat in de Parijse tekst de strofen a en b samen van hun oorspronkelijke plaats zijn geraakt. De natuurlijke opbouw van het lied was als volgt: aanleiding tot het lied is het kerstgebeuren (refrein en strofe a), daaruit spruiten dankgevoelens jegens Maria (strofe b), het bezoek van de engel en Maria's toestemming worden omstandig verhaald en het lied besluit met lof- en smeekgebed aan de Moedermaagd.

¹ Cf. ook Knuttel, pag. 90, opm. 1

² Cf. Knuttel, pag. 486.

Strofe b, die tot dank aanspoort, ontbreekt in hs. Brussel II 270, evenals de strofen e, f, i en k. Dit heeft tot gevolg dat men in deze redaktie de aansluiting van strofe d bij strofe g mist.

Strofe i: „Die heilige geest sal comen” is alleen aanwezig in het Parijse en Tübingse handschrift en in het Deuooot ende Profitelijck Boecxken. Alléén in het Parijse handschrift staat zij vóór de overal aanwezige strofe h: „Die engel sprac tot hare”. Ook hier is de volgorde van het Parijse handschrift niet de goede. Dat de engel in de zesde strofe gaat spreken zonder dat dit is aangekondigd mag fris aandoen, maar is niet in overeenstemming met wat elders in dit lied gebruikelijk is. Met de woorden „Die engel sprac” vangt wel de volgende strofe aan; onnodig als de engel al een strofe lang aan het woord is. Strofe i schijnt overigens in hs. Tübingen oct. 190 en in het Deuooot ende Profitelijck Boecxken halverwege te ontspreken. Beide teksten hernemen daar de tweede helft van strofe a.¹

Bij woordelijke vergelijking van de verschillende teksten met elkaar blijkt dat de versies uit het Tübingse handschrift en uit het Deuooot ende Profitelijck Boecxken het meest op elkaar lijken, méér nog dan die van de twee gedrukte bundels het doen. De tekst van het Parijse handschrift wordt niet alleen gekenmerkt door de bijzondere rangschikking der strofen, maar ook door een vaak eigen woordkeus. Het meest nog schijnt deze redaktie zich aan te sluiten bij het lied uit hs. Tübingen germ. oct. 190 en dat uit hs. Brussel II 2631.

De meest bekende en meest verbreide tekst van het Parijse handschrift is lied IX: „Een kindeken es ons geboren in bethleem”. De varianten ervan die gecopieerd zijn binnen de periode waarover dit onderzoek zich uitstrekt, bevinden zich in twee handschriften te Tübingen: Mss. germ. oct. 190 en 185, verder in hs. 12875 van de Österreichische National-Bibliothek te Wenen, in het handschrift te Werden en in de beide gedrukte bundels. In Ms. germ. oct. 190 te Tübingen staat de tekst op fol. 9vo–10vo, in Ms. germ. oct. 185 op fol. 265–270.² In het Weense handschrift vindt men hem op fol. XXIvo–XXIIro, in de editie van het handschrift te Werden staat

¹ Deze opmerkelijke vergissing werd niet vermeld door Mak in zijn Kerstliederen.

² In dit handschrift zijn de recto- en versozijden doorlopend genummerd.

hij op pag. 65 en 66. In het Suuerlijc Boecxken draagt het lied nummer II en in het Deuoot ende Profitelijck Boecxken nummer CCXXXV.

Het Parijse handschrift en het papieren te Tübingen – nr. 185 – hebben dezelfde acht strofen. Het Weense telt ook acht strofen, maar heeft in plaats van de strofe „Als ghi dat kint hebt vonden” de strofe „Herodes vraechde den vroede syn” als tweede strofe tussengevoegd. Deze strofe staat ook in het perkamenten handschrift te Tübingen – nr. 190 – als strofe 3, in dat te Werden als strofe 5 en in de twee gedrukte bundels respectievelijk als strofe 3 en 2, waardoor deze teksten alle negen strofen tellen.

De volgorde der strofen is dus ook hier niet steeds dezelfde. Neemt men de volgorde van hs. Tübingen germ. oct. 190 weer als uitgangspunt, dan kan het volgende schema worden opgesteld:

Parijs	Tüb. oct. 190	Tüb. oct. 185	Wenen	Werden	Suu. B.	D.e.P.B.
	a	a	a	a	a	
b	(b)	b	c	b	b	b
a			b			
	c				c	bc
d	d	d	d	d	d	a
e	e	e		e	e	d
				c		e
f	f	f	f	f	f	f
g	g	g	g	g	g	g
h	h	h	h	h	h	h
i	(i)	i	i	i	i	i

In het Deuoot ende Profitelijck Boecxken is de tweede strofe een eigenaardig mengsel van b en c.

Bij de rangschikking der strofen in hs. Tübingen germ. oct. 190 dient een opmerking te worden gemaakt. Oorspronkelijk ontbraken er de strofen b en i. Een latere hand heeft ze in de boven- en benedenmarge van fol. 10vo aangevuld. Omdat het weglaten van deze strofen het logisch verband van het lied niet ontwricht en omdat achter de laatste regel van strofe h een teken is aangebracht waarmee de copist aangaf dat hij het lied hier als geëindigd beschouwde, is het niet onmogelijk dat deze versie is gecopieerd uit een legger die maar zeven strofen bevatte.

Het is opvallend dat alleen het Parijse handschrift en het Deuooot ende Profitelijck Boecxken als eerste strofe hebben „Als Herodes dat vernam. Dat dat kindeken geboren was”. Door het vooropplaatsen van deze strofe komt de chronologie van de gebeurtenissen in het gedrang en mist het lied tevens een natuurlijk begin. Als de omzetting in twee van de zeven teksten niet aan een technische fout bij het copiëren te wijten is, zou men kunnen veronderstellen dat strofe b in beide teksten van haar plaats gerukt is onder invloed van het refrein. Het refrein sluit immers minder goed aan bij strofe a dan bij strofe b, vooral als het lied begint met het refrein.¹ Voor wat de tekst betreft sluit het Parijse handschrift ook het nauwst aan bij het Deuooot ende Profitelijck Boecxken en vervolgens bij hs. Tübingen germ. oct. 185. In twintig versregels wijkt onze tekst af van alle andere redakties. Het heeft geen zin om in de menigte van variante uitdrukkingen die al deze teksten opleveren te zoeken naar een betere of minder goede. Wie de zeven teksten nauwkeurig naast elkaar beziet, krijgt zelfs met de zorgvuldigste ordening der afwijkende vormen nog geen beeld van de onderlinge relaties. Dit vermag geen verwondering te wekken bij wie de wetenschap heeft dat dit lied eeuwen lang een zeer grote verspreiding heeft gekend. Dat er uit de 15de en 16de eeuw al zeven redakties zijn overgeleverd, bewijst dat dit ook reeds in die tijd gold. Maar juist door de grote verbreiding ontbreken hier blijkbaar te veel schakels om met vrucht de onderlinge afhankelijkheid der varianten te bestuderen.

Van het Franciscus-lied, nummer XIII, komt een tweede tekst voor op het einde van het handschrift als lied nummer XLVI. Op slechts twee plaatsen wijkt deze laatste tekst af van de eerste. In de beide strofen 3 vindt men naast elkaar:

XIII

Die den hemel versieren can.
Hi leit ons vor den ingelen rey.

XLVI

Die hem seluen verschieren can
Hij leet nv voer de inghelen rey

De afwijkingen lijken ontstaan te zijn door louter slordigheid bij het afschrijven, maar in welk van de twee liederen de vergissing is

¹ Cf. pag. 89.

gemaakt valt niet te onderkennen, omdat in beide gevallen het aantal syllaben gelijk blijft en nergens onzin ontstaat. Of is het toch logischer dat Franciscus „den hemel versieren can” dan „hem seluen”? In dat laatste geval kan een verstrooide copiïste misleid zijn door het feit dat zij met een half oog „hemel” zag staan en in haar gedachten nog de combinatie „scierde hem seluen” uit de eerste strofe had. Ook de verwisseling van „ons” voor „nv” is gemakkelijk denkbaar.

De overige verschillen tussen de beide teksten zijn vrijwel alle van orthografische aard, al kan het verschil in enkele woorden berusten op een dialectverschil tussen de copiïsten. Nonnen van eenzelfde klooster kwamen immers niet ipso facto uit dezelfde streek.

In het Deuoote ende Profitelijck Boecxken vindt men onder nummer CI een verkorte en sterk afwijkende versie van dit lied. Het gedrukte lied heeft achtereenvolgens de strofen 1, 5, 4 en 7 en nog een strofe die in onze codex niet aanwezig is. Het is duidelijk dat het lied uit het Parijse handschrift, geschreven in een klooster van Clarissen, verre te verkiezen is boven het volkomen verminkte tekstje uit het Deuoote ende Profitelijck Boecxken. Dit laatste zal dan ook zijn genoteerd door een copiegaarder met minder belangstelling voor de bezongen heilige dan de copiïsten van het handschrift hadden.

VERANTWOORDING VAN DE TEKSTUITGAVE

Bij het uitgeven van oude handschriften staat men voor de onmogelijkheid om met de tekens die een zetkast biedt de lezer een beeld te verschaffen van wat de codices te zien geven. Gegeven die onmogelijkheid moet een compromis worden gezocht tussen de eisen die verschillende categorieën van gebruikers aan de editie zullen stellen,¹ het technisch uitvoerbare en het economisch verantwoorde. Dit compromis blijft altijd het produkt van de overwegingen en persoonlijke voorkeur van de uitgever. Iedere gebruiker van de editie mag echter verlangen dat de bewerker nauwgezet rekenschap aflegt van de methode die hij bij het weergeven der teksten heeft gevolgd.

Bij het uitgeven van het liedboek van Liisbet Ghoeyuaers ben ik zo weinig mogelijk afgeweken van het origineel.

Aan de verdeling der teksten in regels is niets gewijzigd.

Nauwkeurig is erop gelet dat woorden die in het handschrift aaneengeschreven staan ook zo werden afgedrukt en woorden die niet aaneengeschreven staan ook in de druk gescheiden bleven.

In het gebruik der verschillende lettertekens is geen verandering gebracht: de hoofdletters van het handschrift zijn als hoofdletters weergegeven, het teken *u* vertegenwoordigt een *u* in het handschrift, ook als dit de waarde van een *v* heeft, en *y* en *ij*, in het handschrift duidelijk onderscheiden, zijn onveranderd gereproduceerd.

De interpunctie van het handschrift is ongewijzigd overgenomen.

De afkortingen zijn alle opgelost. Van de aanwezigheid van een abreviatuur en de oplossing daarvan wordt geen melding gemaakt als er voor die oplossing slechts één enkele mogelijkheid bestaat.

Zo is *eñ* steeds opgelost in *ende*.

¹ Cf Dr W. P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Assen, 1963, pag 274 e.v.

Ook is op plaatsen waar een streepje boven de letter een volgende *n* of *m* representeert, deze letter zonder meer aangevuld.

Het afkortingsteken ' staat zeer vaak in de plaats van de lettercombinatie *-er-*. Het komt 48 maal voor in woorden die het prefix *ver-* bevatten. Er zijn 44 gevallen waar het 't woordende *-er* in voorzetsels, bijwoorden, bijvoeglijke naamwoorden etc. vertegenwoordigt, zonder dat een andere interpretatie mogelijk is. Het vangt 36 keer *-er* in de woorden *moeder*, *vader*, *broeder*, *kinder* en *wonder*. Ook in deze gevallen heb ik de abreviatuur opgelost zonder er melding van te maken.

In 74 gevallen is *d'* opgelost in *daer*, enkele malen in *der*. Omdat meningsverschil mogelijk is omtrent de juistheid van mijn interpretatie volgen hier de strofen waar *d'* is vervangen door *daer*: I-7; II-1-1-3-3-5-8-9; III-9; VI-4-6-10-21; VII-4-7; X-2-5-7-8-11-12; XII-2-2-3-3-4-5-5-6-6-7-7-9-9-9-9-9; XIII-2-5; XV-1-2-3-4; XVI-R; XVII-1-3-6; XVIII-1-1; XIX-1-4; XX-6-7-8-10-11; XXIII-2-2-3-5-6; XXV-6-8; XXXIV-1; XXXV-4; XXXVI-1-5; XXXVIII-1-9; XL-5; XLI-10; XLIII-7; XLIV-9-22.

Tot *der* is de combinatie *d'* opgelost in: IV-23; VII-2; X-10; XII-9; XVIII-4; XXII-4; XXIV-1; XXVI-3; XLI-1; XLIV-1.

De afkorting *h'* is 19 maal opgelost in *haer* en wel in: II-2; III-5; IV-21; V-1; VI-13; VII-1-2; X-1-2-11; XVIII-7; XX-3-4-6; XXII-5; XXIII-2-5; XXVI-2-2.

w' is in IX-2 gecompleteerd tot *waer*, *ouerw'* in X-13 tot *ouerwaer*. In XXVI-10 is *werwaert* de oplossing van *werw't*.

In XII-9 is *sw'* opgelost tot *sware*, dit vooral op grond van het volgend rijmwoord.

In I-15 is *h'* opgelost tot *heer*. In XII-9; XX-6; XXXI-14 *he'e(n)* tot *heere(n)*. In IV-20 staat *seere* voor *se'e* van het handschrift.

De afgekorte vorm *h'te(n)*, waarover men eveneens van mening kan verschillen, is opgelost tot *herte(n)* in IV-26; XVI-8; XX-7; XXIV-1; XXV-10; XXVI-11; XLIV-15. In X-10 en XLIV-2 is *ontfermh'ticheit* dienovereenkomstig opgelost.

Voor *w't* in IV-2 en XL-3 heb ik *wert* geschreven. Voor *w'dich'* in XVII-1 en *w'dicheit* in XXIV-2 vindt men *werdicheit*.

De afgekorte vorm *scriptu'e* is in IV-24; XV-3 en XVII-7 opgelost als *scriptuere*.

...*h'* aan het einde van een woord is opgelost in ...*heit* in XVII-1; XVIII-4; XXIII-3; XXXI-1; XL-3; XLI-1.

Waar de afkortingen *ihūs*, *ih's* of *ihm* voorkomen, zijn die opgelost in *ihesus* of *ihesum*. *xpūs* in VII-1-5, *xpē* in XX-4-10 en *xp̄m* in XLIV-5-20 zijn vervangen door *christus* en *christum*.

Van *s'* is twee maal *sint* gemaakt en wel in XVII-1 en XXIII-1. In de opschriften boven XXXIII en XXXIV is *s̄a* opgelost tot *sancta*. In het opschrift boven XXXIV is *v'gine* bovendien gecompleteerd tot *virgine*. In XXIII-1 is *gl'e* uitgebreid tot *glorie*, in XXVII-5 *psone* tot *persone*. In XXXIX-8R heb ik *et'ne* door *eterne* vervangen, XLI-4-5-6-7-9 *r'c* door *repeticie*.

De afkorting *magd'* in XLII-9 heb ik vervangen door *magdaleen*.

In lied III zijn de afkortingen *Kyriel'*, *Kl'*, *Al'* en *All'a* opgelost in *Kyrieleison* en *Alleluia*.

De bijlagen 2 t/m 8 zijn gegeven om het mogelijk te maken verschillende redakties van eenzelfde lied met elkaar te vergelijken. Daar verschillen tussen teksten soms verklaarbaar zijn bij het bestuderen der abreviaturen, zijn ze in die bijlagen wel gegeven.

Aangezien het Werdense hs. spoorloos is verdwenen moest ik echter voor de uit dat hs. aangehaalde teksten genoegen nemen met de genormaliseerde editie van Jostes.

Tenslotte moest ik, om de liederen zuiver parallel te kunnen laten afdrukken, van de oorspronkelijke regelverdeling afwijken bij teksten uit de hss. Tübingen germ. oct. 185, 190 en 280 en bij hs. Wenen 12875.

Alle creatuere willic aegaen
 Ende mijn herte i duchde keere
 mocht ic uer mine volstaen.
 Edel herte houdt vuy.
 van eertfchen creatueren.
 En laetse beelden niet in di.
 En dwint dijn edele natuere.
 Si mochte di verweeren.
 Al in die eelwege doot.
 heere god doer dme edelhede.
 huedt ons van sellker noet.
 Als der minnen tiane.
 dat aenschyn ouergaen.
 Soe comt die minnere selue.
 En geet hem sandien saen.
 Wat geeft hi hem dindien.
 hem seluen geeft hi al.
 Die wel te rechte wil dmden.

Meerl.

4739

Fol. 1ro van het handschrift op ware grootte.

(Foto: Bibliothèque Nationale Paris)

I

- 1ro 1 Alle creatueren willic aue gaen
 Ende mijn herte in duechden keeren
 Mochticker inne volstaen.
- 2 Edel herte houdt v vry.
 Van eertschen creatueren.
 Ende laetse beelden niet in di.
 Ende dwinct dijn edele natuere.
- 3 Si moechten di verweeren.
 Al in die eewege doot.
 Heere god doer dine edelhede.
 Huedt ons van selker noet.
- 4 Als der minnen trane.
 Dat aenschijn ouergaen.
 Soe comt die minnere selue.
 Ende geet hem scincken saen.
- 5 Wat geeft hi hem drincken.
 Hem seluen geeft hi al.
 Die wel te rechte wil dincken.
- 1vo Sijn loen en es niet smal.
- 6 Kinder laet ons gode minnen.
 Het dunct my wesen meer dan tijt.
 Mochten wi den hogen loen gewinnen.
 Soe soudon wi leuen sonder nijt.
- 7 Vroude ende groot iolijt.
 Es hen altoes bereit.
 Die daer dient sonder vermijjt.
 Den heere daert al an steit.
- 8 Ic wille den heere alleene.
 Te male getrouwe sijn.
 Ic minnen alte cleene.
 Dat es die scade mijn.

- 9 Nv willic my gaen voegen.
 Te male in eenicheit.
 In wil voert meer niet proeuen.
 2ro Der menschen ongestadicheit.
 10 Hi es te male alleene.
 Die my verurouden mach.
 Der menschen troest es cleene.
 Dies proeueic alden dach.
- 11 Nv laet ons gerne dogen.
 Liden ende ongelijc.
 Ende doet die ziele hoeden.
 Ende maecse in duechden rijc.
 12 En wils niemant clagen.
 Dan siere houescheit.
 Hi saelt my hulpen dragen.
 Alst my ouer ghijt.
 13 Nv en es hier geen dueren.
 In deser nederheit.
 En es maer een vre.
 Tsegen die eewicheit.
 2vo 14 Ic bidde v hoge natuere.
 Maect my van duechden rijc.
 Dat ic suete ende suere.
 Mach liden al gelijc.
- 15 Sceiden dat ic van heer ihesus sciet.
 Daer omme mach ic wel weenen
 Ende ic hem in goeder trouwen liet.
 Daer in soe bleuic cleene.
 16 Ic sciet van hem ende hi niet van my.
 Ic doelde in dit allinde.
 Soe ic my meer keerde.
 Van hem soe ic my min bekinde.

17 Ic hielt van my doen vielic saen.
 Toeval woude my bedrieghen.
 Gracie en si es my op gedaen.

1 De drie eerste regels zouden een repetitie kunnen zijn In dat geval hoeft men niet te veronderstellen dat een vierde regel is uitgevallen Cf Lec pag 37 en Inleiding pag 83

15 Volgens Lec begint hier een soort bladvulling die niet bij het lied hoort en zelf onvoltooid blijft Cf Lec pag 39

17 Waarschijnlijk is een regel weggevallen, waardoor de laatste strofe onduidelijk is geworden

1,1 *ae gaen* verloochenen, verzaken aan Cf Mnl Wb I, 225

1,3 *volstaen* volharden

2,3 *beelden* het schijnt dat dit werkwoord hier intr betekenis heeft gestalte aannemen Met intr betekenis komt het werkwoord niet voor in Mnl Wb

3,1 *si* : de eertschen creatueren

3,1-2 *verweeren* *Al in die eweige doot* met geweld de eeuwige dood indrijven Het werkwoord nadert dicht tot de betekenis „met resultaat bestrijden” Cf Mnl Wb IX, 326 Het is derhalve onjuist om een verschrijving van *verwerren* te veronderstellen zoals Lec deed

4,4 *hem* waarschijnlijk het pron refl

5,1 *hem* de devote, ofschoon de abrupte overgang van de 2de (strofe 2-3) naar de 3de persoon wel wat vreemd is

6,4 *nijt* hier in de algemene zin van slechte gezindheid

7,3 *sonder vermijt* zonder enige terughouding

9,1-2 *my voegen in eenicheit* streven naar mijn mystieke eenwording met Christus.

12,4 *Alst my ouer ghijt* Als het mij overkomt, in casu *hden ende onghelyc*

13,3 *En es maer* . het bijwoord *maer* gaat vaak vergezeld van *en* of *ne*

15,3 *in goeder trouwen* in de verwachting dat God mij trouw zal blijven Cf Mnl Wb V, 1664 op *trouwe*, waarvan hier een variant aanwezig is

16,4 *soe ic my min bekinde* hoe minder berouw ik had

17 Deze strofe is verminkt en daardoor onduidelijk

II

- 3ro R Het es daer inder sonnen scijn
 Claer en fijn.
 Daer die weerde heilege sijn.
- 1 Na dat sint ian daer sach.
 Eest daer altoes eewich dach.
 Daer en es anxte noch genen noet.
 Maer vroude groet.
 Hi es daer diet al vermach.
 Repeticie heetes.
- 2 Si sueken raste in haer begin.
 En goede weyde es haer gewin.
 In sijn suete menscheit daer.
 Ende godheit claerheit.
 Daer gaense altoes vut ende in.
- 3 Si sugen vut siere herten fijn.
 Balseme ende ouer sueten wijn.
 Die daer inder minnen groeyt.
 Ende ouervloeyt.
- 3vo Doer alle heiligen die daer sijn.
- 4 Hi biet daer sinen sconen mont.
 Sijn claer aenscijn sijn herte gront.
 Die wilt die mach genade ontfaen.
 Het es al voldael.
 Hi es van minnen al doerwont.
- 5 Si eten daer dat hemelsche broet.
 Sijn herte es al bloedich roet.
 Die si minnen sijnse bi.
 ende altoes vri.
 Si vallen al in sinen scoet.
- 6 Hi sach dat edel weerde lam.
 Hoet ons menscheit ane nam.
 Dat doer ons verslegen was.
 Ons sonden genas.
 Ende tot sijnder vrouwen quam.

- 7 Hi versach den hoechsten trone.
 Dat god was hare alre crone.
 4ro Sittende in sijn conincrike.
 Sonder gelike.
 Dat eewich woert des vaders sone.
 8 Die scone coninginne es daer gecleet.
 Al metter sonnen claer.
 Haer bruydegoem wel bereet.
 Scone gecleet aldaer.
 Gecroent al openbaer.
 9 Si es daer mechtich ende alte groot.
 Si heeft getorden des draken hoot.
 Ende gebonden inden bant. met hare.
 Hant. Si huede ons in die vre
 der doot. Amen.
 R Het es daer inder sonnen sciyn.
 Claer en fijn.
 Daer die weerde heiligen sijn.

1,6 *heetes* zal een foutieve schrijfwijze zijn van de beginwoorden van de repetitie
 2,4 *claerheit*: het suffix *-heit* is blijkbaar een vergissing
 8 De interpunctie van Lec is misleidend Hij plaatste een kommapunt achter *claer*
 en komma's achter *bruydegoem*, *bereet*, *gecleet* Volgens Lec is dus de bruydegoem
 bereet, gecleet, gecroent *Haer bruydegoem* is echter een meewerkend voorwerp
 Die scone coninginne is Hem bereet, ze is scone gecleet en gecroent
 Lec. begon, om het rijm te herstellen, regel 2 met *gecleet* en het *aldaer* wegvallen
 9 Lec. begon, om het rijm te regulariseren, regel 4 met *Met hare*, regel 5 met *Si huede*.

R *inder sonnen sciyn* bij God in de hemel
 1,1 . n l in het Boek der Openbaring.
 2,1 *haer begin* : hun oorsprong, God
 2,2-5 . Ze genieten daar de God-Mens volkomen
 3,1-2 Cf. Cant. Cant I, 1-2 : quia meliora sunt ubera tua vino, fragrantia unguentis
 optimis
 3,5 *Doer* : voor
 4,1 Hij bevredigt het verlangen van de bruid uit het Hoogheid : Osculetur me osculo
 oris sui.
 6,1 *Ht* : Sint-Jan.
 6,3 *doer ons* om ons.
 7,1 *Ht* . Sint-Jan.
 7,1 *versach* . zag in zijn visioen.
 8,1-2 Cf. Apocalyps XII, 1-2.

III

- 4vo 1 Alder werelt heylant. Kyrieleison
heeft ons sinen bode gesant. Alleluia.
Geloeft sisi maria.
- 2 Die bode hi was een yngel. Kyrieleison.
Geheeten was hi gabriel. Alleluia
Geloeft sisi maria.
- 3 Hi quam tonser lieuer vrouwen. Kyrieleison.
Men machse gerne aenscouwen. Alleluia
Geloeft sisi maria.
- 4 Hi quam daer hise besloten vant. Kyrieleison.
Hi versceen haer alte hant. Alleluia.
Geloeft sisi maria.
- 5 Die maget haer seere ontsach. Kyrieleison.
Doen si den ingel bi haer sach. Alleluia
5ro Geloeft sisi maria.
- 6 Gegruet bestu maget fijn. Kyrieleison.
Du sult baren een kindekijn. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.
- 7 Dies nam si doen groot wonder an. Kyrieleison.
Want sine kinde genen man. Alleluia
Geloeft sisi maria.
- 8 Dat moet een groot wonder sijn. Kyrieleison.
God heeft die reynichede in my. Alleluia.
God gruete v maria.
- 9 Doen sprac die ingel daer na. Kyrieleison.
Aue plena gracia. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.

- 5vo 10 Nv saltu di houden wel. Kyrieleison.
Met v blijft genade ende spel. Alleluia.
Geloeft sidi maria.
- 11 Na dine woerden moet my gescien. Kyrieleison
Heuet god ane my versien. Alleluia
God gruete v maria.
- 12 Gods deerne willic gerne sijn. Kyrieleison.
Gescie my na den woerden dijn. Alleluia
Nv bidt vor ons maria.
- 13 Si knielde neder op eenen steen. Kyrieleison.
Hare gebet was suuer ende reen. Alleluia.
Geloeft sidi maria.
- 14 Si ginc te hare stedelij. Kyrieleison.
Ihesus iij.namen soete ende fijn. Alleluia.
6ro God gruete v maria.
- 15 Si droegen machmen spreken. Kyrieleison.
lxxxix. Weken. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.
- 16 Si droegene te hare herte. Kyrieleison.
Al sonder eenege smerte. Alleluia.
Geloeft sidi maria.
- 17 Si droegene onder hare gere. Kyrieleison.
God alder weerelt here. Alleluia.
God gruete v maria.
- 18 Dat was wel een salich nacht. Kyrieleison.
Dat geboren was die dracht. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.

- 6vo 19 Doen si des kindekijns genas. Kyrieleison.
Maget bleef si alsi was. Alleluia.
Geloeft sidi maria.
- 20 Si want in haer doekelkijn. Kyrieleison.
Ihesus dat soete kindekijn. Alleluia.
God gruete v maria.
- 21 Sijn wiege was een crebbekijn. Kyrieleison.
Hine woude geen beter hebben. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.
- 22 Si soechden met haren borsten. Kyrieleison.
God alder weerelt voerste. Alleluia
Geloeft sidi maria.
- 7ro 23 Si sette tkint op haren scoet. Kyrieleison.
Die ons sondaren help vter noet. Alleluia.
God gruete v maria.
- 24 Wie sal dat kint behoeden dan. Kyrieleison.
Joseph die goede gerechte man. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.
- 25 Wie sal des kindekens pleger sijn. Kyrieleison.
Dat sal maria die maget sijn. Alleluia.
Geloeft sidi maria.
- 26 Wie sal doepen dat kindekijn. Kyrieleison.
Dien sal des conincs rike sijn. Alleluia.
God gruete v maria.
- 27 Dat sal sijn baptiste sint ian. Kyrieleison.
Al in die fluine van iordan. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.

- 7vo 28 Het scheen een lichte sterre. Kyrieleison.
In orienten herde verre. Alleluia.
Geloeft sidi maria.
- 29 Si wijsde die coningen op die vaert. Kyrieleison.
Doen dat kint geboren waert. Alleluia.
God gruete v maria.
- 30 Si offerden hem een rike scout. Kyrieleison.
Wieroeec mirre ende gout. Alleluia.
Nv bidt vor ons maria.

2,3 De slotregels van de strofen 2, 3 en 5 zijn niet in orde. Overeenkomstig de afwisseling van de drie slotregels die men verderop in het lied vindt zouden 2 en 5 moeten hebben: *God gruete v maria*, 3 : *Nv bidt vor ons maria*. Cf. pag. 83.

4,2 heeft in hs.: *Hi h' sceen haer alle hant*.

14,1-2 Lec. meende dat de fout in de tweede regel zat. *Ihesus iij. namen* is echter een gebruikelijke titel. De fout zit eerder in regel 1. Misschien moet ook deze strofe beginnen met *Si droegen?*

15,2 i.p.v. *lxxxix*. moet men zeker lezen *xxxix*.. Van 25 maart tot Kerstmis is immers 39 weken en twee dagen. Misschien is de *l* een restant van b.v. een woordje *Al*, dat in andere redakties kan hebben gestaan.

21,1 *crebbekeijn* moet zonder twijfel *crebbe* zijn.

26,2 Lec. plaatste een vraagteken aan het einde van deze regel. Men mag betwijfelen of dat daar hoort. Een vraagteken past beter achter regel 26,1, waardoor 26,2 het karakter van een voorlopig antwoord krijgt. Dit ontwijkend antwoord misschien omdat het moeilijk was een rijmend antwoord te maken met *baptiste sint ian* of omdat *ian* gereserveerd moest blijven voor het rijm met *iordan*.

27,2 *fluine* is een gemakkelijk verklaarbare foutieve copiëring van *flume* = rivier.

8,2 Lec. meende dat het w.w. *hebben* hier niet paste. Het past hier wel als men uitgaat van de opvatting dat Maria haar maagdelijkheid door een gelofte aan God had gewijd.

10,1 : U zult standvastig blijven in het goede.

10,2 *spel* moet waarschijnlijk opgevat worden in de betekenis *vreugde*. Cf. Mnl. Wb. VII, 1674-75.

17,1 *geere*: kleed. Cf. Mnl. Wb. II, 1496 sub 4.

30,1 *scout*, hier in de betekenis *schatting*, *hulde*- of *eerbetoon*. Cf. Mnl. Wb. VII, 712 sub 2.

IV

- 1 Ioachims ende sinte annen bloet.
Aue maria.
Heeft gedaen ons allen goet.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 8ro 2 Doen dat kint ter werelt quam.
Aue maria.
Die hemel was vroe die helle wert gram
Gratia plena.
Geloeft sidi maria.
- 3 Die maecht wies in doechden voert.
Aue maria.
Gebenedijt si haer geboert.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 4 Die maecht lach in orisoen.
Aue maria.
Die ingel quam wt shemels broen
Gratia plena.
Geloeft si di maria.
- 8vo 5 Hi sprac god guetu reyne wijf.
Aue maria.
Al vol graciën es dijn lijf.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 6 Du sult ontfaen dat eewege woert
Aue maria.
Die maget bleef hier af acoert.
Gratia plena.
Geloeft sidi maria.

- 7 Tote gabriel soe sprac si.
Aue maria.
Een kint tontfane verwondert my.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 9ro 8 Want ic en kinde nye man.
Aue maria.
Die vrucht ane mine liue wan.
Gracia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 9 Die ingel sprac blijft onbevrees.
Aue maria.
In di soe comt die heilige geest.
Gracia plena.
Geloeft sidi maria.
- 10 Des heilichs geests cracht saldi.
Aue maria.
Verlichten reyne maget vri.
Gracia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 9vo 11 Siet hier die deerne ons heren gi.
Aue maria.
Na dinen woerden gescie my.
Gratia plena.
Geloeft sidi maria.
- 12 Te hant ter stede si ontfinc.
Aue maria.
Ihesum kerst den iongelinc.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.

- 13 Nochtan bleef si reyne maecht.
Aue maria.
Dat wonder die natuere claeht.
Gratia plena.
Geloeft sisi maria.
- 10ro 14 Dgelas doerscijnt die sonne claer
Aue maria.
Ongebroken openbaer.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 15 Alsoe geheel ende niet som.
Aue maria.
Behielt si haren magedom.
Gratia plena.
Geloeft sisi maria.
- 16 Si droegen ionc si baerden out.
Aue maria.
In eenen winters nachte cout.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 10vo 17 Ongequets ende sonder wee.
Aue maria.
Dat wonder en valt nemmermeer.
Gratia plena.
Geloeft sisi maria.
- 18 Edel teeder was dat reyne bloet.
Aue maria.
Dat ihesus ane die maget loet.
Gratia plena.
Nv bidt vor ons maria.

- 19 Gebenedijt soe si die nacht.
Aue maria.
Dat ihesus was ter werelt bracht.
Gratia plena.
Geloeft sidi maria.
- 11ro 20 Nie en wert ter werelt kint.
Aue maria
Van moeder herte soe seere gemint
Gratia plena.
Bidt vor ons maria.
- 21 Want doen hi ane den cruce hinc.
Aue maria
Een sweert al doer haer herte ginc.
Gratia plena.
Geloeft sidi maria.
- 22 Dat was van meneger pinen groot
Aue maria.
Ende bouen haers kints doots.
Gratia plena.
Geloeft sidi maria.
- 11vo 23 Ewangeliste sint ian.
Aue maria.
Sprac der droeuer moeder ian.
Gracia plena.
Nv bidt vor ons maria.
- 24 Troest v lieue moeder mijn.
Aue maria.
Veruult moet die scriftuere sijn.
Gracia plena.
Geloeft sidi maria.

25 Want ghi sult scouwen sonder waen
 Aue maria.
 Den soeten ihesus op verstaen.
 Gratia plena.
 Nv bidt vor ons maria.

12ro 26 Mettien sheilichs vader cracht.
 Aue maria.
 Haer droeue herte wert versacht.
 Gracia plena.
 Geloeft sidi maria.

2 In mijn inleiding heb ik verondersteld dat deze strofe oorspronkelijk sloeg op de geboorte van Jesus en hier is geplaatst om een hiaat in het lied op te vullen
 4,3 *broen* is waarschijnlijk een verschrijving voor *troen*
 8,5 De regelmatige afwisseling van twee slotregels is hier verstoord, waarschijnlijk door onachtzaamheid bij het begin van een nieuwe pagina. Er is geen strofe weggevallen. Deze pagina is ook de spelling van *gratia* gewijzigd in *gracia*
 20,5 Het woord *Nv* ontbreekt. Dit gaat samen met een andere onregelmatigheid op dezelfde bladzijde: de str. 21-22 hebben beide *Geloeft sidi maria*
 23,3 *van* moet natuurlijk *an* zijn
 23,4-24,4-26,4 hebben ook *gracia*.

1,1 *Ioachims ende sinte annen b'loet* Maria
 13,3 De natuur beklagt zich over het wonder. Het druist n l tegen de wetten der natuur in.
 15,1 *geheel ende niet som* volkomen en niet slechts ten dele. Cf Michels, Filologische Opstellen I, pag. 92, waarbij men nog kan voegen het voorbeeld uit Mnl. Wb. VII, 1517 *algader ende niet sum*
 16,1 Zij die jong was baarde Hem die oud was
 18,3 *ane loet van laden ane* ontlene. Cf Mnl. Wb. IV, kol. 32
 22,3 Lec. voegde na *bouen* het woord *al* in en liet de *s* van *doots* weg. De strofe wordt er weinig duidelijker door. De zin wordt pas duidelijk als ook nog *van* wordt toegevoegd. *Ende bouen al van haers kints doot*. Misschien is *bouen* voortgekomen uit een verschrijving van *so van*?
 25,3 *op verstaen* : verzeen

V

Geloeft soe si die maget maria
 van hemelrike.
 Her ihesus was van haer geboren.
 Op erterike.
 Maria maget vutuercoren.
 Ghi hebt verlost dat was verloren.
 By uwer dracht.
 R Ons es her ihesus kerst geboren.
 In deser nacht.
 Ons es her ihesus kerst geboren.
 Een edel dracht.

Dezelfde tekst als van de eerste strofe en de repetitie van lied X. In lied X vindt men in regel 1 *marie* en als laatste regel van de repetitie *Ter midder nacht*. Verder zijn er enkele verschillen in manier van woordafkorting.

VI

- 12vo 1 Nv laet ons singen het es tijt.
 Est puer natus hodie.
 Die ons allen heeft verblijt.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie natus est rex glorie.
- 2 Die vader inder eewicheit.
 Est puer natus hodie.
 Ontferme onser allindicheit.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 3 Dat adam inden appel beet.
 Est puer natus hodie.
 Dat mocht ons allen wesen leet.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 4 Want wi daer om hier te voren.
 Est puer natus hodie.
 13ro Moesten alle sijn verloren.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 5 Die gods sone van hemelrike.
 Est puer natus hodie.
 Woude werden ons gelike.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 6 Daer om es hi hier neder comen.
 Est puer natus hodie.
 Ende heeft menscheit aen genomen
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.

- 7 Tot eender maget alte hant.
 Est puer natus hodie.
 Heeft hi sinen ingel gesant.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 13vo 8 God gruetu. sprac die ingel saen
 Est puer natus hodie.
 Van gode doe ic v verstaen.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 9 Ghi sijt vol graciën sonder waen.
 Est puer natus hodie.
 Want ghi den gods sone selt ontfaen
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 10 Want hi v daer toe heeft vercoren.
 Est puer natus hodie.
 Dat hi van v wilt sijn geboren.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 11 Als maria dat verstoet.
 Est puer natus hodie.
 Wert si veruaert in haren moet.
 14ro Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 12 Met vreesen sprac si den ingel an
 Est puer natus hodie.
 Hoe sal dat sijn en kinde noyt man
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 13 Die ingel sprac haer toe mettien.
 Est puer natus hodie.
 Maria en wilt v niet ontsien.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.

- 14 Die heilege geest sal v omvaen.
 Est puer natus hodie.
 Met sijnder cracht seldine ontfaen.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 15 In v sal groot wonder gescien.
 14vo Est puer natus hodie.
 Van gode dat noit en was gesien.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 16 Noch nemmermeer en sal gescien.
 Est puer natus hodie.
 Want ghi sult moeder ende maget sijn
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 17 Als maria dat verhoerde.
 Est puer natus hodie.
 Her ingel sprac si mettien woerde
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 18 Soe moet my hier inne gescien.
 Est puer natus hodie.
 Die deerne gods soe willic sijn
 Pro nostrorum crimine.
 15ro hodie hodie.
- 19 Doen si dat sprac oetmoedelike
 Est puer natus hodie.
 Ontfinc si gode van hemelrike
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 20 Sonder pine ende sonder vaer.
 Est puer natus hodie.
 Ruste hi ix·maent in haer.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.

- 21 Inder nacht dat si gelach.
 Est puer natus hodie.
 Van rouwe en was daer geen gewach
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 22 Die ingelen gods van hemelrike
 Est puer natus hodie.
 15vo Si songen alle blidelike.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 23 Gloria inder eewicheit.
 Est puer natus hodie.
 Si der heileger triniteit.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 24 Die herden op der velden lagen.
 Est puer natus hodie.
 Groote clærheit dat si sagen.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 25 Met vreesen soe waren si beuaen.
 Est puer natus hodie.
 Die ingelen quamen bi hem staen.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 16ro 26 Ghi herden en wilt v niet veruaren
 Est puer natus hodie.
 Van gode bringen wi v niemare.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.
- 27 Want ons es een kint geboren.
 Est puer natus hodie.
 Van eender maget vutuercoren.
 Pro nostrorum crimine.
 hodie hodie.natus est rex glorie

2,2, het hs. heeft abusievelijk $2 \times$ *natus*.

4,3 De kopiïste had i.p.v. *verloren* een ander woord begonnen. Ze heeft het geschrevene, waarschijnlijk *geb-*, uitgekrast en er *verl-* voor in de plaats gezet.

13,3 *wilt v niet ontsien* : heb geen angst.

20,1 De betekenis is natuurlijk dat Maria vrij was van pijn en vrees.

21,1 *gelach* : beviel.

VII

- R Kinder nv loeft die maecht marie
Si heeft vervult die prophecie
Si droech een kint die maecht marie
Dat wonder en gesciet nie.
- 1 Maria es eene sterre scone.
Die ons verlicht aenden trone.
16vo Wie haer aenbeet hi heeft te lone
Ihesus christus marien sone.
Kinder.
- 2 Maria es eene dageraert.
Die vor der middernacht op staet.
Wie haer aenbeedt hi heeft aflaet.
Van alder sunderliker daet.
Kinder.
- 3 Maria es eene triniteyt.
Moeder van alder ontfermicheyt.
Si es soe vol alder heilicheyt.
Dats ons een groote salicheyt.
Kinder.
- 4 Maria es eene volle vloet.
Daer god aen nam vleesch ende bloet
Dat sal den genen wesen goet
Die dienen om dat eewege goet.
Kinder.
- 17ro 5 Maria es eene rose sonder doren
Die god tot eender moeder heeft vercoren
Eer ihesus christus was geboren.
Was dese werelt al verloren.
Kinder.
- 6 Her ioseph viel neder op sijn knien
Hine conste dat wonder niet aensien
Dat kint dat inde crebbe lach.
Hi wiste wel dat die gods sone was
Kinder.

- 7 Die ingelen die saten daer alle bi
 Met grooter vrouden wiechden si
 Met wonder waren si beuaen.
 Dat haren scepper soe was gedaen
 Kinder.
- 8 Die ingelen songen alle sanctus
 Die heilege geest es hier int huys
 Geboren van eender ionger maecht
- 17vo Die onsen vader soe wel behaecht
 Kinder.
- 9 Syt willecome her iongelinc.
 Die ons van bouen es gesint.
 Der reynder maget marien kint.
 Ende alder yngelen coninc.
- R Kinder nv loeft die maecht marie
 Si heeft veruult die prophecie.
 Si droech een kint die maecht marie
 Dat wonder en gesciede nie.

R,4 *gescriet* zal evenals in R,4 aan het einde van het lied *gescriede* moeten zijn
 2,1 *dageraert* Deze vorm met *r* op het einde komt blykens het Mnl Wb. meer voor
 2,4 *sunderliker* hoeft niet, zoals Lec dat deed, veranderd te worden in *sundeliker*
 Cf Mnl Wb VII, 1539
 6-7-8 Opvallend is hier het afwijkend rijmschema Cf het hoofdstuk over de varianten, pag 87.

R,2 Cf Jesaja VII,14
 2,2 *vor der middernacht* Mak meende hier te moeten lezen. *Die vor den lichten dach opgaet* Cf Kerstliederen, pag 96
 3,1 *triniteyt* misschien is dit beeld ontstaan uit de voorstelling dat Maria de Drievuldigheid droeg.

VIII

- R Laet ons met herten reyne
 Louen dat suete kindekijn.
 Het brinct ons vter weyne.
- 1 Die vader van hier bouen.
 Sprac sinen ingel an.
 18ro Ic wille die helle scoren.
 Verlossen wijf ende man.
 Gaet wech toter fonteynen.
 Marien claer aenschijn.
 Ende segt haer wat ic meyne.
 Laet ons.
- 2 Gruet my wel vriendelike.
 Die suete suuer iuecht.
 Ende segt haer blidelike.
 Si mach wel sijn verhuecht.
 Want si ende el ne geene.
 Gods moeder moet si sine.
 Laet ons.
- 3 Al binnen nazarette.
 Quam dingel gabriel.
 Hi gruete die violette.
 Met suete woerden snel.
 God gruete v suuer reyne.
 18vo Vol graciën es v schijn.
 God es met v gemeyne.
 Laet ons.
- 4 Bi v soe sal becliuen.
 Dat adam heeft ontvrijdt.
 Want bouen alle wiuen.
 Si di gebenedijt.
 Ghi selt ontfaen een greyne.
 In uwer herten scrine.
 Ende bliuen een maget reyne.
 Laet ons.

- 5 Si sprac oetmoedelike.
Hoe soude dat gescien.
En kinde sekerlike.
Noyt man des wondert mie
Dat ic ende el ne geyne.
Gods moeder soude sijn.
Mijn herte es cout als steyne.
19ro Laet ons.
- 6 Die heilege geest sal comen.
In v wel suuer wijf.
Ontfaen tot onser vromen.
Aen v menschelijc lijf.
Hi wilt af dwaen die bleyne.
Verlossen vter pine.
Alle sine vrienden gemeyne.
Laet ons.
- 7 Die ingel sprac tot hare.
O weerde suuer maecht.
En sijt in genen vare.
Het wonder dat ghi claecht.
Want ghi selt sonder pine.
Baren een kindekine.
Ende bliuen maget alleyne.
Laet ons.
- 8 Die maecht haer confortheerde.
19vo In dat haer dingel seide.
Ende si responceerde.
Tot gode benic bereit.
Na uwen woerden reyne.
Stellic den wille mine.
Siet hier gods deerne cleyne.
Laet ons.
- 9 Die yngel sciet van daer.
Maria bleef beurucht.
Sonder wee oft vaer.
Oft sonder herte versucht.

Baerde die edel suuer greyne.
Den hemelschen drochtijn.
Des vaders sone alleyne.
Laet ons.

- 10 Ons es een kint geboren.
Een sone gepresenteert.
Hi comt die helle scoren.
20ro Als mensche gefigureert.
Hi wilt ons alle gemeyne.
Verlossen vter pine.
Met sinen bloede alleyne.
Laet ons.
- 11 Dies mogen wi wel dancken.
Der maget diene droech.
In haer wel suuer lancken.
Die dracht haer niet en verwoech.
Nv laet ons groot ende cleene.
Louen die maget fine.
Si brinct ons vter weyne.
Laet ons.
- 12 Geloeft soe moet si wesen.
Nv ende in alder tijt.
Bi haer sijn wi genesen.
Ende bracht in dit iolijt.
O weerde suuer reyne.
20vo Des sondeers medecine.
Bidt vor ons gemeyne.
Laet ons.

De volgorde der strofen is onjuist Lec meende dat zij in het Parijse hs beter was dan overal elders Vgl hiervoor het hfdst over de varianten, pag 88

2,5 Cf voor *geene* pag 31, aant 7

2,6 Waarschijnlijk moet i p v *sine syn* gelezen worden. De varianten doen ons vermoeden, dat oorspronkelijk in alle strofen de zesde regel uitging op *-yn* De laatste drie regels kwamen dan ook steeds overeen met de repetitie.

2,7 is wegg gevallen

6-7 Lec verwisselde de strofen en veronderstelde dat de omgekeerde plaatsing een vergissing van de afschrijfter was Cf hfdst over varianten, pag 90

7,4 Lec veranderde *Hei* in *Hels* De varianten bevestigen de juistheid van deze wijziging

11,5 Cf voor *cleene* pag 31, aant. 6.

11,6 Het handschrift heeft niet zoals Lec meende *lonen*

12,5 Het handschrift heeft niet zoals Lec meende *suner*

R,3 *weyne* : ellende.

1,3 *scoren* : doen ophouden, verbreken, de macht breken van Cf Mnl Wb VII, 671. Merkwaardig zijn de twee varianten met *verstoren* Er zijn n l meer plaatsen bekend waar *scoren*, met deze betekenis en eveneens met betrekking tot de hel (Cf Mnl Wb VII, 671 en 2227), als variant *storen* heeft De wisseling is gemakkelijk te begrijpen uit de bijna gelijke lettertekens voor c en t Het prefix *ver-* is dus waarschijnlijk later toegevoegd aan een oorspronkelijk *storen* of een verkeerd gelezen *scoren*. 3,6 *v schijn* uw wezen, uw gestalte Cf Mnl Wb VII, 527 sub 5 Hier is de betekenis wel uw vrouwelijke natuur

4,1-2 Door u zal in voorspoed leven wat (de mensheid die) Adam in het ongeluk heeft gestort

4,5 *greyne* parel, juweel, heeft hier meer de onmiddellijke betekenis van *vrucht* dan het Mnl Wb doet uitkomen Cf Mnl Wb VII, 2126

6,5 *bleyne* . schande, smet Komt niet in deze figuurlijke betekenis voor in Mnl. Wb. I, 1291-92.

8,1 *haer conforleerde* vatte moed .

9,5 *greyne* parel der mensheid

9,6 *drochtyjn* heer (der heerscharen)

11,3 *lancken* moederschoot

11,4 *verwoech* : viel zwaar, was hinderlijk.

IX

R Een kindeken es ons geboren
in bethleem.
Dies hadde herodes toren.
Dat scheen aen hem.

1 Als herodes dat vernam.
Dat dat kindeken geboren was.
Dies was hi tornich ende gram.
Want hi ontsach hem das.
Dat hi verliesen soude.
Sijn rike was groot.
Hi peinsde hoe hi moch bringen.
Dat cleyne kint ter doot.

Een kindeken.

21ro 2 Drie coningen vut orienten.
Quamen te iherusalem.
Si vraechden waer hi was geboren.
Die coninc der ioden.
Si sagen in orienten.
Die sterre zijn.
Si wilden hem aenbeden.
Hi es soe fijn.

Een kindeken.

3 Herodes sprac den coningen toe.
Nv gaet ende soeket tkint.
Met alsoe grooter weerdicheit.
Men seit hi es coninc.
Coninc bouen alle coningen.
Soe es hi fijn.
Men seit hi sal besitten.
Dat rike mijn.

Een kindeken.

21vo 4 Als ghi dat kint hebt vonden
Keert weder tote my.
Dat ic in corten stonden.
Mach weten waer het si.
Dat ic mach aenbeden.
Dat suete kindekijn.
Het heeft soe seer doersneden.
Dat herte mijn.

Een kindeken.

5 Alse die coningen quamen.
Buten iherusalem.
Met vrouden dat si sagen.
Die sterre gaen vor hem.
Toter tijt dat si vonden.
Dat suete kindekijn.
In doekelkine gewonden.
Al bider moeder sijn.

Een kindeken.

22ro 6 Die coningen aenbeden tkint.
Van xij·dagen out.
Si offerden hem met onsten.
Mirre wicroec ende gout.
Ende al met grooter vrouden.
Het scheen wel sijn noet.
Si vondent daer ter stede.
Van hauen bloet.

Een kindeken.

7 Tsnachts alsi slapen soudent.
Quam dingel tote hem.
Dat si niet keeren en wouden.
Al dore iherusalem.
By eenen anderen wege.
Soe sijn si gekeert.
Al in haer conincrike.
Soe men ons leert.

Een kindeken.

22vo 8 Nv bidden wi den kinde.
Dat ihesus es genaemt.
Dat hi ons wille bringen.
Al in dat soete lant.
Daer die ingelen louen.
Gode in alder tijt.
Des onne ons die vader die sone.
Die heilege geest gebenedijt.

R Een kindeken es ons geboren.
In bethleem.
Dies heeft herodes toren.
Dat scheen aen hem.

Dit leiisenbuecsken hoert thoe
suster liisbet ghoeyuaers ...(et aliis?)

Voor de volgorde der strofen vergelijke men het hoofdstuk over de varianten, pag. 91.
1,7 *Lec.* vulde een *t* aan in het woord *moch*.
2,6 *Die* is in het *hs.* verbeterd uit *De*.

1,4 *ontsach hem das* : hij was er beducht voor, *das* om wille van het rijm uit *des*.
1,6 *Sijn rike was groot* : cf. Stoett Middelnederlandsche Spraakkunst, Syntaxis, 2de druk, pag. 36. Zie ook lied XXII str. 6.
6,3 *met onsten* : met gunstbetoon.
8,7 *onne* : verlene.

X

23ro 1 Geloeft soe si die maget marie.
 Van hemelrike.
 Her ihesus was van haer geboren.
 Op erterike.
 Maria maget vutuercoren.
 Ghi hebt verlost dat was verloren.
 By uwer dracht.
 R Ons es her ihesus kerst geboren.
 In deser nacht.
 Ons es her ihesus kerst geboren.
 Ter midder nacht.

2 Doen die yngel gabriel.
 Ter maget quam.
 Daer hise in haer heymelijcheit.
 Alleene vant.
 Hi sprac god guetu reyne maecht
 Ghi sult van my sijn onuersaecht
 23vo Van uwer dracht.
 Ons es.

3 Maria sine antworde niet.
 Si sweech al stille.
 Vor si des ingels woerde verstoet.
 Ende sinen wille.
 Hi seide si soude een kint ontfaen.
 Dat ihesus soude heeten.
 Al sonder waen.
 Een edel dracht.
 Ons es.

4 Alse maria dat verstoet.
 In haren moet.
 Sprac si hoe mochtic dies gelouen
 Maect my des vroet.

- Want ic noit man en hebbe bekint
Noch begeert noch gemint.
Oft eeneghe dracht.
- 24ro Ons es.
- 5 Die ingel sprac wilt my verstaen.
Die cracht des heren sal v omvaen.
Daermede sidi geheilicht sijn.
Ende bliuen maget fijn.
Van uwer dracht.
 Ons es.
- 6 Als maria dat verstoet.
In haren moet.
Sprac si siet hier die deerne gods
Inder oetmoet.
Aldus soe moet my vergaen.
Dat ic mach moeder ende maget volstaen
Van deser dracht.
 Ons es.
- 7 Maria droech die edel dracht.
Der negen maent.
Te bethleem lach si daer af.
- 24vo Al onuervaert.
Doen waren veruult die saken.
Daer die propheten te voren af spraken
Van dese dracht.
 Ons es.
- 8 Te rome stont een huys gemaect
Van stenen gedaen.
Daer stont met letteren ane gescreuen.
Dit huys sal staen.
Ende en sal nemmermeer vergaen.
Vor een maecht heeft een kint ontfaen
Een edel dracht.
 Ons es.

- 9 Die propheten seiden ouerwaer.
Dat dat huys meer hadde gestaen.
Dan dusent iaer.
Als maria was gelegen
Viel dat huys altemale terneder.
25ro Van hare dracht.
Ons es.
- 10 Den herden op den velde.
Soe dede dingel cont.
Dat god geboren ware.
Van eender maget ionc.
Die ingelen die hier bouen sijn.
Dreuen bliscap sonder keeren.
Al voer die dracht.
Ons es.
- 11 Ter seluer vren spranc een fonteine.
Van olien.
Als ons doet weten die scriftuere.
Der rolien.
Die olye der ontfermherticheit.
Die es geboren der menschelijcheit
In deser nacht.
Ons es.
- 25vo 12 Men leide dat kint in doekelkine
Al voir die coude.
Om dat den adem vanden beesten.
Verwormen soude.
Daer mocht men groot wonder sien.
Die beesten vielen op haer knien
Al voir die dracht.
Ons es.
- 13 Het stont een sterre in orienten.
Wel wonderlijc.
Si was soe claer dat si verlichte.
Der sonnen blic.

Als balam hadde geseet te voren.
Daerbi wiste men dat was geboren.
Die edel dracht.

Ons es.

14 Die prophete balam seide ouerwaer.

Dat die sterre niet en stont.

26ro Daer dander staen.

Si stont beneden in die locht.

Si leiden die coningen.

In die crocht.

Daer tkint in lach.

Ons es.

15 Also die coningen hadden gedaen.

Haer offerande.

Sijn si weder omme gekeert.

Tot haren lande.

Doen quamen si tnapels ane.

Te colene liggen si begrauen.

In een dierbaer graf.

Ons es.

16 Nv bidden wi der moeder gods.

Al sonder verlaet.

Dat si ons hoeden wille.

Van alre quader daet.

26vo Soe dat wi alle comen mogen.

Daer die ingelen gode louen.

Nacht ende dach.

Ons es her ihesus kerst geboren

In deser nacht.

3,6-7 De copiste heeft hier een versregel in tweeën gesplitst
 5,1-2 Waarschijnlijk moeten beide versregels in tweeën gesplitst worden, waardoor het aantal van 7 versregels per strofe gehandhaafd blijft De oplossing van Lec om de woorden *verstaen* en *omvaen* als afzonderlijke versregels te beschouwen lijkt onjuist Regel 2 moet eerder zijn *wilt my verstaen*, regel 4 *sal v omvaen* Of er iets is weggevallen van de regels 1 en 3 die zo ontstaan kan men niet uitmaken
 5,3 *sidi* moet *suldi* zijn
 9,1 moet gesplitst worden in 2 versregels Waarschijnlijk moet de tweede regel luiden. *ouerwaer* Of er naast dit woord nog iets gestaan heeft in vroegere redakties van dit lied, is niet uit te maken
 10,6 Mak stelde voor om wille van het rijm te lezen *sonder sijn*
 14 Lec noemde dit een strofe van 6 regels daar hij terecht meende *Si leiden die coningen In die crocht* op één regel te moeten plaatsen Men zal evenwel van 14,1 twee versregels moeten maken Cf strofe 9,1
 16,7 Misschien moet men lezen *Dach ende nacht*

2,3 *in haer heymelijchheit* in het vertrek waar zij gewoon was zich terug te trekken
 Cf Mnl Wb III, 282 Vgl de voorstellingen van de annunciatie in Maria's slaapkamer

2,6-7 *Ghi sult van my sijn onuersaecht*
Van uwer dracht

Lecoutere giste de betekenis Gij zult door mij van vrees (of schaamte) over (of ten opzichte van) uwe dracht bevrijd worden maar twijfelde toch aan de juistheid van zijn oplossing Mak (Kerstliederen, pag 150) dacht liever aan een apo-komou-constructie Gij behoeft niet voor mij ten aanzien van uwe dracht enige vrees te koesteren Waarschijnlijker leek hem echter nog een los verband tussen de regels 6 en 7 van deze strofe, zoals dat ook bestaat in strofe 5 Het was blijkbaar de bedoeling om iedere strofe te laten eindigen met *dracht* Dit in verband met de -acht-rijmen van de repetitie De dichter(es) is er niet steeds in geslaagd dit op een aannemelijke manier te doen Het is daarom beter zich hier aan het „los verband” te houden dan te geloven in de aanwezigheid van een logische constructie

4,7 Ook hier is het verband tussen *dracht* en de voorgaande regels vrij los Feitelijke kan *dracht* alleen als object bij *begeert* horen

6,6-7 *volstaen van* ten volle doorlopen of volbrengen (Mnl Wb IX, 887, II Trans

1) De betekenis van beide versregels zal dus zijn Dat ik tegelijkertijd moeder en maagd zijnde deze zwangerschap tot het einde toe zal kunnen doorstaan

7,2 *der negen maent* misschien een genitivus van maat? Cf Stoett 2de dr , pag 168.

7,3 *lach si daer af* lag zij van dit kind in het kraambed, beviel zij van dit kind

9,4 *was gelegen* in het kraambed lag

10,6 *sonder keeren* zonder einde Cf Mnl Wb III, 1258 sub 2,

11,3-4 *scriftuere der rolien* geschiedenisboeken, geschiedrol Cf pag 49.

11,5 *Die olye der ontfermherticheit* Christus Cf Mak, Kerstliederen, pag 150

11,6 *geboren der menschelijchheit* door zijn geboorte verwant aan de mensheid?

Cf Mnl Wb II, 986 *Geboren ane enen*

12,1-4 Tussen 12 2 en 12,3 wordt een gedachtensprong gemaakt Er zou zoiets tussen moeten staan als en legde Het in de kribbe

13,3-4 De ster was zo helder dat haar licht dat van de zon overtrof

13-14 De dichter(es) stelt het voor alsof de legendarische lichtsterkte en positie van de ster reeds door Balaam waren voorspeld Cf Numeri 24,17

16,2 *sonder verlaet* . zonder ophouden

XI

- 1 Die dorstich sijt draecht bliden
moet. Men biet v drincken
Vut leuende vijf riuieren.
Wilt men v scincken.
- 2 Hi riep met luder stemmen.
Die dorst die come tot my.
Mijn herte es v ontploken.
Ic wille v maken vry.
- 3 Ic vloye al vol genaden.
Waer om ontloepi my.
Al sidi vol mesdaden.
Ic stonde v gerne bi.
- 27ro 4 Comt hier ic ben v eygen.
Drinct vter volder vloet.
Ic wille my tuweert neygen.
En scincken mijn herte bloet.
- 5 Mijn aderen sijn al open.
Si vloeyen edelen wijn.
Drinct alle vut desen nappe.
Hi en mocht niet edelder sijn.
- 6 Mijn arme sijn v ontploken.
Ic wachte oft ghi yet comt.
Met openen banieren.
Biedic v minen mont.
- 7 Hi en conste niet langer geliden.
Van minnen vloeyde hi al.
Hi nam v menscheit ane.
Ende liet den ingelen val.
- 8 Hi beete tot hier neder.
Een vrouwe hadden gevaen.
- 27vo Hi makese coninghinne.
Ende woude te haren wille staen.

- 9 Bewijst o edel vrouwe.
 Dat ghi ons moeder sijt.
 Leit ons nv vor den heere.
 Ghi sijt gebenedijt.
- 10 Dat vaderlike vloeyen.
 In meechdeliker wijs.
 Hebdi ons neder getrocken.
 Der hoger genaden rijs.
- 11 Ghi sijt soe ouer edel.
 Ende hebt den meesten prijs.
 Ende ooc sonder gelike.
 Int hemelsche paradijs.
- 12 V scoen genadege ogen.
 Slaet neder in dit dal.
 Vwer edelder milder herten.
 Blieue ons couent beuolen al.

1,1 In het hs. is *moet*, wegens plaatsgebrek op r.1, geplaatst op r.2.
 10 Misschien zijn 10,2 en 10,4 van plaats verwisseld

1,3 de *leuende vijf ruieren* zijn Christus' wonden.

2,3 *ontploken* : ontsloten.

4,1 *ic ben v eygen* : ik sta tot uw beschikking

6,3 de *openen banieren* zijn de ontrolde veldtekens. De betekenis van deze zin: terwijl ik mij laat herkennen aan mijn veldtekens, mijn wonden. Cf. lied XVI str. 9, XVII str. 3. Het Mnl. Wb. vermeldt de betekenis van Christus' wonden niet

7,1 *gehden* heeft hier wel de betekenis van *wachten*, het *onthouden*. Het w.w. in deze betekenis zonder object komt niet voor in het Mnl. Wb. Het kan echter zijn dat een object of een pron. refl. bij overname uit een vroegere redactie is verloren gegaan.

7,4 *Ende liet den ingelen val*. Lec. vermoedde dat men moest lezen *der ingelen val* = *hemel*, waarbij *val* de betekenis van *dal* zou hebben. Hij wees daarbij op Sinte Franciscus Leven 1487 *vale* en 1534 *vael*. Het Mnl. Wb. VIII, 1186 geeft nog enkele plaatsen waar *val* de betekenis *dal* heeft. Het is echter ook goed denkbaar dat onze of een vroegere copist(e) een d van de legger als v heeft gelezen.

10,1 *Dat vaderlike vloeyen* . de genade die door de Vader is geschonken

10,4 *Der hoger genaden rijs* . Christus is geplant in Maria, die het paradysus voluptatis was. Cf. pag. 59.

XII

- 28ro 1 Die spiegel der genaden sijt.
 Helpt ons noch na deser tijt.
 Daer die bliscap niet en yndt.
- 2 Die vroude en nemt daer geen inde
 Daer en es siecheit noch allinde.
 In die hemelsche suete stat.
- 3 Sonder mate es daer iolijt.
 Eewelijc duerende sonder tijt.
 Die coninc hout daer altoes hof.
- 4 Sonder sorge machmen daer houen.
 Die mechtich coninc van hierbouen
 Hi betaelt altoes gelach.
- 5 Sijn open herte edel en fijn.
 Dat scinct daer den coelen wijn.
 Die daer altoes ouervloeyt.
- 6 Een leuende fonteyne daer altoes groyt
 Met v· aderen si ouervloeyt.
 Daer leet die scat des hemels in.
- 28vo 7 Dat steruen es daer al verdreuen
 Men can daer niet dan blidelic leuen.
 Inden sconen bloyenden mey.
- 8 Hitte noch coude noch geen verdriet
 En heeft dic lieue geselschap niet.
 Si sijn in vroudich sonne scijn.
- 9 Ic ben daer ballinc dats my te sware.
 In die suete hemelsche scare.
 Daer ic kint der genaden soude sijn.
- 10 Die heere heeft ons daer terwe geset.
 Daer die ingelen houden die wet.
 Lieue heere wilt ons daer ontfaen.
 Als ons ziele vten lichame sal gaen
 Amen.

Dit leysenbuxsken hoert toe

De strofenindeling is in het handschrift aangegeven met paragraaftekens. Het teken voor strofe 3 staat echter voor 2,3 en bij de laatste strofe ontbreekt het paragraafteken geheel.

9,1 *sware* is in hs afgekort *sw'*.

1,1 *spiegel der genaden* : Maria?

3,3 *hof houden* een feest geven

4,1 *houden* : aan het hoffeest deelnemen, feestvieren, aan een feestmaal aanzitten.

6,2 *v aderen* : de vijf wonden van Christus

10,1 Lec. verwees bij dit vers naar lied II str. 5,1 en is er dus van overtuigd dat *terwe* inderdaad de betekenis *tarwe* heeft. Deze betekenis past slecht in de context. In 9,1 luidt het : *Ik ben daer ballinc*, en 10,2 vermeldt dat *die ingelen houden die wet*. De beide strofen spreken dus over het feit dat de ziel tijdelijk buiten de hemel is gebannen en dat de engelen zorgen voor het toepassen van de wet. Beter zou dan in deze juridische context passen dat de Heer de tijd van de verbanning heeft bepaald – de duur van het leven – of het gebied waar de balling buiten moet blijven, heeft afgebakend. Deze betekenis krijgt men als men voor *d' terwe* – *daer* in hs. afgekort – *dē termt* leest. Cf. Mnl. Wb. VIII, 255.

XIII

- 29ro 1 Kinder loeft den ingel fijn.
hi vliecht soe hoge vor gods aenscijn
Ende es hem soe bequame.
Dat hiten scierde hem seluen gelijc.
Franciscus es sijn name.
- 2 Wi vinden alleen van hem bescreuen
Dat hem die gods sone woude geuen
Sijn wapen al ongebroken.
Daerom es hi hem meest gelijc.
Heeft ons scriftuere gesproken.
- 3 Nv laet ons eeren den ingelschen man.
Die den hemel versieren can.
Met wapenen sonder gelike.
Hi leit ons vor den ingelen rey.
En ciert dat hoge rike.
- 29vo 4 Als ic doergae dat hemels lant
Ende aensie soe menegen sant.
Geciert met duechden scone.
Soe en ha nieman die wonden dan hi.
Gelijc den sueten gods sone.
- 5 Recht armoede was sijn scat.
Want hi niet en woude noch niet en besat
Van genen eertschen dingen.
Daerom es hi nv hoechst gecroent
Al daer die ingelen singen.
- 6 Niet gelijc den gemeynen sant.
Es sinen loen int hemels lant.
Maer vanden hoechsten steden.
Hi heeft met siere oetmoedicheit
Den hemel al doer treden.

30ro 7 O suete vader o weert patroen.
Bidt uwen broeder den gods soen.
Dat hi ons wil vergeuen.
Ons mesdaden menichfout.
Al in dit broesche leuen.

8 O suete vader bewijst v duecht.
Want ghi vor alle man vermuecht.
Comen ten veegeuier stringe.
Alle iare op uwen dach.
Bewijst aen ons v minne.

9 Als wi sijn in die groote noet.
En liggen in die bitter doot.
O ingel vol genaden.
Toent ons dan v wondeken roet.
Ghi sijt vol caritaten.

1,3 *bequame* : welgevallig.

1,4 *hiten* : hij hem Cf voor de ingevoegde t Mnl. Wb. VIII, 2.
hem seluen gelijc : n l met de vijf wonden

2,5 *scriftuere* : de H Schrift Cf Inleiding, pag. 62

3,3 *Wapenen* : wapentekens, insignia Bedoeld zijn de vijf wonden.

4,4 *ha* : volgens Van Loey, Vormleer, pag 65, een Brabantse en Limburgse vorm van het praeteritum van *hebben*.

XIV

- 30vo 1 Ghi sijt daert alle tijt es mey
 O minnere der drie persone.
 Verheuen inder yngelen rey.
 Met sonderlingen lone.
- 2 Als ic aensie vore ende nae.
 Alder heiligen leuen.
 Soe en quam nie geen soe hogen stae.
 Daer ic af vinde bescreuen.
- 3 Die ewangelist scrijft openbaer.
 Als wi lesen en singen.
 Dat hi sach inder sonnen claer.
 Neer comen dan anderen ingel.
- 4 En quam nie heilich ouerwaer
 Tot soe grooter eeren.
 Dat hi heymelic oft openbaer.
- 31ro Die ·v· wonden droech ons heeren.
- 5 Dan alleen die ingelsche man.
 Franciscus als ic bekinne.
 Vut den seraph die tot hem quam.
 Dat dede sijn groote minne.
- 6 Die minne was seker groot.
 Die hi droech ten cruce ons heren
 Daer om twee iaer vor sine doot.
 Wouden god hier met eeren.
- 7 O rose roet geeft ons v hant.
 O ingel der genaden.
 Trect ons in dat hemels lant.
 En wilt ons niet versmaden.

- 8 O lielic wit o claer fonteyne.
 31vo Ghi vloeyt tallen boerden.
 Ghi sijt suuer ende reyne.
 Vol godliker woerden.
- 9 O violette doer v oetmoet.
 In v soe staet mijn hopen.
 Wi souden alle waren wi vroet.
 Tot uwer genaden lopen.
- 10 Al ons couent beuelic v
 O bloeme scoen van goude.
 En can v niet vollouen nv.
 U doget staet menichfoude.

2,3 Wegens het ontbreken van *-n* beschouwde Lec *stae* als een substantief dat zou staan voor *stade*, welk woord dan weer zou staan voor *state*, de datief van *staet* = *plaats* of *rang*. Om de zin een logische betekenis te geven voegde Lec daarna *te* in: *Soe en quam nregeen (te) soe hogen stae*. Men kan ook veronderstellen dat het rijm hier oorspronkelijk onzuiver is geweest en dat een copist(e) bij vergissing een afkortingsteken – *hs* heeft *hogē* – heeft overgebracht van *stae* naar *hogē*. De regel *Soe en quam nre geen soe hoge staen* is begrijpbaar en de reconstructie ervan eist minder ingrijpende wijzigingen
 3,4 *dan* moet *den* zijn

5,3 *Vut den seraph die tot hem quam* Franciscus had de stigmata ontvangen toen Christus hem verscheen in de gedaante van een gekruisigde serafijn. Cf. Ste Fr. Leven I, pag. 230
 6 Cf. lied XV, strofe 3
 10,4 *staet* betekent hier *is*.

XV

Franciscus inden beginne sijn sinne
Gaf gode al sonder waen.
Hoge volmaecte minne daer inne.
Dede hem al volstaen.

32ro 1 Wat men franciscus dede.
Dat stont hem al gelijc.
Hi wist der minnen sede.
Hets recht hi was seer rijc.
Minne die hadden gebonden.
Verslonden vut hem seluen al.
Hi bleef sonder sonde ten stonden.
Doen hi van minnen qual.

2 Die brant der hoger minnen.
Die hadden soe ontsteken.
Dat hi droech van binnen.
Dat moeste ooc vut breken.
Dat was wel in schine.
Doen sijn herte was gewont.
Hande ende voete die sine.
Daer hi pine aen hadde menege stont

32vo 3 Tote den cruce ons heeren.
Was sine minne groot.
God wouden hier met eeren.
Twee iaer voir sijn doot.
Nieman en was geboren.
Te voren. oft na in deser tijt.
Die daer toe was vercoren.
Wilt horen. dat die scriftuere lijt.

4 Hi was al sonder hebben.
Want hi niet en besat.

Ic wils seker seggen.
 Reynicheit was sijn scat.
 Dacrom der meechden crone.
 Inden trone. hi sonder twifel draget
 Daer hi heeft te loene.
 Gods sone dien hi wael behaecht

- 33ro 5 Dafgront sijnre oetmoedicheit
 Die heeft dat vercregen.
 Dat hi es inder ewicheit.
 Seer hoechlijc verheuen.
 Daer hi met waerheiden.
 Der weiden. godlijcs wesens pleecht
 Daer hi moet sonder beiden.
 Geleiden. alle dat nv leeft.

Men kan de eerste vier regels van het lied als een soort repetitie naar de vorm beschouwen. De vorm ervan komt telkens terug in de tweede helft der strofen. Men vindt er steeds hetzelfde merkwaardige binnenrijm. Lec. verdeelde het lied, in afwijking van het hs., in strofen van 4 regels

De eigenaardige binnenrijmen zijn er oorzaak van dat enkele regels onduidelijk zijn:
 R,2 logische volgorde: *Gaf gode sijn sinne* — wijdde zich geheel aan God.

R,4 logische volgorde: *Dede hem daer inne al volstaen* = deed hem daarn volharden

1,8 *Doen hi van minnen qual : quellen* = leed gevoelen.

2,5 *Dat was wel in schine* : dat bleek duidelijk

2,6-7 Toen zijn hart, zijn handen en voeten waren gewond

3,1-4 De eerste helft van strofe 3 is bijna letterlijk gelijk aan lied XIV strofe 6.

3,8 *lyt* = meedeelt.

4,1 *hebben* is een onbep. wijs die als zelfst.n.w. wordt gebruikt. Cf. Mnl. Wb. III, 197.

5,6 Hij gebruikt — geniet — daar de weide waar het Goddelijk Wezen is : hij is in de hemel.

XVI

- 1 Laet ons eeren ende louen
Eenen hogen sant.
Hi siert met edelen doechden.
Al dat hemels lant.
- R En hi sal comen ten ordeel gods
Geteekent metten teeken
Des ewichs woorts.
Metten heiligen ·v· wonden.
- 33vo Dat wet voirwaer.
Die selen wi daer scouwen openbaer.
- 2 In erterike ende in hemelrike.
En vintmen niet.
Dat dese groote eere.
Yemende es gesciet.
En hi sal comen.
- 3 Hi heeft verlicht al kerstenheit.
Dese hoghe man.
Met drien heiligen ordenen.
Die hi stichte dan.
En hi sal comen.
- 4 Hi es een vader der minderbrueders
Ende der claren dat wet.
Ende ooc der derder orden.
Es hi een prinse geset.
En hi sal comen.
- 34ro 5 Franciscus es een bloeme.
Der genadicheit gepresen.
Die willen mogent.
In sijn leuen lesen.
En hi sal comen.

6 Int hoechste willich armoede.
Soe was hi geraect.
Van miltheden ende van minnen.
Was hi al volmaect.

En hi sal comen.

7 Franciscus es een die meeste.
Gemunde in hemelryc.
Want die almechtich coninc.
Tsierden hem seluen geljc.

En hi sal comen.

8 In handen in voeten int herte fijn.
Hi mach wel een claer spiegel sijn
Die al verblyt dat hemelsce hof.

34vo Des heefti eewich eere ende lof.

En hi sal comen.

9 Nv hulpt ons heilege vader.
Noch na deser tijt.
Onder v banieren.
Want si es herde wijt.

En hi sal comen.

R Het is onzeker of het refrein hier in de oorspronkelyke vorm is genoteerd Het lijkt me evenwel onjuist om a priori aan te nemen dat ermee „geknoeid” moet zijn zoals Lec meende

8 In strofe 8 wijkt het rijmschema af van dat der andere strofen

6,1-2 Hij was vrijwillig in de grootste armoede geraakt

7,1-2 *een die meeste Geminde* Een attributieve constructie bij onbep v n w
1 p v genit part of omschrijving met voorzetsel Cf Stoett, Syntaxis 2de druk,
pag 64

XVII

- 1 Nv laet ons sint franciscus louen
Met ouer grooter werdicheit.
Want hi es int hof daerbouen.
Alte blidelyc gemerct.
- 2 Inden alder ouersten trone.
Es dander ingel nv geset.
Daer ontfeet hi sinen lone.
Vor gods aenscijn int rike dat wet
- 35ro 3 Des conincs banieren sijn wt gesteken
Ander werf in desen sanc.
Daer met es dese ridder geteeken
In dat rike vaders lant.
- 4 Hier in en heefti geen gelike.
In al dat keyserlike hof.
Noch ooc hier op erterike.
Dies moet hi hebben eewich lof
- 5 Dit beelde gelijct den leuenden god
Men nemmermeer vol eeren en can
Dat es franciscus ons heilege vader
Dees weerde hoge vercoren man.
- 6 Hi heeft drie ordenen hier gesticht
Ons heilege vader openbaer.
Daer es al erterike mede verlicht.
35vo Ende ooc den hemel dat es waer.
- 7 Franciscus es die ander ingel.
De leuende gods bullen dat hi droech
Want dander ingel was soe geteekent
Dat vinden wi in die scriftuere genoech

8 Nv helpt ons suete heilege vader.
In v orden soe wel staen.
Dat wi na dit broessche leuen.
In uwe banieren worden ontfaen

3,1 *sanc* moet *sant* zijn.

3 3 Of de *t* achter het laatste woord met opzet is weggelaten i.v.m. het rijm is niet uit te maken

3,1 *banieren* veldtekens Hier zijn bedoeld de stigmata

5,1 *Dit boelde* deze gedaante Cf Mnl Wb I, 676 sub 2

7,2 *bullen* zegels Cf pag 65-66

7,4 *scriftuere* met name het Boek der Openbaring. Cf pag 62-63.

8,4 *In uwe bamere* onder uw veldtekens - in uw leger. Deze constructie en betekenis niet in het Mnl Wb I, 559-561.

XVIII

Tot sinte claren.

1 Laet ons sinte claren louen.
Die gloriose maecht.
Si regneert int rike daerbouen.
Daer si haren lieue behaecht.

36ro 2 Si es int licht der heilicheit.
Ende een lielye scone.
Si blict in hoger weerdicheit.
Als een vergulden crone.

3 Eerse haer moeder soude gebaren
Sprac god dat si was een licht.
Dat die werelt soude verclaren.
In huer was sijn duecht gesticht

4 O edel violette:vol der oetmoedicheit.
Een spiegel al sonder smette.
Een bloeme der reynicheit.

5 God woude haer vroude meeren
Met grooter weerdicheit.
Si sach die crebbe ons heeren.
In harer allindicheit.

36vo 6 Si was zeer gemint met trouwen
Van alden roemschen houde.
En geeert vor alle vrouwen.
Met wonderliken loue.

7 Het besochse in hare doot.
Die vrouwe es vanden trone.
Met haer quam een geselschap groot
Van meecheden alte scone.

2,1 *int licht* misschien moet men hier lezen *een licht* Cf 3,2 en lied XIX 3,2

4,1 Deze regel bevat blykbaar twee verzen

7,1 *Het* is grammatisch onderwerp en aankondiger van het logisch onderwerp
Cf Stoett, 2de druk, pag. 21

XIX

- 1 In die hoge weelde.
laet ons vermeyen gaen.
Wi vinden daer onser moeder.
Seere hoechlijc ontfaen.
- 2 Van hoge geslechte geboren.
Es dese ioncfrouwe fijn.
Al van ridders arde ia.
37ro En mocht si niet eelder sijn.
- 3 Dese ioncfrouwe eerse op erterijc quam
Een licht geheeten was.
Dat heefse alleen vor alle vrouwe.
Daer men noyt af las.
- 4 Clara es die hoechste brout.
Daer bouen int sconincs hof.
Want van grooter heilicheit.
Soe heefse daer den lof.
- 5 Clara claer in haer begin.
Noch claerder in haer middelt wet
Claerst na haer verweende doot.
Inden hoechsten troen geset.
- 6 Nv esse biden coninc.
37vo Aen der meechden rey.
En heeft haer lief te haren wille
Al inden eewegen mey.
- 7 Doen clara steruen soude.
Die hoge coninc quam.
Met scaren van ioffrouwen.
In haren arm dat hise nam.

- 8 Der coninginne vrouwe.
Dit wonder es ongehooft.
Die diende haer te stride daer.
Al in haer weeldege doot.
- 9 Wi bidden v suete moeder.
Ons vor v kinder ontfaoet.
En bidt uwen edelen bruygoem.
Te vergeuen ons mesdaet.

2,3 *ia* is volgens Lec. achter aan het vers bijgeschreven. Dit is onjuist. Het behoort gewoon tot de originele versregel.

8,1 Lec. veranderde *Der coninginne vrouwe* in *Die coninginne vrouwe*. Deze verandering is onnodig als men aan deze titel de betekenis hecht van de hoogste vrouwe van alle koninginnen. Het ontbreken van een *n* op het eind van *coninginne* is nog gemakkelijker te verklaren – een afkortingsstreepje vergeten – dan de verandering van *der* in *die* door een copist(e). Cf. ook 3.3.

5,3 *verweende* : heerlijke, geestverrukkende.

8,4 *weeldege* : heerlijke.

XX

- 38ro 1 Loeft alle die hier bi my sijn
 Een ioncfrouwe edel ende fijn
 Die scoenste vanden troene.
- 2 Wi en vinden niet in al die scrift.
 Dat eenich ioffrou soe was begift
 Met duechden alsoe scone.
- 3 Als ons lief moeder sinte claer
 Wert geboren dats openbaer.
 Es haer haer naem gegeuen.
- 4 Want christus sprac met woerden soet.
 Al aen dat cruce daer hi stoet.
 Dat clara haer naem soude wesen.
- 5 Claer was si in dit gesticht.
 Veel claerder es si int eewich licht
 38vo Vor alle santinnen verheuen.
- 6 Dat bewijsde haer in dit leuen
 Die heere daer hemel ende eerde vor beuen
 Doen si lach in haer crancheit groot
- 7 Daer si begeerde met herten zeere.
 Aen te siene die crebbe ons heren
 Dat haer gesciede claer ende bloet.
- 8 Die coninginne vanden trone.
 Bracht haer een vergulden crone
 Daer si lach in haer weeldege doot
- 9 Si sprac verziele nv vaert gereet
 Ghi en dorft ontsien rouwe no leet.
 Ontfaet den loen sonder genoot

39ro 10 Want christus steet na v en beyt.
Hi wilt v leiden daer men meyt.
Al in sijn eewich rike.

11 Daer ghi nv sit ter rechter hant.
Hulpt ons moeder vut sviants bant
In vrouden sonder gelike.

12 Gruet ons franciscus onsen vader.
Ons patroens sidi bey gader.
Beuolen bliue v al ons couent.

Amen.

5,1 *dit gesticht* : deze wereld, het aardse. Cf. Mnl. Wb. II, 1710 sub 1.

8,3 *weeldege* : heerlyke.

9,1 *verzele* in het hs. aaneengeschreven, bevat de aanspraak *ver* = *vrouwe*.

9,3 *sonder genoot* : zonder weerga

10,1 *steet na v* : strceft naar u, verlangt naar u.

10,2 *daer men meyt* : waar men het meifeest viert, waar men geniet.

XXI

Van sinte berbelen.

- 1 Congratulemur hodie.
Martiri egregie.
Deuote mentis iubilo.
Vnite dei filio.

- 39vo 2 Hinc sacrate virgini
Applaudunt cetus celi.
Barbare vocate.
Meritis ornate.

- 3 O beata barbara.
Tui non est altera.
Rubens velud rosa.
Vultu speciosa.

- 4 In te non fuit vlla fex.
Idcirco companiauit rex.
Gaudente plusquam lilium.
In numero te milium.

- 5 O castitatis speculum.
Tu dicis omne seculum.
Flos virginum post mariam.
40ro Ad veritatis viam.

- 6 O lux mundi deifica.
Es lucis trine nuncia.
Fenestris iam paratis.
Ad laudem trinitatis.

- 7 Hinc a patre impio.
Qui dei iudicio.
Occideris et crudeli.
Consumitur igno celi.

- 8 Tu vero supra sydera.
 Tibique celi curia.
 Ad sponsum tuum scandis.
 Defertur honor grandis.
- 40vo 9 Ibi pro nobis omnibus.
 Pie recolentibus.
 Ora semper deum.
 Martiris tropheum.
- 10 O virgo multipharia.
 Est nobis necessaria.
 Tua miseratio.
 Egentibus solacio.
- 11 Quam potens et quam pia es.
 Deus per te mirans res.
 Nequit lingua fari.
 Non cessat operari.

4,3 *Gaudente* moet waarschijnlijk *Candentem* zijn

5,2 *ducis* is waarschijnlijk een verschrijving voor *ducis*

7,4 *igno* moet *igne* zijn

XXII

- 1 Barbara die reyne maecht.
Een edel bruyt ons heeren.
Haer leuen dat heeft gode behaecht
Hets recht dat wise eeren.
- 41ro 2 Baptista die heilege man.
Bouen al si minde.
Wiens leuen si ane nam.
Want si hem groot bekinde.
- 3 Goet ende hoge edelheit.
Dat wou si al versmaden.
En haer scone minlijcheit.
Keerde si in genaden.
- 4 Gods wijsheit had si diep vercleert
Inder hoechster eenicheit.
Dat haer was geopenbaert.
Dat wesen der driewldicheit.
- 5 Si es een reyn rose root.
Want god sprac in haer liden.
Dat van harer pinen groot.
41vo Die ingelen soudē verbliden.
- 6 God sant haer al ouerluut.
Een cleet was minnelike.
Hi sprac nv comt mijn scone brunt
Hier bouen in mijn rike.
- 7 Si heet der menschen toeuerlaet.
Van gode heeft sijt vercregen.
Die tot haren dienste staet.
Haer sonden sal god vergeuen.

1,1 De *i* van *die* is boven de regel bijgeschreven Oorspronkelijk stond er *de*

4,1 *si* is waarschijnlijk lijdend voorwerp en *Gods wijsheit* onderwerp

4,3 *dat* = zodat

6,2 Cf over het weglaten van het pron rel Stoett, 2de druk, pag 36–37 Cf ook
lied IX 1,6

XXIII

- 1 Kinder al si wi in dit sneuen
Wi selen gods bruyt glorie geuen
Si es soe hoechlic verheuen.
Dats sint barbara int eewich leuen.
- 42ro 2 Alle die heiligen die sijn daer bouen.
Die willen haer dogen eewelic louen.
Si wilt dat wi daer met haer houen.
Die viant wilt ons al berouen.
- 3 Van gode was si groot geacht.
Si hadde in haer die godlike cracht
Ons broescheit dier heeft si gedacht
Ende ons remedie daer iegen bracht.
- 4 Nv laetse ons dancken want wi wel weten
Want si ons niet en heeft vergeten.
Si es nv in die weelde geseten.
Haer giften die sijn ongemeten.
- 5 Haer scoen gewaden die sijn bereet
Si draecht der coninginne cleet.
Tot haren hoechsten dienste si steet.
Want si altoes daer naast haer geet.
- 42vo 6 Si es als een fijn gulden crone.
Geset int scoenste vanden trone.
Si es daer vanden hoechsten lone.
Haer verdiente es soe scone.
- 7 Die godlike eere die was soe groot
Van harer pinen ende harer doot
Wi bidden haer hulpe in onser noet
Ende zoeken genade in haren scoet.

4,2 *Want* moet op een vergissing berusten. Er moet *Dat* staan.

5,2 *draecht* : de *e* is boven de regel bijgeschreven. Oorspronkelijk stond er *dracht*.

1,1 *si wi* is bij inversie de normale vorm. Cf. Van Loey, Vormleer, pag. 93.

1,1 *dit sneuen* : deze ellendige toestand op aarde.

2,2 *haer dogen* : haar lijden.

3,3 *dier* : genitivus van het pron. dem. afhankelijk van *gedacht*. *dier heeft si gedacht* : die is zij indachtig geweest.

5,2-3 Wordt hier misschien bedoeld dat St.-Barbara het kleed van Maria ophoudt? Zo'n voorstelling was misschien bekend uit de schilderkunst. St.-Barbara behoort vaak tot het gevolg van Maria op schilderijen en in beeldengroepen.

XXIV

- 1 O Barbara ons herte verblijt.
Want ghi der werelt troestelic sijt
Reyn edel maecht gi sijt soe fijn.
Die coninc begeert v scoen aenscijn.
- 2 Vwer werdicheit wi niet en connen. geliken.
Dan der heileger sonnen.
43ro Van beginne waerdi vercoren.
Ende in die stat der sonnen geboren.
- 3 O scone sonne nv openbaert.
Ende ons duysternesse die verclaert.
- 4 Naest gods moeder hier aen v staet
Der armer zielen toeuerlaet.
- 5 O medecine der zielen cracht.
V eygen es dwingen des viants macht

2,1 *geliken* behoort bij de tweede versregel

3,2 Misschien is achter *die* een *p* weggefallen. Cf. lied XXII, 4 1

2,3-4 Haar geboorte in Heliopolis was reeds een voorteken van haar toekomstige heiligheid

4 De arme ziel heeft buiten Maria de meeste hulp van u te verwachten.

Beeld van Sint-Barbara uit het begin der zestiende eeuw, thans in de pastorie van de Onze Lieve Vrouw ter Rijke Klaren te Brussel.

(Foto: F. Pitlery)

XXV

- 1 Wi vermanen harer doecht.
Alder scoenste rose.
Die de werelt al verhoecht.
Milde graciose.
- 43vo 2 Vroude alder kerstenheit.
Glorie inden trone.
Dat een rose ons geleit.
Tot soe hogen lone.
- 3 Die dus suuerlike blijct.
Dats dese lielic reyne.
Die de werelt al verlicht.
Si es ons gemeyne.
- 4 Si es scone ende minlijc.
Suete violette.
Si heeft altesterkelijc.
Gescoert des viants nette.
- 5 Dese kersouwe suet en goet.
Miltheit es haer leuen.
Met harer saluen dat si doet.
Ons wonden al genesen.
- 44ro 6 Dese acoleye heeft ons bracht.
Sueten dau in deser tijt.
En daer nae der sonnen cracht.
Die de eerde al verblijt.
- 7 Dese goutbloeme wert bekint
Metten guldene schine.
Si heeft hoechleec gemint.
Dat bewijst haer pine.

8 Dese blaubloerne hemels gedaen
Es edelyc vercoren.
Int geslechte moet si staen.
Daer god af was geboren.

9 Barbara die dierbaer steen.
God ionde haer der eeren.
Dat haer doekte mensce negeen.
44vo Dan die doeper ons heeren.

10 Si minden meest in deser tijt.
Die dat lemmeken wijsde.
Cristus wert sine herte verblijt.
Als hi sint ianne prijsde.

11 Wie beuelen alle ons noet.
Uwer beider minnen.
Hoet ons vor die haestege doot
Geeft ons claer bekinnen.

10,4 Waarschijnlijk moet men voor *hi si* lezen Het voornaamwoord duidt zeer waarschijnlijk Sint-Barbara aan

1,1 *vermanen* + genitivus betekent *gedenken* Cf Mnl Wb VIII, 2099 sub 8

3,1 *blijct* van het werkwoord *bliken* = *schitteren*

4,4 *gescoert* en niet *gestoert* zoals Lecoutere las Cf lied VIII 1,3 en de aantekening bij dat vers

5,1 *kersouwe*: madeliefje

8,1 *blaubloeme*: korenbloem.

XXVI

- 1 Barbara die clare sonne die
doet leuen. Want si mach ons
hitte en haer clærheit geuen.
- 2 Ons allen die es wel gesciet.
Dat die heilege geest dat riet.
45ro Haer beede die en ontsiet hi niet.
Alle menschen tot haer vliet.
- 3 Si es der werelt hope ende geware/
gen troest. Si heeft soe menege
ziele vter hellen verloest.
- 4 Die leuende borne can si geuen
ende scincken. Alsoe vele als sijs be/
geert soe mach sijs drincken.
- 5 Dese ouer scone suete maecht
es ons gegeuen. Dat si ons ver/
crige biechte ende eewich leuen.
- 6 Gewarich kinnesse ende rouwe sijn
haer giften. Het es haer eygen
dat si mach die ziele verlichten.
- 45vo 7 Haer was die hoge triniteit hier
onuerholen. Die eewege wijsheit
was huer meester inder scolen.
- 8 Dese reyne lilie es naest onser vrou
wen gelijc. Want si doet den son
daren op dat hemelrijc.
- 9 O scone rose v verdiente es edel
ende groot. Daer omme sijt daer
iegenwoerdich in onser doot.

10 O scone sonne geeft dat wi
v licht ontfaen. Want wi dolen
wi en weten niet werwert dat wi gaen.

11 Si hadde tot hoger minnen
spoet. Die altoes in haer herte
46ro stoet. Sy dranc vander volder
vloet. In dat ouer weselic goet
Amen.

2 De tweede en de elfde strofe vallen op doordat ze langer zijn dan de andere strofen – beide 32 syllaben – en vier rijmwoorden hebben. Het valt ook op dat van beide strofen twee versregels zijn genotcerd onderaan de versozijde van een blad en twee boven aan de rectozijde van het volgende blad. De beide strofen lijken uit een ander lied afkomstig te zijn en hier te staan door een vergissing van een copist(e).
7,2 *sh* van *wysheit* is verbeterd uit een *g*

1,2 Lecoutere voegde, zonder het in een voetnoot te vermelden, het voornaamwoord *ons* in vóór doet. De toevoeging is voor een logisch verband niet noodzakelijk.
2,1–2 zijn onduidelijk.
2,3 *ontsiet* zou *ontseit* moeten zijn. De betekenis *afwijzen* past hier beter.
3,1–2 *gewaregen troest* werkelijke troost.
4,1 *leuende borne* . cf pag 72.
11,4 *dranc* moet verbonden worden met *in* en komt van het werkwoord *indrinken*.

XXVII

Dits van sinte berbelen

- 1 Scoender maeght voer noch na
En was noeyt geboren
Dan die edel barbara
Wonderlijk vercoren
- 2 Sy was vanden geslechte
Der coninginne marien
Wy moetense wel met rechte
Alle gebenedien
- 3 Sy was van allen consten wijs
Wel geleert al openbare
Van allen doeghden heeft sy prijs
46vo Geen gebrec en was in hare
- 4 Bouen al die heilige geest
Hy leerese van binnen
Met sinen lichte alder meest
Die godheit claer bekinnen
- 5 Haer was gesonden herde snel
Een ingel uten troone
Diese int geloue stercte wel
Der hoger drie persone
- 6 Ende sy sach ter seluer stont
Enen edelen iongelinc
Die aent cruce was doer wont
Dat haer diep int herte ginc
- 7 Barbara die edel ioncfrouwe
74ro Heeft gode bouen al gemint
Ende hem gehouden vaste trouwe
Als men in haer leuen vint

- 8 Die minne was soe ouer groot
 Als sy wel dede in scijne
 Sy en ontsach torment noch doot
 noch geenderande pine
- 9 Gheen mertelarse en was soe gelijc
 Der passien ons liefs heeren
 Die nie quam op eertrijc
 Wine connense niet vol eeren
- 10 Barbara rose ende lelie wijt
 alder sielen vrouwe
 Waer ghy onsen heere voer bit
 Gecrijcht van sonden rouwe
- 47vo 11 Ende sijn heilich sacrament
 Ons heeren lichame ende sijn bloet
 Daer men ewich leuen in vint
 Ende oec oueruloedich goet
- 12 O dierbaer sceen van dooden rijch
 Wilt ons te gode leiden
 Der maget marien meest gelijch
 Van genedicheiden
- 13 Xpristus sprac in sijnder doot
 Vergeeft des sonde vader mijn
 Also dat die in uwer noot
 Voer alle die in sonden sijn

10,1 *wijt* moet misschien *wyt* zijn. Cf. pag. 32.

12,1 *sceen* is waarschijnlijk een verschrijving voor *steen*. *dooden* is veranderd uit *doeden*. Er is geen reden om *rijch* te wijzigen in *rijc*, zoals Lec. deed. Cf. Van Loey, Klankleer, pag. 102

12,3 *Lec* veranderde *gelijck* in *gelijc*, wat evenmin noodzakelijk is

13,2 *des* moet waarschijnlijk *dese* zijn

13 3 Dit vers is onduidelijk maar wordt begrypbaar wanneer men leest Also daedi
in uwer noot

8,2 betekent Zoals ze ons duidelijk het zien

9,3 Het antecedent bij *Die* is *Gheen mertelarse*

10,4 *Gecrijcht* *Lec* gaf er de voorkeur aan om hier *ge krijcht* te lezen In de 15de
eeuw zou inderdaad het pron pers *ghe* in zwang zijn gekomen Cf Van Loey, Vorm-
leer, pag 59 De mogelijkheid bestaat echter ook dat we hier te doen hebben met een
vorm van het werkwoord *gecrijghen*, waarbij dan vers 10,3 het onderwerp zou zijn

XXVIII

R Ic hebbe een lief in minen sin gedaen
 Ic wilder my aen houden
 Ende die valsce werken wt my sluten
 48ro Want sy es loos ende ongetrouwe
 Heer god nv staet ons allen by
 Ende maect ons herte van allen sonden vri

1 Soe wie dat creaturen gelooft
 Hy dunct my sijn al buten keere
 Ende dien edelen brudegom laet
 Die heere is bouen alle heeren
 Ic hebbe een lief

2 Soe wie dat dwingen wilt sijn nature
 Het sal hem costen vleesch ende bloet
 Het is den menigen worden tsuere
 Eer hise heeft bracht al onder voet
 Ic hebbe een lief

3 Soe wie dat xpristus minne wilt hebben
 Ende hem wilt houden trouwe
 Soe sie dat hy die valsce weerelt
 Want hy es loes ende ongetrouwe.
 Ic heb .j. lief

R,4 Waarschijnlijk is deze versregel abusievelijk op deze plaats gecopieerd. Dezelfde versregel vinden we terug op het einde van het lied, waar hij goed past. Wel zou de regel hier passen als men in R,3 *werken* verving door *weerelt*

3,3 Waarschijnlijk is een woord met een betekenis als *vlie*, *late*, *schuwe* uitgevallen tussen *hy* en *die*

3,4 Waarschijnlijk is een oorspronkelijk *sy* vervangen door *hy*.

1,2 *buten heere sijn* geheel verkeerd doen. Cf. Mnl Wb. III, 1260.

XXIX

- 56ro Op de wise. Het is goet
 sijn int rijke daer bouen.
- 1 Kinder nv zijt allegader vroe
Een nyeu iaer comt ons inne
God die geuer ons geluc
Daer met sijn hoechte minne
- 2 Die hoge godheit sy gelooft
Die van minnen hier neder quam
En wert een clene kindekijn
Ende ons natuere in hem nam
- 3 Dit knechtken is soe ouer scone
Men vint aen hem niet dat mesteet
En quam noyt mensce op eertrike
Die enige ontrouwe van hem weet
- 4 Hy es die oueruloedige vloet
56vo Vol weelden euen rijcke
 Hy veruult met sijnder doeght
 Hemel ende eertrijcke
- 5 Hy es die velt bloeme ons gemeyne
Ende dat suete hemels broot
Daer met die heylige weertscap houden
Die weelde is daer euen groot
- 6 Dit es dat armste suete kindeken
Het leedt van coude grooten noot
En hadde noeyt soe vele gemacts
Als in sijnder moeder scoot

7 Dees edel scone iongelinc
Sijn herte is vol minnen
Hy suegdt in siere moeder scoot
Der edelre coninginnen.

57ro 8 Al dat inden hemel es
En men inder weerelt vint
Dat en waer al te achten niet
En daet dat alder suetste kint

9 Lof ende danc ende eeuwige eere
Heb die hoige driuuldicheit
Die ons den sone hier heeft gesonden
Te dragen onse iammerlicheit

1,4 *hoechte* moet *hoechste* zijn
6,3 *gemacts* zal *gemaecs* moeten zijn

De wijsaanduiding noemt een lied dat we niet van elders kennen
1,3 *God die geuer ons geluc* God geve ons in dat jaar geluk
5,1 *velt bloeme* in het wild groeiende bloem Veel gebruikte benaming voor Christus Cf Mnl Wb VIII, 1388.

XXX

- 1 Een kindeken es geboren
 Een volle vloet
 Die van hem es vercoren
 Hy mach wel dragen hoogen moet
- 2 Dit kint compt ons nv coopen
 Met grooter macht
 Het was hem al ontloopen.
 57vo Hij heeft ons weder bracht
- 3 En wien mach nv ontbliuen
 Dese vulle vloet
 Hy liet hem doch ontliuen
 Dees hoge minneer goet
- 4 Nv es hy neder comen
 Ende seere gebeet
 Dit wonder es vernomen
 Die gods sone is met ons gecleedt
- 5 Een kint es ons gegeuen
 Dat aensach onsen noet
 Van sinen volke verdreuen
 Dat dunct my iammer groot
- 6 Nv leit hy gebonden
 58ro En weynet seere
 In arme doexken gewonden
 Genedich god geweldich heere

2,1 Aanvankelijk stond er *Dit kint compt ons bezoeken* Het laatste woord is door-gestreept en erachter is geschreven *nv coopen*.

1,4 *hoogen moet dragen* in een verheven stemming verkeren Cf. Mnl Wb IV, 1813.

3,1 *ontbliuen* ontgaan Cf Mnl Wb. V, 995 sub B7.

4,2 *seere gebeet* diep afgedaald

4,4 *met ons gecleedt* Hij heeft onze menselijke natuur aangenomen

XXXI

- 1 Die vader inder ewicheit
Die heeft van minnen der menscelicheit
sinen enigen sone gesant van bouen
Daer om soe helpden my alle louen
- 2 Hy sprac totten engel gabriel
Doet my een bootscap ende sijt snel
Tot maria in eertrijc
Gruetse my seer ende ootmoedelijc
- 3 Gruetse my seere in al den name mijn
Ende segt haer dat ic wil sijn
Geboren van haren reynen liue
Nochtan soe salsi maget bliuen
- 58vo 4 O vader heere wat ghy gebiet
Des en willic laten niet
Die bootscap die is wel bewaert
Ic vaerse doen met snelre vaert
- 5 God gruetu ouer scone maghet
Sijt vrolic ende niet versaget
Want ghy sijt tot deser tijt
Bouen allen vrouwen gebenedijt
- 6 V mach te moede sijn herde wel
Ic ben die engel gabriel
Van gode ben ic tot v gesent
Als dat ghy ontfaen sout een kint
- 7 Ontfaen suldi met deser spraken
Sonder toe val van anderen saken
Ende dat kint sal ihesus heeten.
59ro Dit hebben voerseit die propheten

- 8 Scoen bode vanden paradijs
Hoe geerne soudic werden wijs
Hoet wesen mocht ende oec gescien
Dat wonder en wert nie gesien
- 9 Noch gehooft noch oec gelesen
Dat een maget soude moeder wesen
Want ic doch noeyt by man en quam
Des gelijc voerwaer ic noeyt en vernam
- 10 O scone bode ic seggu dat
Ic hebbe minen heer minen god
Gelooft te houden reynicheit
Daer toe benic altoos bereit
- 59vo 11 Maria blijft sonder ontsien
Dit sal emmer aldus gescien
Die heilige geest sal v omvaen
Van hem suldi dit kint ontfaen
- 12 Ghy sult des kints dat seggic me
Genesen sonder enich wee
Iegen den natueren sede
Dat noeyt vrouwe van kinde en dede
- 13 Maria blijft sonder vreesen
Ghy sult sijn salige moeder wesen
En hy v kint ende daer toe godt
Maria dits gods gebodt
- 14 Scoen ingel na dat ic v sie
Gods wil altijt in my gescie
Minen dienst altijt te sijnder eeren
Siet hier die dienst maget ons heeren

60ro 15 God heeft my vaderlic versien
 Na dinen woerde moet my gescien
 Tot nv was hy die vader mijn
 Nv salic sijn die moeder sijn

3,1 *in al den name mijn* Lec wijzigde dit in *al* in den name mijn
 3,2 De wijziging welke Lec aanbracht door *ic* in *hi* te veranderen is onvoldoende gemotiveerd Volgens Lec wordt met *hi* de *enigen sone* bedoeld van 1,3 Het woord *hi* past evenwel niet in de woorden van de Vader, daar Hij de Zoon nog niet heeft genoemd Cf lied VIII 6, waar het lijkt alsof de H Geest menschelijk lijf ontvangt en sine vrienden wil verlossen vter pine Er wordt in deze liederen weinig onderscheid gemaakt betreffende Hun plaats in de Menswording tussen Vader, Zoon en H Geest Het gaat er veeleer om dat God es geboren (XXXII,1) en dat Die Heere is vanden troone het kindekijn van Maria wil zijn (XXXIII,3) Zo past ook hier het voornaamwoord *ic*, waar het God is die de engel zendt Cf 5,1
 5,3 *Want* de *t* is met rode inkt bijgeschreven
 12,3 Lec wijzigde *den* in *der* zonder hiervan melding te maken in een aantekening

7,2 *Sonder toe val van anderen saken* zonder dat er nog iets meer hoeft te gebeuren
 10,3 *Geloof* in een gelofte beloofd
 11,1 *ontsien* vrees
 14,1 *na dat ic v sie* *na dat* schijnt hier een vergelijkend voegwoord te zijn met de betekenis *zoals*, versterkt tot de betekenis *zo waar als*
 15,1 *heeft my versien* heeft in Zijn voorzienigheid voor mij gezorgd

XXXII

- 1 Laet ons met vollen chore
Singen nuwen sanc
Want god es ons geboren
Een kindekijn
Dies moet hy hebben danc
- 2 Wy mogen wel vrolic leuen
Ic segge v wel waer of
Want god heeft ons gegeuen
Den sone sijn
Dies moet hy hebben lof
- 60vo 3 Hy nam wt goeder minnen
Onse menscheit an
Hets recht dat elc met sinne
Dit kindekijn
Loeft als hy best can
- 4 Wel hem die suete ende sachte
Dit kindeken antieren sal
Want wy met reynen gedachte
Dit kindekijn
Wiecht hy louet al
- 5 Wy willen dit kindeken wermen
Met onser minnen gloet
Soe sal hy onser ontfermen
Huut minnen fijn
Gaf hy doer ons sijn bloet
- 61ro 6 Laet ons dit kindeken baden
Met onsen tranen nat
Ende bidden om genade
Met herten fijn
Ons werdes wel te bat

7 O rose sonder dooren
Bouen de lelien suet
God was van v geboren
Dats wel aenscijn
Doer v groet oetmoet

8 O maria lief moeder
Ende maget reen
By v wert god ons broeder
V kindekijn
Verlost ons al gemeyn

61vo 9 O vrouwe der doecht gewone
Wilt altijt sijn bereyt
Te bidden uwen sone
Dat sijn aenschijn
Ons niet en werde ontseit

2,2 *waer of* hoeft men niet aan rijm dwang toe te schrijven zoals Lec. deed. Cf. pag. 28 aant. 3.

4,3 Lec. veranderde *wy* in *wie*. Volgens het Mnl. Wb. komt de hier gebruikte schrijfwijze echter ook voor.

7,2 *suet* werd door Lec. gewijzigd in *soet* om het rijm te regulariseren. Ik beschouw echter de *ue* als eigen aan de taal van dit hs. Cf. pag. 28 aant. 3.

8,2 *reen* werd door Lec. gewijzigd in *reyn*. Cf. hierboven aant. bij 7,2.

9,4 *Ons* van 9,5 was aanvankelijk op het einde van deze regel geschreven maar daar doorgehaald.

6,5 *Ons werdes wel te bat*: Het zal ons tot voordeel zijn.

7,4 *Dats wel aenscijn*: Dat blijkt duidelijk.

XXXIII

Op wie wilt horen sin/
gen van enen tymmerman
De sancta maria virgine.

1 Wi wilt horen singen
Van enen leeu seer gram
Hoe die maget maria
Aen sine minne quam

2 Dat vernam een bode
Die engel gabriel
Hy was gesonden van gode
Al toe der maget snel.

62ro 3 God gruet v vol genaden
Sprac hy ter maget fijn
Die heere is vanden troone
Wilt sijn v kindekijn

4 Ghy droecht negen maenden
Der engelen coninc
Van v soe was geboren
Ihesus de iongelinc

5 Ghy leit dat kindeken cleyne
Al in een crebbekijn
Al voer twee stomme beesten
Die ewege sone fijn

6 Hoe wel was v te moede
O moeder ende maget fijn
Doen v dat kindeken cleyne
62vo Boet sijn root mundekijn

- 7 Ghy moest van vrouden beuen
 Dat es wel openbaer
 Doen op v sloech sijn ogen
 Die ewige godheit claer
- 8 Ghy naemten in uwen arme
 Ende gaeft hem in uwen scoot
 V meechdelike borste
 Al in sijn mundeken root
- 9 Sijn bruyrn oegxken scone
 Sloech hy in sijn aenschijn
 Hy was v eygen sone
 Die ewige godheit fijn
- 63ro 10 Als ghy den kindeken cleyne
 O moeder wel gedaen
 Met uwen handen reyne
 Sijn voetken wil gaen dwaen
- 11 Verleent my scone vrouwe
 Die ogen alsoe nat
 Dat ic met minen tranen
 Bereiden mach dat bat
- 12 Als ghijt heft uten bade
 Dat proper kindeken cleyne
 Wilt hem van mijnder herten
 Maken een beddeken reyn

1,1 In *Wi* is misschien een *e* weggevalen. Het Mnl. Wb. geeft echter ook de schrijfwijze *wi*.

9,2 *sign* moet zeker *v* zijn.

10,4 De *t* van *wilt* ontbreekt.

Het lied dat als wijsaanduiding wordt gegeven vindt men in het Antwerpsch Liedboek als nr. CLXIV.

1,2 *leeu* : Cf. Osee 11,10. Brugman haalde deze plaats aan in „een alten schonen sermoen vander geboerten ons Heren Ihesu Christe”. Onuitgegeven Sermoenen pag. 40.

2,1–2 Gabriel vernam Hoe die maget maria Aen sine minne quam.

XXXIV

Op her esel ghy moet
een esel sijn.

De sancta maria virgine.

- 1 Die dageraet geet op ende fijn
Daer wt soe compt des hemels scijn
63vo Dat is der maget sone
Hy woude hier neder comen tons
En laten sinen troone
- 2 Die ouer scone bruut ende maegt
Sy heeft den coninc best behaecht
Daer om heeft sy sijn minne
Sy es gemaect sijn aduocaet
Der ingelen coninginne
- 3 Die coninc sach die scone sale
Sy beuiel hem alsoe wale
Dat hi er in wonen quam
Bouen alle creaturen
Genuechte hy in haer nam
- 4 Sy brachte dat suete cleine kindekijn
Des vaders sone een eeuwich scijn
64ro Sy es soe wel geraect
Al woude hy suegen in haren scoot
Hy heeftse selue gemaect
- 5 Ghy sijt dat hemelsce paradijs
In v soe wies dat godlijc rijs
En quam in deser tijt
Die in dat paradijs mocht gaen
Hy waer te mael verblijt

6 O sterre der zee ghy sijt soe scoone
Ghy verblijt daer al den troone
En die te water sijn
Sy hebbe hope en troost alleene
aen uwen scoenen scijn

7 O scone wingaert rancke ghy sijt soe fier
V rueke verdrijft dat helsce dier
64vo Ende houtten in uwen bant
Edel vrouwe ghy mochten dwingen
Want hy ontsiet v hant

8 Ghy sijt die roose in iherico
Ghy maket hemel ende eerde vro
Met uwer sueticheit
Hulpt ons vrouwe na deser tijt
In de eeuwige salicheit

1,1 Vreemd is de aanwezigheid van *ende sijn*.

2,4 *sijn* moet een vergissing zijn. Men zou *ons* verwachten

6,4 *hebbe* : hier is waarschijnlijk een afkortingsteken vergeten.

De wijsaanduiding noemt een lied dat wij niet kennen

1,2 *des hemels scijn* het licht van de hemel

4,2 *een eeuwich scijn* men kan zich afvragen, of dit moet worden begrepen als een
eeuwig licht — Cf. *des hemels scijn* 1,2 — of dat men in het woord *scijn*, verbonden
met het bijv. n.w. *eeuwich*, alleen een van dat bijv. n.w. afgeleid woord moet lezen.
Cf. Mnl. Wb. III, 528.

4,3 *wel geraect* voortreffelijk.

7,5 *ontsiet* : vreest

XXXV

- 65ro 1 Die metten sterren is op gegaen
Sy heeft den eeuwigen soen ontfaen
Moeder ende maegt
Des vaders sone quam uten troone
En die hem bouen al behaecht
Des draecht sy croone
- 2 Hy es eenre fierder maget kint
Al wt des vaders hert gesint
Hets wonder groot
Dat hy woude suygen als een cleyn kint
In uwen scoot
- 3 Sy es een edel coninginne
Haer oetmoet ende haer groote minne
Die heeft ons bracht
Die hemel ende eerde alleyne
Heeft in siere macht.
- 65vo 4 Sy es die ouer scone stadt
Die god seere minde en oec besat
Als sinen troen
Hy heeft daer bouen in sijn rijc
Den hoechsten loen
- 5 Sy es die borre en die fonteyne
Die ouer vloeyt ons allen gemeynne
Dies es ons noot
Wy vinden ouervloedich goet
In haren scoot
- 6 O poorte des hemels ghy sijt soe scone
Doer v soe comen wy inden troone

Na deser tijt
Nv hulpt vrouwe doer die scoen poorte
Die ghy selue sijt

1 De eerste strofe is blykbaar in het ongerede geraakt Lec. stelde de volgende reconstructie voor:

Die metten sterren is opgegaen,
Sy heeft den eeuwigen soen ontfaen
Uten troone,
En hem boven al behaecht:
Des draecht sy croone

Het woord *die* in 1,5 is later boven de regel toegevoegd

4,4 *Hy* is een vergissing en moet vervangen worden door *Sy*.

4,5 In het *hs* staat tussen *Den* en *hoechsten* *eeuwen loen* Deze woorden zijn doorgehaald

5,2 *gemeynne* : het *hs* heeft *gemeÿne*

5,3 *Dies es ons noot* · Daaraan hebben wij behoefte.

XXXVI

66ro 1 O eeuwige wijsheit daer menich iaer
Die oude vaders openbaer
Om riepen met penitencien swaer
Ghy sijt ons nv gegeuen

2 O adonay o heere groot
Ghy hebt aensien ons groote noot
En sijt in eender maget scoot
Als een cleyn kint gelegen

3 O wortel van yesse want ghy sijt
Die suete weerde gebenedijt
Daer god af woude in deser tijt
Mensceliker natueren leuen

4 O sloetel heer dauids ewich goet
En ghy hebbet uwen grammen moet
Al gewandelt in oetmoet

66vo En onsen val vergeuen

5 O blickende raey des hemels troon
Ghy sijt die eeuwige sonne scoen
Ende eender puerder maget soen
Daer hemel ende eerde voer beuen

6 O coninc des volcx gelooft sy dy
Dat ghy ballinge maket vri
Des moet v een yegelijc wie hy sy
ewige glorie gheuen

7 O edel coninc emanuel
Wy weten alle gader wel
Dat ghy ons moecht ende niement el
Die ewige glorie geuen

3,1 Misschien is *want* overcompleet.

4,2 *En* is misschien ook te veel.

3,4 *Mensceliker natueren*: volgens de menselijke natuur. Cf. Stoett, 2de druk, pag. 100 Opm.

XXXVII

- 67ro 1 Hed es natuere met v solaes
 Wijs listich es v lecre
 Al heb ic v wijs noch gedient
 Tot god wil ic my keeren
- 2 Ic heb gemint ic was verblind
 Natuere en wouts niet laten
 Doen ic tot minen gronde quam
 Doe moest ict varen laten
- 3 Een knagen een wroegen ginc my an
 Als ic mijns gronts neme ware
 Dat ic met herten heb gemint
 Dat wil ic laten varen
- 4 Och dat ic van hem ye sciet
 Die my soe seere minde
 En heb gedaen natueren raet
 67vo Geuolcht mier dommer sinne
- 5 Soe waric ga soe waric ben
 Altoes soe moetic dincken
 Die god met al sier herten mint
 Hem seluen hy hem moet scincken
- 6 Ic hebbe gemint den eertscen troost
 Daer op gerust met minnen
 Geuolcht al mijnre sinlicheit
 Hoe soudic god bekinnen
- 7 Och ihesus alder liefste heer
 Ic en wil v niet verliesen
 Voer al dat in die weerelt es
 Wil ic v wt uerkiesen

1,1 De eerste strofe van dit lied is blykbaar verminkt. Lec vroeg zich af of men voor de eerste regel niet kon lezen. Uut est, natucre, met u solaes
Ik zou liever lezen Adieu natuere adieu solacs. In B Holschers editie van Niederdeutsche Geistliche Lieder und Spruche aus dem Munsterlande – Berlin, 1854 – vindt men n l op pag. 103 het volgende refrein

Adde natur, adde solaes!
wu lustich is de here!
ick hebbe der wereld gedeynet fast,
ick wyl my van er keren

Knuttel wijzigde in zijn registers de aanvangsregels als volgt:

Hadieu natuer hadieu solaes
Wijshstich es u leere

1,2 *Wys* kan uit een verkeerd begrepen *wie* = *hoe* zijn ontstaan, al is het ook mogelijk dat het hier staat als synoniem van *lustich*.

1,3 *wys* is hier onverklaarbaar

2,2 *wouts* . uit *woude* des Laten regeert een genitief Cf Stoett, 2^e druk, pag. 103.

2,3 *Doen ic tot minen gronde quam* toen ik mezelf doorgrondde

3,2 *myns gronts* ook waarnemen heeft vaak een genitief Cf Stoett, 2^e druk, pag. 101.

XXXVIII

En baet egeen castien dese wise

De sancta maria

68ro 1 Met herten ende met sinne

Sinden wy v ewige lof

Vri edel coninginne

Daer bouen in v hof

2 Hier toe sijn wy te cleyne

Als wy bedincken dat

Dat ghy sijt vrouwe alleyne

Van al soe hoger stat

3 Die coninc es v sone

Dat vaderlike woort

Naest hem dragic de crone

Want v dat rijc behoort

4 Die alle dinc heeft gescepen

Dat es v enich kint

V meechden ende v knapen

68vo Sijnt al datmen daer vint

5 Ghy hebt alleene die eere

En sijt daer met verhoeght

Uwen stoel steet biden heere

Daer ghy gebieden moeght

6 Ghy droechten scone reyne

En waert sijn voesterkijn met

Want god hadde v alleyne

Te selken dienst geset

7 Daer om moet v van rechte

Alte dienste staen

Die ingelen sijn v knechten

Ende altoes onderdaen

8 Ghy sijt des hemels chierheit
69ro En ons een aduocaet
Ende een vloet der mildicheit
Geeft ons tot duechden raet

9 Nv hulpt ons scone vrouwe
Daer bouen by v lief kint
Daer men sonder rouwe
Gebruict dies men daer vint

3,3 *dragic* moet stellig *draeght ghy* zijn.

4,1 De *e* van *gescepen* beschouw ik als te behoren tot de taal van dit hs Cf pag 28
aant. 3.

De boven het lied aangegeven zangwijs is niet van elders bekend

2,4 *hoger stat* : de hemel *Stat* heeft hier de algemene betekenis van *plaats*

6,2 *met* : daarbij

7,1 *van rechte* : naar recht en plicht

9,4 *dies* genitivus afhankelijk van het werkwoord *gebruicken* Cf Stoett, 2^e druk,
pag 100.

XXXIX

- 1 Dat scoenste kint es ons geboren
Dat alre soetste mannekijn
Die sijn herte aen hem wilt keeren
Hy sal hem getrouwe sijn
Deus eterne tu pijssime.
- 2 Die wilt goeden huwelic doen
Ons vrouwe sal hem beraden
Sy heeft soe sconen iongen soen
Die wilt sy al om bestaden
69vo Deus eterne tu pijssime
- 3 Machmen goeden houwelic doen
Aen een arm gesellekijn
Het es van hauen also bloot
Dat leet in een arme crebbekijn
Deus eterne.
- 4 Al es dit soete knapelkijn
Alte arm van goede
Hy es doch edel ende fijn
Ende alte fier van moede
Deus.
- 5 Sijn voetkens waren dicwile cout
Doen hy begonst te gane
Ende altoos was sijn helsken bloot
Ende luttel hadde hy ane
Deus
- 6 Sijn groot armoede maect ons rijke
Dat heeft ons sijn minne gedaen
70ro Van liefden en consti niet gerusten
Tot dat hy hadde die doot ontfaen
Deus

- 7 Die hemel vloeyde honech vloet
 God vergaf den toren
 Doen die ewige wijsheit weert
 In eenen stal geboren
 Deus
- 8 O ewich ende genadich god
 Wat hebdi doer den mensce gedaen
 Als wy te male niet en sijn
 Wat suldi dan van ons ontfaen
 Deus eterne tu pijsime

1,5 Naast *Deus eterne tu pijsime* staat in de marge bijgeschreven *de repetitie*

2,5 Tussen *eterne* en *pijsime* is *tu* boven de regel ingevoegd

7,3 *weert* men hoeft niet onmiddellijk een bijzondere vorm met gerekte vocaal van het werkwoord *werden* te veronderstellen. De opmerkelijke vorm kan ook zijn ontstaan doordat een copist(e) een afkorting verkeerd heeft opgelost. Dit kan in de hand zijn gewerkt doordat tijdens het copieren *weert* als adjectief bij *wijsheit* werd aangevoeld

2,4 *bestaden* uithuwelyken

8,2 *doer* om wille van, voor

XL

- 1 Ic bidde den ouersten heere
 Dat hy mijn sinne
 Volcomelijc wil keeren
 Aen sijn minne
- 70vo 2 Hy es een ewige weelde
 Sonder gelike
 Van gode moet hy vloeyen hy es soe rijke
- 3 Nemmermeer en wert verstaen sijn ongemetenheit
 Hy es soe ouersoete van rechter edelheit
- 4 Van minnen woudi oec steruen
 Die hy tot ons droech
 Op dat hy rechter trouwen
 Altoes waer genoegh
- 5 Hy es een hemelsce oone daer hy met lonen sal
 Soe wie die mah besitten
 Hi heeft vercregen al.
- 6 Ic bidde den ouersten heere

De strofenverdeling is in het ongerede geraakt. 2,3-4 staan op een regel, 3,1-2, 3,3-4 en 5,1-2 eveneens
 1,2 Er stond aanvankelijk *Dat hy sijn minne* De beide laatste woorden zijn door-
 gehaald en erachter staat *mijn sinne*
 5,3 In *mah* is de letter *c* vergeten

5,1 *oone* staat niet in het Mnl Wb Lec veronderstelde dat het een zaak was die de zaligen in de hemel als beloning zou worden gegeven Hij wijzigde dan ook *Hy es* in *Het es*

XLI

Ic vruchte der weerelt gemeyne

- 1 Die godheit vant der gracen vont
Van enen behoudere es ons nv cont
71ro Des hebbe god danc
Een maget sal ons een kindeken bringen
Eer iet lanc.
- 2 Ons boetscap es wel gedaen
Her gabriel is wel ontfæen
Des hebbe god danc
- 3 Des selen wy alle sijn verblijt
Die coninc comt ons in corten tijt
Geloeft sy hy
Wy dancken v ihesus soete vruecht
Die ons es by
- 4 Des sijn verblijt der ingelen scaren
Dat een maget sal cort gebaren
Gelooft sy sy
Wy dancke v repeticie
- 71vo 5 Al gheet dese maget met kinde groot
Sy es ombesorgt van alre noot
gelooft sy sy
Wy dancken v repeticie
- 6 Dit kinderbedde moet hebben lof
Daer en es voirsien huys noch hof
gelooft sy sy
Wy dancken v repeticie
- 7 In armoeden wil hy sijn geboren
Die alle rijcheit soude behooren
Gelooft sy sy
Wy dancken repeticie

- 8 Her iosep heeft een goet geual
 Dat hy dit kindeken voesteren sal
 Ghelooft sy hy
 72ro Wy dancken v ihesus
- 9 Her ihosop is ten dienst bereet
 Sijn couse moet sijn des conincx cleet
 Gelooft sy si
 Wy dancken v repeticie
- 10 Dese edele vrucht die moeten louen
 Metter moeder int rijke daerbouen
 Gelooft sy sy
 Wy dancken v
- 11 Die godheit vant der gracen vont
 Van eenen behoudere es ons nv cont
 Des hebbe god danc
 Een maget sal ons een kindeken bringen
 Eer iet lanc.

2 Volgens Mak behoort bij strofe 2 dezelfde repeticie als bij 1 Cf Kerstliederen pag 195

Op de open regel tussen 2 en 3 is een hoofdletter D geschreven

4,4 Het ontbreken van de *n* in *dancke* kan veroorzaakt zijn door het vergeten van een afkortingsteken

Het woord *repeticie* is steeds afgekort in het hs

10,1 Lec vulde tussen *moeten* en *louen* *wi* in Men kan echter ook *menen* dat *moeten* is gekomen de plaats van *moetmen*

11,1 Aanvankelijk stond in het hs *Die godheit heeft d g v*, *heeft* is doorgestreept en erboven is *vant* bijgeschreven

De regel boven het lied is waarschijnlijk een wijsaanduiding Het lied is ons niet van elders bekend

1,1 *der gracen vont* de gift, de schat der genade *Vinden* zou volgens Lec. *scheppen* kunnen betekenen Cf Van Maerlants Martijn I, 358 en Martijn II, 86.

4,2 *cort.* spoedig

5,1 *met kinde groot* : zwanger

6,1 *kinderbedde* : kraambed.

XLII

- 72vo Vanden Kerstdach
- 1 Doen xpristus was geboren
Keerdi sinen toren
Van menscheliken geslachte
Daer toe was vercoren
In ewicheit te voren
Een maget reyn van rechte
Soe scone edel creatuere
Quam noyt in gods gedechte.
- 2 Inden couden middernachte
Doen die maget haer soenken brachte
Sceen die sonne claer
Want dat ongescapen licht
Dat hemel ende eerde heeft gesticht
Alst was gebootscap daer
Vanden ingel inder locht
Den herdeken openbaer
- 73ro 3 Si leide dit kindeken in haren scoot
Ende dies sy hadde deeren groot
Op hoeyken inder cribben
In doexkens naect gewonden
Al daeren die herdeken vonden
Soe ons scriftuere seggen
Ghebenedijt soe moet hy sijn
Diet aldus woude hebben
- 4 Op v herte woude hy buygen
Ende v soete borsten suygen
Daer die engel voer beuen
Vloedege genade es v bewijst

Ghy hebt dat hemels broot gespijst
Daer wy alle by leuen
En die leuende fonteyne gedrinct
Dats v alleene gegeuen

73vo 5 Die ingele vanden troone
Sy loefden den gods sone
Doen hy was geboren
Sy songen nuwen sanc
Dat inden hemel clanc
Alstmen wel mocht horen
Allen goeden menscen vrede
Die nie en was te voren

6 Maria hemels paradijs
In v wies dat vaderlyc rjys
Ende die godlike fonteyne
Men mach geen milder vinden
Ghy vloeyt in allen inden
Den creatueren gemeyne
Hoe uwer herten te moede was
Bekinne dy alleyne

74ro 7 Desen soeten nacht ende dach
Niement te vollen louen en mach
Na sijn groote weerde
Doen dat soete hemels lam
Inden scoot der maget quam
Hier neder op dees eerde
Wy mogen wel oetmoedich sijn
Ende laten al houerde

8 Dees coninc sonder geljke
Quam wt sinen rjke
In desen droeuen dale
Hy ginc in een roxken bloot

Van dore te dore om sijn broot
 Hy en hadde huys noch sale
 Maer als hy sinte maerte quam
 Deedse hem alte wale

74vo 9 Doen ihesus dese iongelinc
 In allen landen preken ginc
 Versach hem een minnersse
 Die hy bouen al vercoes
 Om te bliuen alletoos
 Der hoger minnen meestersse
 Sente marien magdaleen
 Ende oec een groote leeresse

1,3 Lec wijzigde *geslachte* in *geslechte* wegens het rijm Hij handelde in strofe 3 niet consequent, daar hij *cribben* niet in *crebben* veranderde Cf pag 28 en pag 31.

2,4 *Want dat* moet gewijzigd worden in *Van dat*

2,6 In *gebootscap* is een *t* weggevallen Mogelijk is dit een geval van de apocope die in Limburg en sporadisch ook elders voorkwam Cf Van Loey, Klankleer, pag 110

8,7 Lec vulde *te* aan voor *sinte* Waarschijnlijk is het voorzetsel door assimilatie verloren gegaan

9,7 *Magdaleen* is in het hs afgekort tot *magd'*

9,8 *leeresse* zou volgens het rijm *leerersse* moeten zijn Lec wijzigde het dienovereenkomstig Dit is echter niet noodzakelijk Het vrouwelijk kan gevormd zijn van een mannelyk *leer*, *leerre* of *lere*

1,6 *reyn van rechte* rein van natuur Cf Mnl Wb VI, 1087

4,4 *vloedeghe* overvloedige Het Mnl Wb kon geen bewijsplaats opgeven voor dit bijv n w

6,5 *in allen inden* naar alle kanten

9,3 *versach* zag

XLIII

Van ihesus kerst marien sone

1 Ihesus kerst marien kint

Die nv was geboren

Hy heeftse bouen al gemint

Daer toe essi vercoren

2 Hy nam raste in haren scoot

Hy soegh der maget borste

Die selue was dat leuende broet

Ende alder weerelt vorste

75ro 3 Noch beter noch scoender noch sueter en quam

Nie in deser weerelt wijt

Dan ihesus dat hemelsce lam

Die ons van sonden heeft gevrijt

4 Hy quam wt sijns vaders herte

liggen inder cribben

Daer hy coude ende groote smertte

Van armoeden wouden hebben

5 Noch bedde noch pueluwe. stoel noch banc

En waren in desen armen stal

Mer der heyliger ingelen sanc

Was gehoort al ouer al.

6 Die stomme beesten dat is waer

Knielden voer onsen heere

Sy bekinden dat god was daer

75vo Ende boden hem lof ende eere

7 In deser hoger nacht

Heeft die maget pure

God ende mensce ter weerelt bracht

Daer af vereyst natuere

- 8 In deser nacht dat groote licht
 Dat niemen en tan begripen
 Die sonne ende mane heeft gesticht
 Hy woude hier neder bliken
- 9 Indeser nacht es op gedaen
 Fonteyne der genaden
 Die dorstich sijt gaet drincken saen
 God saelt noch alberaden
- 76ro 10 Die scone wijngaert es volvloeyt
 Die druue es gesneden
 Daerden graciën wijn wt vloeyt
 Op den dach van heden
- 11 O o o o o et o
 Allen meghden vrode
 Benedicant domino
 Van allen sinen goede
- 12 O o o o o et o
 Die gode willen minnen
 Syselen altoos wesen vroe
 Ende dragenen int herte binnen
 Nota

4,2 *Lec* wijzigde *cribben* om wille van het rijm in *crebben* Cf echter pag 28 aant.
 3 en lied XLII str 3 vers 3
 8,2 *tan* is blijkbaar een verschrijving van *can*

1,3 *se* : Maria
 7,4 *vereyst* : rilt van ontzetting
 8,4 *blijken* : zich vertonen. Het woord heeft hier mede de betekenis *schijnen*, *schitteren*, want Hij is het grote licht Cf XXV 3,1
 11,2 *vrode* . wijs

XLIV

- O edel coninghe der hemelen ende reijne maghet
 moeder alre ontfermherticheit ende mildicheit oom
 den bitteren rouwe ende groote bedroeuensse dijns
 herten ende dijnre zielen die ghij hadt doen ghij
 5 saghet uwen lieuen sone ihesum christum hangende
 aenden cruce iammerlike steruende ende om
 dat groote medeliden dat v lieue kint
 76vo ute rechter minnen tot v hadde doen hij v sach in grote
 bedroeuensse daer hij v beual sinte ian ewangeliste
 10 tot eenen behoeder soe waarlike biddic v edel vrowe
 maghet maria dat ghij wilt v ontfermetighe oghen
 wijlt keeren op mij arme sondighe mensche ende wijlt
 mij trosten in allen minen bedroeuenssen ende hulpt
 mij wt allen mijnen noden Want ghij een milde
 15 moeder sijt alre bedroefder herten daerom wilt my
 verhoeren O werde maght maria in mijnen noot
 in mijnen bedroeuensse in myn scrien ende mijn carmen
 want ic groote zwaerheijt in mijnre zonde bin ende
 ic en wet niet tot wijen dat ic vlien sal anders dan
 20 tot v lieue edel vrowe maria moeder ihesum christum
 Want du best een troosterse ende een vremakerse tusschen
 den zondare ende uwen lieuen soen Daerom kert uwen ontfermhe
 rteghe ooren tot mij ende hoort mijn ghebet ende bewerft m...
 ghenade om de ontsprekelike minne dins lieues kint
 25 die hij hadde

- tot allen menscen doen hij neder quam wt sijner glorie
 ghesent van sinen vader metten heijleghen geest in V
 maria menscelike nature aen te nemene ende IX
 30 maenden van V edel vrowe ons gheboren wert doer
 alle dat liden dat hy doer ons gheleden heft
 doer den groeten anxt die v lieue soene hadde opten
 berch van oliueten doen hij sinen lieuen vader aen

O O O

1 *coninghe* : verschrijving voor *coninghinne*

2 *oom* : waarschijnlijk verschrijving

9 Alle varianten hebben *doe* in plaats van *daer* In het hs is *daer* afgekort tot *d'*

11 *ontfermetighe* : vermoedelijk een verschrijving voor *ontfermh'tighe*

12 *wijlt keeren* *wijlt* eenmaal teveel geschreven

16 *werde* is in het hs. zeer onduidelijk

18 *in* staat op de verkeerde plaats Het moet tussen *ic* en *grootte* Blijkens de varianten is Lecouteres toevoeging *met* onjuist

23 *m...*: rest van *my* onleesbaar.

25 Regel 25 en 26 zijn in het hs opgevuld met een streep

29 *ende IX* hier is een regel weggefallen: *maenden edel vrouwe in uwen lichaem rusten woude ende na IX*

De rest van het gebed is verloren gegaan met de drie laatste folio's van het oorspronkelijke handschrift Zie voor een volledige tekst van het Gebed van dertig dagen bijlage I.

XLV

- 77ro 1 In eenen boghaert quaem ic ghegaen
 Des morphens voer der sonnen
 Daer ic vant eenen edelen hert
 Omuaen met fellen honden
- 2 Die eerste die hem uolgde nae
 Was iudas die felle quade
 Hij heeft in zijn doot gheiaeght
 Met sinen valschen rade
- 3 Doen sloeghen al die honden aen
 Die daer waren comen
 En hebben desen scoenen hert
 Sijn edel lijf ghenoneen
- 77vo 4 Aen een calummen was dese hert
 Seer felleclich ghebonden
 Met gheeselen met slaghen swaer
 Ontfinchij diepe wonden
- 5 Dese ouer edel scoene hert
 Van eender maght gheboren
 Hij was ghecroent al op zijn hoot
 Met tweenseuentich doren
- 6 Op zijn scouder moest hij draghen
 God en creatuere
 Dat cruce swaer daer hij aen sterf
 Als ons ghtught scrijfture
- 78ro 7 Al op dat cruce wert hij gheleet
 Met naghelen vast ghebonden
 Daer liet hy hem zijn mijnlijc hert
 Met eenen speer doer wonden

8 Daer spronghen vijf riieren claer
Die ons van sonden vrien
Diese sdaechs niet eens en gruet
Hij maechs hem wel vermien

9 Daer onder stont sijn moeder goet
Met liden swaer beuanghen
Sij liet dat sweert des rouwen swaer
Al doer haer herte ganghen

78vo 10 Neuen haer stont sijn minnersse groot
Die droeue magdeleene
Sij heeft dat alder beste deel
Sprac god van haer alleene

11 Cristus sprac al daer hij hinc
Wijf sieter uwen sone
Tot sinen iongher sente ian
Siet daer dijn moeder schone

12 O moeder gods o reyne maeght
Met uwen kinderen beyde
Compt int dure van onser doot
Onser zielen doen gheleyde

3,4 *ghenoneen* : verschrijving voor *ghenomen*.

6,4 In *ghtught* is een *e* weggevallen.

4,2 *felleclich* : op wrede wijze. Deze stapelvorm van het bijwoord *fellec* komt niet voor in het Mnl. Wb.

8,4 *Hij maechs hem wel vermien* : Hij mag daar wel voor oppassen.

XLVI

- 79ro 1 Kinder loeft den inghel fijn
Hij vlieghe soe hoege voer gods anschijn
Ende es hem soe bequame
Dat hijten scierde hem seluen ghelijc
Franciscus is sijn name
- 2 Wij vinden alleen van hem bescreuen
Dat hem die gods sone woude geuen
Sijn wapen al onghebroken
Daer om is hij hem meest ghelijc
Heeft ons scrifture ghesproken
- 3 Nu laet ons eeren den inghelschen man
Die hem seluen verschieren can
Met wapenen sonder ghelijke
79vo Hij leet nv voer de inghelen rey
En ciert dat hoeghe rike
- 4 Als ic doer ga dat hemels lant
Ende aensie soe meneghen sant
Ghesciert met duegden scoene
Soe en ha nieman die wonden dan hij
Ghelijc den zueten gods sone
- 5 Recht armoede was sijn schat
Want hij niet en woude noch nie en besat
Van gheenen erschen dinghen
Daer om is hij nv hoexst ghecroent
Al daer die inghelen singhen
- 80ro 6 Niet ghelijc den ghemeinen sant
Is sinen loen int hemels lant
Maer vanden hoexsten steden
Hij heeft met sier oetmoedicheit
den hemel al doer treden

7 O zuete vader o wert patroen
Bidt uwen broeder den gods soen
Dat hij ons wil vergheuen
Ons misdaden menichfoudt
Al in dit broesche leuen

8 O zuete vader bewijst v dueght
Want ghij voer alle man vermoeght
Comen ten veeghevier stringhe
80vo Alle iaer op uwen dach
Bewijst aen ons v minne

9 Als wij siin indie grote noot
En ligghe in die bitter doot
O inghel vol ghenaden
Toent ons dan v wondeken roet
Ghij sijt vol caritaten:

Dit boexskens hoort toe
suster johanna cueliens
suster elisabet ghoeyuaers
heuet mij gegeuen

qui patitur vincit omnia
de ab sentibus nil
Nisi bonum

Cf. voor lied XLVI de aantekeningen bij XIII.
5,2 *met* : hier schijnt een *t* te zijn weggefallen.

3,4 Dit vers kan betekenen : Hij leidt de dans der engelen. Cf. Mnl. Wb. IV, 331 sub 4.
Voor de aantekeningen achter het lied Cf. pag. 8.

Antwerpen	Rijksarchief: Kerkarchief. Arme Claren Antwerpen: dossier I en dossier V.
Antwerpen	Rijksarchief: Kerkarchief. Urbanisten, Klooster van St. Agnes nrs. 5 en 6.
Antwerpen	Rijksarchief: Kerkarchief. Urbanisten Hoogstraten nrs. 1, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15.
Antwerpen	Rijksarchief: Kerkarchief. Luythagen nr. 6.
Antwerpen	Rijksarchief: Kerkarchief. Bethlehem Juda Mechelen nrs. I en II.
Brussel	Algemeen Rijksarchief: Kerkelijke Archieven nrs. 13161; 13162; 13163; 13176.
Brussel	Stadsarchief nr. 1362.
Brussel	Koninklijke Bibliotheek de hss. 1870; 4919; 6404; 11223; 11231-36; 12080; 19551; 19564; 21003; 21696; 21953; 22006; II 270; II 1332; II 2631; II 4334; IV 57; IV 142; IV 263.
Gent	Koninklijke Vlaamse Academie. Foto's in doos 65 van hs. 3024 uit het Muzeum Narodowe w Krakowie (olim Museum Czartoryski) Krakow.
Gent	Universiteitsbibliotheek hs. 1748.
Den Haag	Koninklijke Bibliotheek de hss. 73 E 34; 74 F 2; 75 H 17; 76 G 9; 131 G 4.
Hasselt	Klooster der Minderbroeders. Hs. afkomstig uit het klooster „Ter Noot Gods" te Tongeren.
Hasselt	Rijksarchief. Dodenboek van St. Catharinadal te Hasselt, lopend vanaf 1448, gecopieerd in 1700.
's-Hertogenbosch	Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap nrs. 265 A; 338 C.
's-Hertogenbosch	Bisschoppelijk Archief map K/A 8/3. Papieren betreffende het klooster Eyckendonck te Den Dungen.
Leiden	Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde de hss. 300; 323; 1738.
Mechelen	Archief en Bibliotheek van de stad Mechelen. Register van de religieuzen van het klooster der Arme Claren te Mechelen. Inventaris deel 8, pag. 238, nr. XXXI.
Parijs	Bibliothèque Nationale hss. Fonds Néerlandais 39; 378; 25566; Nouv. Acq. 5411; Nouv. Acq. 5427-5431; Nouv. Acq. 5510.
Tübingen	Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Depot der Staatsbibliothek (olim Berlin) hss. Ms. Germ. Oct. 185; Ms. Germ. Oct. 190; Ms. Germ. Oct. 280. ¹
Wenen	Österreichische National-Bibliothek hs. 12875.

¹ Het Tübinger Depot zal t.z.t. terugkeren naar Berlijn.

- KONRAD ALGERMISSEN e.a.: Lexikon der Marienkunde 1-6. Regensburg, 1957-1960.
- MARCEL AUBERT: L'adoration des Mages dans l'Art du haut Moyen-Âge. *Bible et Vie Chrétienne* nr. 4, 1953-1954, pag. 34 e.v.
- H. AURENHAMMER: Lexikon der christlichen Ikonographie. Wien, 1959-....
- ST. AXTERS O.P.: Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden III. De Moderne Devotie 1380-1550. Antwerpen, 1956.
- DR. A. M. BAAIJ: Jhesus Collacien, een laatmiddeleeuwse prekenbundel uit de kringen der tertiariissen. Zwolle, 1962.
- W. BÄUMKER: Niederländische geistliche Lieder nebst ihren Singweisen. *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft* IV. Leipzig, 1888.
- J. BALOGH: Voces Paginarum. Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. *Philologus* 1927. pag. 83 e.v., 202 e.v.
- BARTHOLOMEUS DE PISA: De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Jesu. *Analecta Franciscana* IV en V. Quaracchi, 1906-1912.
- BEATRIJS: uitgegeven met inleiding en aantekeningen door Dr. F. Lulofs. Zwolle, 1963.
- U. BERLIÈRE: Inventaire des obituaires belges. Collégiales et maisons religieuses. Bruxelles, 1899.
- U. BERLIÈRE: Supplément à l'Inventaire des obituaires belges. *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*. Tome 72, IVème bulletin, pag. LXXXIII e.v. Bruxelles, 1903.
- Bijdragen voor de Geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*. Roosendaal. Alle jaargangen passim.
- B. BISCHOFF, G. I. LIEFTINCK, G. BATELLI: Nomenclature des Écritures Livresques du IXe au XVIe siècle. Paris, 1954.
- JAN BOENDALE: Der Leken Spieghel. Uitgegeven door Dr. M. de Vries. Leiden, 1844-1848.
- DON FRANCISCO DE BOFARULLY Y SANS: Heraldic Watermarks. Hilversum, 1956.
- J. BOLTE: Das Liederbuch der Anna von Köln. *Zeitschrift für Deutsche Philologie* XXI. Halle, 1889. pag. 129 e.v.
- C. M. BRIQUET: Les Filigranes. Dictionnaire Historique des Marques du Papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. 2e Edition. Leipzig, 1923.
- JAN BRUGMAN O.F.M.: Onuitgegeven Sermoenen van Jan Brugman O.F.M. Ingeleid en bezorgd door Dr. P. Grootens s.j. Tiel, 1948.
- JAN BRUGMAN: Sermoen van der geboerten ons heren ihesus christi. *Ons Geestelijk Erf VIII*, 1934. pag. 277.
- GEORGIUS BRUIN, SIMON NOVELLANUS, FRANCISCUS HOGENBERGIUS: Civitates Orbis Terrarum. Coloniae Agrippinae, MDLXXII.
- DR. E. BRUNING O.F.M.: De Middelnederlandse liederen van het onlangs ontdekte handschrift van Tongeren (\pm 1480). Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde Reeks VIII, nr. 5. Gent, 1955.
- BYZANCE ET LA FRANCE MÉDIÉVALE. Manuscrits du IIe au XVIe siècle.

- Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in de Bibliothèque Nationale te Parijs, 1958
- FREDÉGAND CALLAËY O F M CAP L'Influence et la Diffusion de l'Arbor Vitae d'Ubertin de Casale *Revue d'Histoire Ecclésiastique* XVIII Louvain, 1921 pag 533 e v
- CATALOGUS CODICUM MANUSCRIPTORUM BIBLIOTHECAE REGIAE Vol I Libri Theologici Hagae Comitum, 1922
- H J CHAYTOR The Medieval Reader and textual criticism *Bulletin of the John Rylands Library* Manchester, 1941 pag 49
- ULYSSE CHEVALIER Repertorium Hymnologicum Bruxelles, 1920
- P CLAESSENS L'Ordre Franciscain en Belgique *Précis Historiques* XXXI, 1882 pag 608 e v
- SOPHRONIUS CLASEN O F M Franziskanische Christusbrautschaft *Franziskanische Studien* 35, 1953 pag 296 e v
- GIJSBERTUS COEVERINCX Analecta Gijsberti Coeverincx, bewerkt door fr G v d Elsen, Ord Praem en fr W Hoevenaars, Ord Praem 's-Hertogenbosch, z j
- J CUVÉLIER Les Dénombrements de Foyers en Brabant XIVe-XVIe siècle Tome I Bruxelles, 1912
- P DANIELS Un registre du XVe siècle de l'Agneten-Dal (Val Ste-Agnes) à Peer *l'Ancien Pays de Looz* II, 1898 pag 47
- DIRC VAN DELF O P Tafel van den Kersten Ghelove, naar de handschriften uitgegeven ingeleid en van aantekeningen voorzien door Dr L M Fr Daniels Nijmegen-Utrecht, 1937-1939
- LÉOPOLD DELISLE Le Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale Paris, 1868-1881
- J DESCHAMPS De Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine „Der sielen troest" *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* XVII, 1963 pag 111 e v
- EEN DEUOOT ENDE PROFITELYCK BOECKKEN, inhoudende veel ghestelycke Liedekens ende Leysenen/ Gheprent in die triumphelike coopstadt van Antwerpen/ op die Lombaerden veste/ tegen die gulden hant ouer By mi Symon Cock MDxxxix
- EEN DEUOOT ENDE PROFITELYCK BOECKKEN Geestelyk Liedboek met melodieën van 1539 Op nieuw uitgegeven en van eene inleiding, registers en aantekeningen voorzien door D F Scheurleer 's-Gravenhage, 1889
- DICTIONNAIRE D'HISTOIRE ET DE GÉOGRAPHIE ECCLESIASTIQUES Tome XII Paris, 1953
- DIO CASSIUS Romische Geschichte Aus dem Griechischen ubersetzt von J A Wagner Frankfurt, 1784
- P DOPPLER Bijdragen tot de Kerkelyke geschiedenis van Maastricht en Limburg *De Maasgouw Orgaan voor Limburgsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde* XXXVII, 1917 pag 69 e v
- P J VAN DOREN Inventaire des Archives de la Ville de Malines I
- P DORENBOSCH De Dichteres van Sinte Barbara Dacl I en II *Brabantia Nostra* II, nr 4 en 6 Tilburg z j
- MAARTJE DRAAK, W HELLINGA De Middelnederlandse vertalingen van de

- proza-Lancelot *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen afd. Letterkunde*. Nieuwe Reeks deel 17 nr. 7. Amsterdam, 1954
- ANTON VAN DUINKERKEN Bloemlezing uit de Katholieke Poezie I, Dichters der Middeleeuwen Een Bloemlezing samengesteld door Dr. W. H. Beuken met een inleiding door Anton van Duinkerken. Bilthoven, 1936.
- FL. VAN DUYSE: Het Oude Nederlandsche Lied Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd, teksten en melodieën verzameld en ingeleid door Fl van Duyse Den Haag, 1903-1905-1907
- LUDWIG ERK, FRANZ M BOHME Deutscher Liederhort I Leipzig, 1893.
- EUGEN VON FRAUENHOLZ Imperator Octavianus Augustus in der Geschichte und Sage des Mittelalters *Historisches Jahrbuch im Auftrage der Görres-Gesellschaft* 46 Band. Munchen, 1926
- PAUL FRÉDÉRICQ. Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticæ Pravitatis Neerlandicae. Gent-'s-Gravenhage, 1889-1906
- B. DE GAIFFIER La légende de Sainte Barbe par Jean de Wackerzeele. *Analecta Bollandiana* 1959 LXXVII.
- L. GÉNICOT: La Spiritualité Médiévale Paris, 1958.
- DR W P GERRITSEN Die Wrake van Ragisel Assen, 1963.
- L. GEVELERS. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Arme Claren van Mechelen 1580-1585. *Bulletin du Cercle archéologique - littéraire - artistique de Malines*, tome XII Malines, 1902. pag 67 e v.
- DR. K. DE GHELDERE Dietsche Rime Geestelijke Gedichten uit de XIIIe, XIVe en XVe eeuw Brugge, 1896
- F V. GOETHALS: Dictionnaire Généalogique et Héraldique des Familles Nobles du Royaume de Belgique Tome I. Bruxelles, 1849.
- P. J. GOETSCHALCKX: Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant I, II en III Hoogstraten, 1902-1904
- ARNOLD GOFFIN. Saint François d'Assise dans la peinture flamande primitive et dans l'oeuvre de Rubens. *Revue d'Histoire Franciscaine* Paris, 1928. pag. 241 e v
- M. GOOSSENS O F.M : Enige bemerkungen betreffende Geertruid van Oosten. *Studia Catholica* jrg 29, 1954 pag 207 e v
- J. GOYENS O F.M : Inventaire des Obituaires Franciscains Belges. *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire Belge*. Tome 82. Bruxelles, 1913 pag. 435 e v.
- J. GOYENS: Un Héros du Vieux-Bruxelles Le Bienheureux Thierrî Coelde († 1515) Notes et Documents. Malines, 1929.
- GRAF- EN GEDENKSCHRIFTEN VAN DE PROVINCIE ANTWERPEN. Deel VI en deel VII.
- GROOT KLERKELYK TONEEL DES HERTOOGDOMS VAN BRABANT In 's-Graavenhaage By Christiaan van Lom, Boekverkooper MDCCXXVII.
- J. VAN GURP, S CLASEN Nachbonaventurianische Franziskusquellen in niederlandischen und deutschen Handschriften des Mittelalters. *Archivum Franciscanum Historicum* 49, 1956
- R. P. DOM PROSPER GUÉRANGER: L'Année Liturgique L'Avent 19e éd. Paris-Poitiers, 1911.

- D. VAN HEFL Bijdragen tot de Geschiedenis van het Clarissenklooster te 's-Hertogenbosch *Taxandria* XL, 1933, pag 248 e v , XLI, 1934, pag 135 e v , L, 1943, pag 193 e v
- D VAN HEEL Het Kapittel van de Tertiarissen van Zepperen *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* XII, 1953, pag 349 e v , XIII, 1953, pag 93 e v
- D VAN HEFL, C SLOOTS Monasticon Neerlandicum Franciscanum *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* X, 1952 pag 130 e v
- H HERP O F M Spieghel der Volcomenheit Opnieuw uitgegeven door P Lucidius Verschueren O F M Antwerpen, 1931
- MR J H VAN HEURN Oudheden en Gestichten van de Bisschoppelijke Stadt en Meyerye van 's-Hertogenbosch Leiden, 1742
- A H HOFFMANN VON FALLERSLEBEN Horae Belgicae X Nederlandse geistliche Lieder des XV Jahrhunderts aus gleichzeitigen Handschriften herausgegeben Hannover, 1854
- ALFRED D'HOOP Inventaire général des Archives Ecclésiastiques du Brabant Tome IV Couvents et Prieurés, Béguinages, Commanderies Bruxelles, 1929
- CORNELII PAULI HOYNCK VAN PAPENDRECHT, Archipresbyteri Mechliniensis Analecta Belgica In sex partes divisa III Hagae Comitum Apud Gerardum Block MDCCXLIII
- GÉDÉON HUET Catalogue des Manuscrits Néerlandais de la Bibliothèque Nationale Paris, 1886
- ICONOGRAPHIE CHRÉTIENNE Sainte Barbe *Le Beffroi* Arts Héraldique Archéologie Tome IV Bruges, 1872-1873 pag 5 e v
- DR LUC INDESTEGE Memorieboek van het klooster van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Riviere te Bree 1464-1539 Antwerpen, 1943
- DR LUC INDESTEGE Middel nederlandse Geestelijke Gedichten, Liederen, Rijmspreuken en Exempelen Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde Reeks III, nr 33 Gent, z j
- L'Intermédiaire des Généalogistes* nr 65, XIème année, sept 1956, nr 66, XIème année, nov 1956, nr 79, XIVème année, 1959
- DR J JANSSENS De Mariale persoonlijkheid van Jacob van Maerlant Antwerpen, 1963
- C JANSSENS-AERTS Het Geestelijke Liedboek in de Zuidelijke Nederlanden (1650-1675) *Ons Geestelijk Erf*, Deel XXXVIII, 1964 pag 337 e v
- THE JEWISH ENCYCLOPEDIA IX en X New York - London, 1906-1907
- P DOM DE JONG O C R Over onze oude Kempische Kloosters *Het Oude Land van Loon Jaarboek van de federatie der geschied- en oudheidkundige kringen van Limburg*, XII, 1957 pag 141 e v
- P DOM DE JONG Onze Lieve Vrouw van Ommel Achelse Kluis, 1960
- F JOSTES Eine Werdener Liederhandschrift aus der Zeit um 1500 *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* XIV, 1888
- M J JUVYNS Les Riches-Claires à Bruxelles *Franciscana* XIX, 1964, pag 120 e v , XX, 1965, pag 66 e v pag 141 e v
- F D KLINGENDER St Francis and the Birds of the Apocalypse *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, volume 16 London, 1953

- DR H H KNIPPENBERG Een Mysterieus Getal in een Oud Lied *De Nieuwe Taalgids* XLVIII, 1955 pag 338
- DR B KNIPPING O F M Hoe Kerstlegenden kwamen en gingen. Hilversum, 1942
- DR J A N KNUITEL Het Geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Kerkhervorming Rotterdam, 1906
- GERARD KNUVELDER Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde Eerste Deel Tweede, herziene druk 's-Hertogenbosch, 1957
- D DE KOK Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche Klarissen en Tertiarissen vóór de Hervorming *Werken van het Historisch genootschap*, 3^e serie, nr 52 Utrecht, 1927
- BONAVENTURA KRUITWAGEN O F M De Vereering van den Zoeten Naam Jesus in de Nederlanden *Neerlandia Franciscana* I, 1914 pag 329 e v
- P JULIAAN LAMBRECHTS Het oud Sint-Barbara dal of beschrijving van het oud klooster der Grauwzusters Hospitalieren te Hasselt Hasselt, 1881
- P DR WILLIBRORD LAMPEN O F M Aantekeningen over Franciscaanse Nederlandse Handschriften IV *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* XXIII, 1957 pag 203 e v
- W LAMPEN O F M Uit een Middeleeuwsch Liedjesboekje van Nederlandsche Clarissen *Ons Geestelijk Erf* VI, 1932 pag 85 e v
- W LAMPEN O F M Van Brabantse Clarissen *Brabantia Nostra* I, 1935-1936 pag 23 e v
- C. LECOUTURE Middelnederlandsche Geestelijke Lieder *Leuvensche Bijdragen* III, 1899 pag 23 e v
- G I LIEFTINCK Bibliotheca Universitatis Leidensis Codices Manuscripti V Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur Pars I Lugdum Batavorum, 1948
- R LIEVENS Middelnederlandsche Handschriften in Oost Europa Gent, 1963
- DR A VAN LOEY Middelnederlandse Spraakkunst I Vormleer 4^e uitgave, Groningen-Antwerpen, 1964 II Klankleer 4^e herziene uitgave, Groningen-Antwerpen, 1965
- DR K LOFFLER Das Schrift- und Buchwesen der Bruder vom gemeinsamen Leben *Zeitschrift für Bucherfreunde* 11 Jhr 1907-1908
- JACOB VAN MAERLANT Rymbybel Met voorrede, varianten van hss, aantekeningen en glossarium voor de eerste maal uitgegeven door J David pr Brussel, 1858-1859
- JACOB VAN MAERLANT Sinte Franciscus Leven Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door p Maximilianus O F M Cap Zwolle, 1954
- J J MAK Een aanwinst van ons Geestelijk Volkslied *Volkskunde*, jrg 52, 1951 pag 135 e v
- DR J J MAK Middeleeuwse Kerstliederen Utrecht-Brussel, 1948
- DR J J MAK Middeleeuwse Kerstvoorstellingen Utrecht-Brussel, 1948
- G DES MAREZ Le développement territorial de Bruxelles au Moyen âge Bruxelles, 1935
- L VAN MEERENDONK O PRAEM Het klooster op de Eikendonk te Den Dungen *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 2 Tilburg, 1964
- DR MARIA MEERTENS De Godsvrucht in de Nederlanden Deel VI Antwerpen-Nijmegen, 1934

- P DE MEIJER O F M De Klarissen-Urbanisten te Hoogstraten z p z j
- PROF DR J VAN MIERLO De Letterkunde van de Middeleeuwen I en II
Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden I en II 2^e Herziene
en Vermeerderde Druk 's-Hertogenbosch Brussel, z j
- PROF DR J VAN MIERLO Het oudste Dierengedicht in de Letterkunde der
Nederlanden De quodam Verbece a Cane Discerpto Van een hamel die
door een hond verscheurd werd *Verslagen en Mededeelingen van de
Koninklijke Vlaamse Academie*, 1943 pag 13 e v
- J P MIGNE Patrologiae Cursus Completus Series secunda in qua prodeunt
patres, doctores scriptoresque ecclesiae latinae accurante J P Migne
In via dicta d'Amboise, prope portam Lutetiae Parisiorum Vulgo d'Enfer
Nominatam, seu Petit-Montrouge
- t 79 Sancti Gregorii Magni Super Cantica Canticorum Expositio
 - t 91 Venerabilis Bedae Anglo-Saxonis Presbyteri Opera Omnia In
Cantica Canticorum Allegorica Expositio Lib II
 - t 100 B F Albini seu Alcuini Operum Pars II Compendium in Can-
tica Canticorum
 - t 113 Walafridi Strabi Fuldensis Monachi Operum Omnium Pars
Prima sive Opera Theologica Glossa Ordinaria Cantica Canticorum
 - t 115 Angelomus Luxoviensis Monachi Enarratio in Cantica Canti-
corum
 - t 117 Haymonis Halberstatensis Episcopi Opera Omnia Enarratio in
Cantica Canticorum
 - t 145 S Petri Damiani Opera Omnia Testimonia de Canticis Canti-
corum
 - t 162 Anselmi Laudunensis Opera Enarrationes in Cantica Canticorum
 - t 168 R D D Ruperti Abbatis Monasterii S Henberti Tutiensis Com-
mentaria in Cantica Canticorum
 - t 172 Honorius Augustodunensis Expositio in Cantica Canticorum
 - t 180 Guillelmus Abbas S Theodoric Prope Remos Excerpta ex libris
S Gregorii Papae super Cantica Canticorum Expositio altera super
Cantica Canticorum
 - t 183 S Bernardi Abbatis primi Clarae-Vallensis Opera Omnia In
vigilia nativitatis Domini Sermo II In nativitate Domini Sermo III
Sermo LVIII in Cantica
 - t 195 Wolberonis Abbatis S Pantaleonis Coloniensis Commentarium
in Cantica Canticorum
 - t 202 Gilbertus Foliot Expositio in Cantica Canticorum
 - t 203 Philippi ab Harveng Bonae Spei Abbatis Commentaria in Can-
tica Canticorum
 - t 206 Thomas Cisterciensis. In Cantica Canticorum eruditissimi com-
mentarii
 - t 210 Alani de Insulis Elucidatio in Cantica Canticorum
- MIRABILIA ROMAE e codicibus Vaticanis emendata Edidit Gustavus Parthey
Berolini, 1869
- MIRABILIA ROMAE Impressus Rome per Martinum de Amsterdam et joan-
nem besicken Almanos Anno M CCCC die xij mensis Julij – Sedente
Alexandro vj pontifice maximo anno eius octavo

- MIRABILIA URBIS ROMÆ Impressum Rome per Marcellum Silber alias Franck
Anno domini M d xvij die xij Martij
- AUBERTI MIRAEI Cathedralis Ecclesiae Antverpiensis Decani Opera Diplomatica et Historica Editio Secunda, auctor et correctior Joannes Franciscus Foppens, Bruxellensis S T L I-II Bruxellis, MDCCXXIII
- F OHLY. Hohelied-Studien Grundzuge einer Geschichte der Hoheliedauslegung des Abendlandes bis um 1200 Wiesbaden, 1958
- ARNOLD OPPEL Das Hohelied (Le cantique des cantiques de Salomon et la poésie religieuse allemande) Berlin-Leipzig, 1911
- PAULI OROSII Historiarum adversum paganos libri VII ex recognitione Caroli Zangemeister Lipsiae, 1889
- PASSIONAEL Incunabel van het Winterstuk, gedrukt door Gheraert Leeu te Gouda, 1480
- GERHARD PICCARD Die Wasserzeichenforschung als historische Hilfswissenschaft *Archivische Zeitschrift* LII, 1956 pag 62 e v
- GRAHAM POLLARD Notes on the size of the sheet *The Library* 4 Series vol 22, 1941 pag 105 e v
- JOP POLMANN Ons Nederlandsche geestelijke volkslied Bilthoven, 1939
- LOUIS RÉAU Iconographie de l'art chrétien I Ancien Testament, Paris, 1956 III, Paris, 1958
- G RUYGERS Oude Kerstliederen in Brabant *Brabantia Nostra* I, 1935-1936 pag 67 e v
- W SALMEN, JOH KOEPP Liederbuch der Anna von Köln (um 1500) Denkmaler rheinischer Musik, Band 4 Dusseldorf, 1954
- ANTONII SANDERI presbyteri Chorographia Sacra Brabantiae III Hagae Comitum, MDCCXXVII
- JHR MR A F O VAN SASSF VAN YSSELT Nieuwe Catalogus der oorkonden en handschriften berustend in de Boekery van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in N Brabant 's-Hertogenbosch, 1900-1915
- DR M SCHONFELD Historische Grammatica van het Nederlands 5de Druk Zutphen, 1954
- M SCHONGEN Monasticon Batavum I, De Franciscaanse Orden Amsterdam, 1941.
- EEN SCHOON LIEDEKENS-BOECK genaamd Het Antwerpsch Liedboek van 1544 Bewerkt, toegelicht en ingeleid door dr W Gs Hellinga 's-Gravenhage, 1941
- L H C SCHUTJES Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch dl III St Michiels-Gestel, 1872
- C SLOOTS OF M De Clarissen in Nederland *Bydragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* XV, 1954 pag 325 e v
- CAR M J H I SMITS Iconografie van de Nederlandsche Primitieven Nijmegen, 1933
- J SMITS VAN WAESBERGHE De Herkomst en de oorspronkelijke wijs van „Puer nobis nascitur“, „ons is gheboren een kindekijn“, „omnes nu laet ons gode loven“ enz Overdruk uit *Gregoriusblad*, z j
- J SMITS VAN WAESBERGHE Naar oudere lezingen van kerstliederen en hun uitvoeringen Overdruk uit *Gregoriusblad*, z j

- DE SPIEGHEL DER MENSCHELIKER BEHOUDENISSE De Middelnederlandse Vertaling van het Speculum Humanae Salvationis naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Dr L M Fr Daniels O P Tielt, 1948
- FRANÇOIS STRAVEN Inventaire Analytique et Chronologique des Archives de la ville de Saint Trond 1886
- LAURENTIUS SURIUS De Probatis Sanctorum Vitis, quas tam ex Mss Codicibus, quam ex editis Authoribus R P Ir Laurentius Surius Carthusiae Coloniensis Professus Primum edidit, et in duodecim menses distribuit Coloniae Agrippinae, Anno 1618
- DIT IS EEN SUVERLEIC BOECKKEN In facsimile uitgegeven, ingeleid en toegelicht door J J Mak Amsterdam-Antwerpen, 1957
- PROF DR J J M TIMMERS Symboliek en Iconographie der Christelijke Kunst Roermond-Maaseik, 1947
- L TRAUBE Monumenta Germanicae Historiae Poetae Latini aevi carolini III 1886
- A VACANT, E MANGENOT e a Dictionnaire de Théologie Catholique, tome 8, 9 en 14 Paris 1925-1926-1941
- G TH M VFRHAAK Het geestelijk Liedboek uit het Tertiarissenklooster „Mariengraff“ te Grave Zwolle, 1963
- P J H VFRMEEREN Sint Bonaventura in het Middelnederlands *Spiegel der Letteren* II, 1958 pag 185 e v
- P J H. VERMEEREN, W GS HELLINGA Codicologie en Filologie *Spiegel der Letteren* V, 1961 pag 31 e v , pag 138 e v , pag 211 e v , pag 300 e v , VI, 1962 pag 37 e v , pag 127 e v , pag 210 e v , pag 312 e v , VII, 1963-1964 pag 104 e v , pag 204 e v , pag 266 e v , VIII, 1964-1965 pag 31 e v , pag 122 e v , IX, 1965-1966 pag 59 e v
- DR. E VERWIJS EN DR J VERDAM Middelnederlandsch Woordenboek 's-Gravenhage, 1885-1952
- VIES DES SAINTS ET DES BIENHEUREUX selon l'ordre du calendrier avec l'Histoire des Fêtes par les R R P P Bénédictins de Paris Tome XII Paris, 1956
- J B VINCENT Renseignement historique trouvé dans une préface de livre écrite par un ancien imprimeur de Bruxelles *Le Bibliophile Belge* tome V de la 2ème série, 1958 pag 210 e v
- C G. N DE VOOYS Die seven Bliscappen van Maria *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* Nwe Serie I, 1902
- C G N DE VOOYS Verspreide Middelnederlandsche geestelijke gedichten, liederen en rijmspreuken *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* XXIII Leiden, 1904
- W DE VRIESE De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken Gent, 1900-1902
- H WALTHER Carmina Medii Aevi Posterioris Latina I Initia Carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum Gottingen, 1959
- DR P WEINGARTNER Quellenverhältnis und Allegorie in der Prise amoureuse des Jehan Acart des Hesdin Wurzburg, 1926
- A G WILBRINK Das Geistliche Lied der Devotio Moderna Nijmegen, 1930

DR J TE WINKEL De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde
II 2de Druk Haarlem, 1922

F WOUTERS' Minute de l'inventaire des Archives des Corps ecclésiastiques,
de l'ordre teutonique, des hospices, bureaux de bienfaisance, domaines
etc dans la province d'Anvers, reposant au Dépôt des Archives de
l'Etat, rédigé par le soussigné, Archiviste adjoint du Royaume Tome 1er.

De afkorting **Mnl. Wb.** in de voetnoten verwijst naar het Middelnederlandsch
Woordenboek van Dr E Verwijs en Dr J Verdam

BIJLAGE I

*Gebed van dertig dagen uit handschrift 74 F 2 van de Koninklijke
Bibliotheek te Den Haag*¹

- 192ro Een deuoot ghebet van
 onser lieuer vrouwen marien oracio
 O Edel coninghinne der heme-
 len ende reyne maghet ma-
 ria moeder alre ontfermherticheit
 ende mildicheit om den bitteren
 rouwe ende die grote bedroefnisse dijns
 herten ende dijne edelre zielen die ghi
 hadt doe ghi saghet uwen lieuen soen
 ihesum christum hanghende anden cruce
 yammerlike steruen Ende om dat grote
 medeliden dat v lieue kint van rechter
- 192vo mynnen tot v hadde doe hi v sach in gro-
 ter bedroefnisse doe hi v beual sinter
 iohan tot enen behoeuder Soe waerlic
 bidde ic v edel waerde vrouwe ende ma-
 ghet maria dat ghi wilt uwe ontferm-
 hertighe oghen keren op my arme
 sondighe mensche ende wilt my troosten
 in alle mine bedroefnissen ende helpt
 my wt alle minen noden Want ghi een
 milde moeder sijt alre bedroefder herten
 Daer om wilt my horen edel moeder ende
 milde reyne maghet maria in mijnre
 noot in mijnre bedroefnisse in minen
 screyen ende in minen carmen Want ic
 in groter swaerheit mijnre sonden bin
 ende ic en weet niet tot wien ic vlien sel
 anders dan tot v lieue edel vrouwe
 ende moeder ihesu christi Want du biste een
 troosterynne ende een vreedmaecster
 tusschen den sonder ende uwen lieuen soen
 Daer om keer nu dine ontfermhertighe
- 193ro oren tot my ende hoer mijn ghebet ende ver-
 werf my ghenade om die onspreke-
 like mynne dijns lieuen kints die hi had-
 de tot allen menschen doe hi hier neder
 quam wt synre glorien ghesent van
 sinen vader mitten heylighen gheest in v
 maria menschelike natuer an te nemen
 ende neghen maenden edel vrouwe in uwen
 lichaem rusten woude Ende na neghen
 maenden van v edel maghet ons ghe-

boren wert Doer alle dat liden dat hi
 doer ons gheleden heeft doer den groten
 anxt die v lieue soen hadde anden
 berch van oliueten doe hi sinen vader
 anbadt dat hi hem woude verdraghen den
 kelc synre pinen Om die grote bedroef-
 nisse ende om dat bitter liden dijns herten
 ende dat yammerlike screyen ende carmen
 dat ghi hadt doe ghi uwen lieuen soen
 nauolchden tot synre passien Ende
 om die grote versmadenisse die v lieue
 193vo kint wert ghedaen als in spotten in sto-
 ten ende in slaen in verspuwen ende in voer-
 wert horten dat sien horteden doe hem
 die ioden an deden een purpercleet
 Ende op syn ghebenedide hoeft setten si
 een doornen crone doe si riepen wes
 ghegruet coninc der ioden Om die ban-
 den ende om die gheselen daer hi mede
 ghebonden ende ghegheselt wert Ende om
 syn bittere tranen die hi screyede in drien
 stonden Ende om sinen bitteren anxt ende om
 sine grote bedroefnisse ende veruaernisse
 dien hi hadde teghen den doot doe hi
 zwetede water ende bloet Ende om die
 scaemte die hi leet doe hi naect henc
 anden cruce voer v edel vrouwe ende
 voer alle den ghenen die daer waren Om
 die doornen crone die hi droech bitter-
 like op syn ghebenedide hoeft Ende om
 den dorst die hi leet ende om den dranc
 edic ende gallen die hem te drincken ghege-
 194ro uen was ende smaect Ende om syn zwigen
 ende grote verduldicheit dat hi hadde in
 sinen liden Ende om alle di pine die hi
 leet doe hem die ghebenedide syde mit
 enen speer wert opgheloken daer water
 ende bloet wt ran ende vloeyde daer ons
 of toe gheuloeyt is ontfermherticheit ende
 alle ghenade Om sine ghebenedide han-
 den ende voeten die doer gheslaghen waren
 mit plompe naghelen Om dat beuc-
 len dat hi syn edel ziel beual sinen vader
 Ende om dat lude roepen dat hi anden cru-
 ce riep heli heli lamasabatani dat
 is mijn god mijn god waer om hebstu mi
 ghelaten Om die grote bitterheit die
 syn soete herte leet doe hi syn hooft ney-

ghede ende syn gheest offerde sinen vader Ende
 doe hi sprac nv ist al volbrocht Om
 die barmherticheit die hi den scaker be-
 wijste doe hi hem versekerde dat paradijs
 Om sinen bitteren doot ende begravinge
 194vo ende om die wonderlicheden die daer ghescie-
 den in synre doot doe die sonne ende die
 mane verdonckerden ende die aerde beuede
 ende die stenen ende die gordinen die inden
 tempel henghen scoerden Ende om die
 vaert die hi neder voer ter hellen doe
 hi sine vrienden daer wthaelde mit gro-
 ter blijscap Ende om die blijscap syns
 zeghes die hi ende alle sine vrienden had-
 den in synre opuerstandnisse Ende om
 die openbaringhe die hi dede bynnen
 den viertichsten daghe synre opuerstande-
 nisse v edel vrouwe ende alle sine vrien-
 den in groter blijscap Om die wonder-
 like opuaert die hi dede mit sinen
 wonden dattu mit dinen wenenden ogen
 saghes ende alle sine iongheren Ende om
 die gracie ende ghenade des heylighen
 gheestes daer hi mede verlichtede die
 herten synre iongheren dat si mit eenre
 tonghen spraken Om die veruaclike
 195ro dach syns lesten oerdels als hi comen
 sel te oerdelen die leuende ende die doden.
 ende alle die werelt mitten vuer Ende om
 dat medeliden ende pine die du haddes mit
 dinen heuen kinde doe hi was in die werelt.
 Om alle den troost synre mynliker woer-
 den ende synre liefliker wandringhe die
 du haddes in deser tijt van synre teghen-
 woerdicheit Ende om die onsprekelike
 vroecheden die du edel vrouwe haddes
 doe du wordeste gheuoert bouen alle
 choren der enghelen ende gheset totter rech-
 terhand dijns heuen kindes ewelic mit
 hem te regnieren inder glorien Amen
 O Maria edel moeder Ghebet
 ende reyne maghet om alle dese
 vermaninghen die ic di nv vermaent hebbe
 soe verblijt nv mijn arme sondighe herte
 Ende keer nv dijn ontfarmhertighe
 oren tot mi arme sondighe sondaer
 ende hoer mijn ghebet Ende verwerf my
 195vo van dinen heuen soen gracie ende ghenade

ende alle dinc daer ic nu om bidde dat
 verwerf alsoe verre alst sijn lof is ende
 mijn salicheit *Hier leest een Ave maria*
ende bidt dattu begheerste Want ic wel
 voerwaer weet ende scker bin ende niet
 en twiuel soe wie v eert ende aanbedet
 dat hi vercrighet alle sijn begheerte
 Daer om bidde ic v edel vrouwe ende
 salighe maghet maria om uwe soete
 mildicheit dat ghi mi haestelic ende son-
 der merren te hulpe comet soe dat ic moet
 verweruen die wille ende begheerte mijns
 herten ouermits uwes ghebedes by uwen
 lieuen kinde hi mi moet stercken inden
 rechten gheloue ende hi mi gheue gansen
 hope recht berouwe ende waer biecht
 volcomen penitencie luter mynne tot
 gode ende tot minen euen kersten ende sorch-
 uoudighe hoede teghen die sonden ende
 die fonteyne der tranen mijnre oghen ver-
 smadenisse der werelt verduldicheit in allen
 liden dat my toecoemt Ende dat hi druc-
 ke sijn liden ende sijn pijn in mijnre herten
 ende hi my moet gheuen starcheit in allen
 goeden werken ende reyne wandringhe
 die di behaechlic sy ende enen voersienen
 doot mit volcomenre sprake ende
 rechte bekennisse ende een goet salich
 eynde ende alle menschen gracie Ende
 alle ghelouighe zielen rust ende vrede
 Amen

¹ Deze versie werd gekozen omdat zij het meest gelijkt op de prozatekst in het Parijse handschrift. De in het handschrift voorkomende afkorting is opgelost.

**Bibliotheek Katholieke Universiteit
AFD. RUILDIENST
v. Schaeck Mathonsingel 4
NIJMEGEN**

HET LIEDBOEK
VAN
LIISBET GHOEYUAERS

BIJLAGEN 2-8

PARIJS

- 1 Alle creatuerē willic aue gaen
Ende mijn herte i duechdē keerē
Mochticker inne volstaen
- 2 Edel herte houdt v vry
Van eertschen creatueren
Eñ laetse beelden niet in di
Eñ dwinct dijn edele natuere
- 3 Si moechtē di verweeren
Al in die eewege doot
Heere god doer dine edelhede
Huedt ons van selker noet
- 4 Als der minnen trane
Dat aenschijn ouergaen
Soe comt die minnere selue
Eñ geet hem scincken saen
- 5 Wat geeft hi hem drincken
Hem seluen geeft hi al
Die wel te rechte wil dincken
Sijn loen en es niet smal
- 6 Kinder laet ons gode minnē
Het dunct my wesen meer dā tijt.
Mochtē wi den hogen loē gewinē
Soe soudē wi leuen sond' nijt
- 7 Vroude ende groot iolijt
Es hen altoes bereit
Die d' dient sonder vermijt
Den heere daert al an steit
- 8 Ic wille den heere allcene
Te male getrouwe sijn
Ic minnen alte cleene
Dat es die scade mijn
- 9 Nv willic my gaen voegen
Te male in eenicheit
In wil voert meer niet proeuen.
Der menschē ongestadicheit
- 10 Hi es te male alleene
Die my verurouden mach
Der menschen troest es cleene
Dies proeuc alden dach
- 11 Nv laet ons gerne dogen
Liden ende ongelyc
Eñ doet die ziele hoeden
Eñ maecse in duechden rijc
- 12 En wils niemē clagen
Dan siere houescheit
Hi saelt my hulpen dragen.
Alst my ouer ghijt
- 13 Nv en es hier geen duerē
In deser nederheit
En es maer een vre
Tsegen die eewicheit
- 14 Ic bidde v hoge natuere
Maect my van duechden rijc
Dat ic suete ende suere
Mach liden al gelijc
- 15 Sceidē dat ic van h' ihūs sciet
Daer ōme mach ic wel weenē
Eñ ic hem in goed' trouwen liet
Daer in soe bleuc cleene.
- 16 Ic sciet vā hem eñ hi niet van my
Ic doelde in dit allinde
Soe ic my meer keerde
Van hem soe ic my min bekinde
- 17 Ic hielt van my doen vielic saen
Toeval woude my bedriegen
Gracie en si es my op gedaen

WERDEN¹

- 1 Ic sach die aventsterne,
oeren lichten claren schijn,
die engele laven gade,
woe guet is daer by sijn!
- 2 Wat isset dat daer synget
ende my niet slapen en laet,
dat ic die werlt sal laten,
ind all oer toeverlaet?
- 3 Dat is die geest van bynnen!
wat duet hy ons verstaen?
so wie dat die doechden wercket,
die sal groot loon ontfaen
- 4 Ick wolde gern doechden wercken,
och, geve hy my die macht,
die mynnentlicke here,
die alle dynck vermach!
- 5 Ick sal dy die crachte geven,
mer du moet dy kyeren aff
van allen ertschen dyngen,
dat dy een hynder maect
- 6 Ick wil alle ertschen dyngen,
om dynen will uitgaen,
och mynnentlicke Jhesus,
wat loens sal ic (daer voer) ontfaen?
- 7 Vroude ind dat ewige leven
sal dijn vrij eygen sijn,
all mitten seraphynnen
salstu verheven sijn
- 8 Sal ick mit allen engelen
dus hoghe verheven sijn,
och, mynnentlicke here,
so doe dijn genade mit my
- 10 Ick will den here alleynē
to maell getrouwe sijn,
ick mynne on all toe cleyne,
dat is die schade mijn
- 11 Nu wil ick my gaen voegen
in rechter enicheit
ind ick wil niet meer prueven
der mynschen onstedicheit
- 9 Anders niet dan got alleynē,
die alle dynck vermach,
der mynschen troost is cleyne,
dat pruef ick all den dach

TÜB. GERM. OCT. 280

- 1 Ich sach dē auētz st're
Ōs herē clarē ansch̄y
Die ēgelē louēt gode
wie guit is dair by s̄y
- 2 Wat isset dat dair cloppet
Iñ mich neit slaiffē en leist
D' ich dese werelt sal laissē
Iñ al oer tzou'laiss
- 3 Het is d' geyst vā b̄ynē
D' deit he vch v'staē
Soe wie die doichde wirket
Die sal dē hogē loy itfaē
- 4 Ich soude gerne doichdē wickē
Geue he myr die macht
Die m̄ynēliche here
Die alle dīch v'mach
- 5 Ich sal vch craefftē geuē¹
Me' ir most vch kerē aff/
vā allē ertzschē dīgē
Dat vch ēy h̄yd' s̄y mach
- 6 Ich wil al ertzsche dyngē
om vrē willē laissē staen
och vr̄telicher ih̄s
wat loens sal ich ontfaen
- 7 Dat ewichliche leuē/
sal vr vrn eygē syn/²
Al myttē seraphynē/
sult ir v'hauē syn
- 8 Sal ich myt allē englē/
sus hoge v'hauē s̄y/
O guederteirē h'e/
so doit vrē wil myt myr
- 10 Ich wil dē herē alleynē
tzo male getruwe syn/
ich mynē altzo cleyne/
des is der schade m̄y³
- 11 Nu wil ich mych gaē v̄uegē/
i recht' yn̄ych⁴
iñ ich en wil n^t me proeuē/
der m̄yschē onstedich⁴
- 9 Niet vur gode alleye/
de alle dynckt v'mach/
der mynschē troist is cleyne/
dat pruoiff ich al dē dach
- 12 ind ich wils nemās clagē/
dā gotz genedich⁴/
he salt myr helpē dragē/
ist d^t myr ouel geit
- 13 Gebruchē ertzscher d̄ygē
In des' ellendich⁴/
d^t is vil m̄y dā ēy vre/
tegē + selicheit + die ewige

¹ Tekst uit Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, XIV, 1888 pag 78-79

¹ Aanvankelijk was *craeffte* geschreven
² e boven het woord toegevoegd

³ *vrn* moet waarschijnlijk *vrn* zijn

⁴ Tussen *der* en *schade* stond aanvankelijk *de* Het lidwoord is echter doorgestreept

PARIJS

- 1 Alder werelt heylant Kyniel'
heeft ons sinen bode gesant. Al'.
Geloeft sidi maria.
- 2 Die bode hi was een yngel. Kl'.
Geheeten was hi gabriel All'a
Geloeft sidi maria.
- 3 Hi quā tonser lieuer vrouwē Kl'.
Mē machse gerne aenscouwē. All'a
Geloeft sidi maria.
- 4 Hi quā d' hise beslotē vant Kl'.
Hi h' sceen haer alte hant. All'a.
Geloeft sidi maria.
- 5 Die maget h' seere ontsach Kl'
Doē si den ingel bi haer sach All'a
Geloeft sidi maria
- 6 Gegruet bestu maget fijn Kl'.
Du sult barē een kindekij All'a.
Nv bidt vor ons maria.
- 7 Dies nā si doē groot wond' an. Kl'.
Want sine kinde genē man All'a
Geloeft sidi maria
- 8 Dat moet eē groot wond' sij. Kl'.
God heeft die reynichede i my. Al'.
God gruete v maria
- 9 Doē sprac die ingel d'na. Kl'.
Aue plena gracia All'a
Nv bidt vor ons maria
- 10 Nv saltu di houden wel Kl'.
Met v blijft genade en spel. All'a.
Geloeft sidi maria.
- 11 Na dine woerden moet my gesciē. Kl'
Heuet god ane my versien All'a
God gruete v maria.
- 12 Gods deerne willic gerne sijn Kl'.
Gescie my na dē woerdē dijn. All'a
Nv bidt vor ons maria.
- 13 Si knielde ned' op eenē steen. Kl'.
Hare gebet was suu' en reen. All'a.
Geloeft sidi maria.
- 14 Si ginc te hare stedelij. Kl'.
Ihūs iij·namē soete en fijn All'a.
God gruete v maria
- 15 Si droegen machmē sprekē. Kl'.
lxxxix· Weken. All'a
Nv bidt vor ons maria
- 16 Si droegene te hare herte Kl'.
Al sonder eeneghe smerte All'a.
Geloeft sidi maria.
- 17 Si droegene ond' hare gere Kl'
God alder weerelt here. All'a.
God gruete v maria
- 18 Dat was wel een salich nacht Kl'.
Dat geboren was die dracht All'a.
Nv bidt vor ons maria.
- 19 Doen si des kindekij's genas. Kl'.
Maget bleef si alsi was All'a.
Geloeft sidi maria
- 20 Si want in haer doekelkij. Kl'.
Ihūs dat soete kindekijn All'a.
God gruete v maria
- 21 Sijn wiege was een crebbekij Kl'.
Hine woude geen beter hebbē All'a.
Nv bidt vor ons maria.
- 22 Si soechden met haren borstē. Kl'.
God alder weerelt voerste. All'a
Geloeft sidi maria.
- 23 Si sette tkint op haren scoet Kl'.
Die ons sondarē help vt' noet. All'a.
God gruete v maria.
- 24 Wie sal dat kint behoedē dā. Kl'.
Joseph die goede gerechte mā. All'a.
Nv bidt vor ons maria.
- 25 Wie sal des kindekēs pleger sij. Kl'.
Dat sal maria die maget sij. All'a.
Geloeft sidi maria.
- 26 Wie sal doepen dat kindekij. Kl'.
Dien sal des conics rike sij. All'a.
God gruete v maria.
- 27 Dat sal sijn baptiste sint ian. Kl'.
Al in die fluine van iordan. All'a.
Nv bidt vor ons maria.
- 28 Het scheen een lichte sterre Kl'.
In orienten herde verre. All'a
Geloeft sidi maria.
- 29 Si wjysde die conigē op die vaert. Kl'.
Doē dat kint geboren waert. All'a.
God gruete v maria.
- 30 Si offerden hē een rike scout. Kl'.

HASSELT

- 1 Allē mijn troest mijn toeuerlaet. Kyrieleyson.
Dats Maria daert al aen staet. Alleluya.
Gheloeft sijt dy maria:
- 2 Her gabriel gaef ene groiet. Kyrieleysō.
Voer mariē vā doechdē zoet. All'a. Ghel'. etc.¹
- 3 Maria ghi sult een kijnt ontfaen. Kyniel'.
Her ih's soe sal sijn sien naem. All'a. Gheloeft.
- 4 Nochtā soe sul dy maghet blauē. Kyniel'.
Bouē natuere vā allē wiuē. All'a. Gheloeft.
- 5 Maria verstoen des enghels woerts. Kyniel'.
En seide sijt hier die deerne gods. All'a. Ghel'.
- 6 Ihesū xpm ontving sy daer. Kyrieleyson.
Mettē woerdē die ons sijn clae. All'a Ghel'.
- 7 Hy voer haer te huerē scheydelē in. Kyniel'.
Ihesus cristus emanuel. All'a. Gheloeft
- 8 Sy droeghen onder huerē gheer. Kyniel'.
Ihesū onser alre heer. Alleluya. Gheloeft.
- 9 Te bethleē waert dat kijnt gheborē. Kyniel'.
Die stat die was daer toe vercorē All'a. Ghe.
- 10 Doe dat kijnt gheborē was. Kyrieleyson
Doe bleef sy maecht alsy was All'a. Ghel'.
- 11 Sy lachtent voerdē beestē hoyde Kyrieleys.
Om dat hen oedō u'wermē soude All'a. Ghe.
- 12 Drie coninck quamē wt varrē lāde. Kyniel'.
Om dē kijnde te doen offerāde All'a. Gheloeft.
- 13 Gout wyroech ende myrre. Kyrieleyson.
Dat warē offerāde dyre All'a Gheloeft.
- 14 Wy sal des kijndikēs doeper sijn. Kyrieleys.
Een heylich man soe sal dat sijn. All'a. Ghelo.
- 15 Dat sal sijn die h'e sint iohan. Kyrieleysō.
Inder fluuē van iordan. All'a. Gheloeft sijt.
- 16 Die coninck herodes waerts ghewaer. Kyril.
Dat ih's xps gheborē waer. All'a. Gheloeft.
- 17 Doen dede hy dodē huer en daer. Kyrieleys.
Allē die knechtie onder twe iaer. All'a. Ghe.
- 18 Hierodes quaetheyt en help hē nyet al Kyrie.

PARIJS	BRUSSEL II 2631	SUUERLIJCK BOECKKEN
1 Nv laet ons singh' het es tyt Est puer natus hodie Die ons allē heeft verbljyt Pro nostrorum crimine hodie hodie natus est rex glorie	1 Nu laet ons singhen het is tyt Est pueuer natus hodie Die ons allen heeft verbljyt Pro nostrorum crimine Hodie Hodie natus est rex glorie	1 Nv laet ons singhen het is tyt est puer natus hodie die ons allen heeft verbljyt pro nostrorum crimine hodie hodie natus est rex glorie
2 Die vader inder ewicheit Est puer natus hodie Onfermede onser allidicheit Pro nostrorum crimine hodie hodie	2 O vader inder ewichet Est pueuer natus hodie Onfermt v onser eellendicheit Pro nostrorū etc 1	2 Die vader inder ewicheit est puer natus hodie al buder heiliger gheleyt pro nostrorum crimine hodie
3 Dat adam inden appel beet Est puer natus hodie Dat mocht ons allen wesen leet Pro nostrorum crimine hodie hodie	3 Dat adam inden appel beet Est pueuer nat etc Dat mach ons allen wesen leet Pro nostrorū etc	3 Dat adam inden appel beet est puer natus hodie dat mach ons allen wesen leet pro nostrorum crimine hodie
4 Want wi d om hier te vorē Est puer natus hodie Moesten alle syn verloren Pro nostrorum crimine hodie hodie	4 Want wy daer om hier te voren Est pueuer etc Moeten wy allen syn verloren Pro nostrorū etc	4 Want al dat hier te voren est puer natus hodie moeste alle syn verloren pro nostrorum crimine hodie
5 Die gods sone van hemelrike Est puer natus hodie Woude werden onse ghelike Pro nostrorum crimine hodie hodie	5 Die godes soen van hemelryck Est pue etc Hi woude worden ons ghelyck Pro nostrorū etc	5 Die sone gods van hemelrycke est puer natus hodie woude weder ons ghelike pro nostrorum crimine hodie
6 D om es hi hier ned comen Est puer natus hodie Eit heeft menscheit aē genomē Pro nostrorū crimine hodie hodie	6 Daer om is hi hier neder ghecomen Est pue etc Ende heeft ons mensheit aen ghenomen Pro etc	6 Daer om is hi hier neder comen est puer natus hodie en heeft ons menscheit aengenomē pro nostrorum crimine hodie
7 Tot eend maget alte hant Est puer natus hodie Heeft hi sinen ingel gesant Pro nostrorum crimine hodie hodie	7 Tot eenre maghet al te hant Est puē etc Heeft god sinen enghel neder ghesant Pro etc	7 Tot eender maget altehant est puer natus hodie hi sinen enghel neder sant pro nostrorum crimine hodie
8 God gruet v sprac die ingel saē Est puer natus hodie Van gode doe ic v verstaen Pro nostrorū crimine hodie hodie	8 God gruet U sprac die enghel saen Est etc Ghi sydt vol gracen al sonder waen Pro etc	8 God gruet v sprac die enghel saen est puer natus hodie ghi syt vol gracen sonder waen pro nostrorum crimine hodie
9 Ghi syt vol gracen sond waen Est puer natus hodie Wat ghi den gods sone seit ontfaē Pro nostrorum crimine hodie hodie	9 Van gode soe doen ick v verstaen Est puē etc Dat ghi den goods soen seit ontfaen Pro nostrō	9 Van gode doe ic v verstaen est puer natus hodie wort si veraert in haren moet pro nostrorum crimine hodie
10 Want hi v d toe heeft v coren Est puer natus hodie Dat hi van v wilt syn geboren Pro nostrorum crimine hodie hodie	10 Want hi v daer toe heeft vercoren Est etc Dat hi van v wil syn gheboren Pro nostrorū etc	10 Want hi v daer toe heeft vercor est puer natus hodie dat hi van v wil syn gheboren pro nostrorum crimine hodie
11 Als maria dat verstoet Est puer natus hodie Wart si v uert in hare moet Pro nostrorum crimine hodie hodie	11 Als maria dat verstoet Est pueuer etc Wart sy veraert in haren moet Pro noet etc	11 Als maria dat verstoet est puer natus hodie wort si veraert in haren moet pro nostrorum crimine hodie
12 Met vreesen sprac si dē ingel an Est puer natus hodie Hoe sal dat syn en kende noyt mā Pro nostrorum crimine hodie hodie	12 Si sprack den enghel met vresen aen Est etc Hoe soude dat syn ic en kende nie man Pro nostrō etc	12 Met vresen sprac si den enghel an est puer natus hodie hoe mach dat syn en kende noeyt mā pro nostrorum crimine hodie
13 Die ingel sprac h toe mettien Est puer natus hodie Maria en wilt v niet ontsien Pro nostrorum crimine hodie hodie	13 Den enghel sprack haer toe mettien Est p etc Maria en wilt v niet ontsien Pro nostroru etc	13 Die engel sprac haer aen mettien est puer natus hodie maria en wilt v niet ontsien pro nostrorum crimine hodie
14 Die heilige geest sal v omvaē Est puer natus hodie Met syncl cracht sel dine ontfaē Pro nostrorum crimine hodie hodie	14 Die heilige gheest sal v beuaen Est etc Met crachten groot salt ghi hem ontfaen Pro etc	14 Dē heylighen geest suldi ontfaen est puer natus hodie met syncl cracht suldi ontfaen pro nostrorum crimine hodie
15 In v sal groot word geschien Est puer natus hodie Van gode dat noyt en was gesē Pro nostrorum crimine hodie hodie	15 Goods wil die moet in my gheschien Est p etc Dijn dienst maghet die whit gaerne sijn Pro etc	15 In v sal groot wonder geschien est puer natus hodie vā gode dat noyt en was ghesen pro nostrorum crimine hodie
16 Noch nēmermeer en sal geschiē Est puer natus hodie Want ghi sult moed en maget sijn Pro nostrorum crimine hodie hodie	16 Doen sy dat sprack oetmoedelyck Est puē etc Ontfinc sy god van hemelryck Pro nostrō etc	16 Noch nēmermeer en wort aenschuy est puer natus hodie want ghi sult moeder en maghet syn pro nostrorum crimine hodie
17 Als maria dat v hoerde Est puer natus hodie Her ingel sprac si mettē woerde Pro nostrorum crimine hodie hodie	17 Sonder pijn of sonder vaer Est pā etc Ruste hi neghen maenden in haer Pro nostrō etc	17 Als maria dat verhoorde est puer natus hodie heer enghel sprac si na dinen woerde pro nostrorum crimine hodie
18 Soe moet my hier inne geschien Est puer natus hodie Die deerne gods soe willic syn Pro nostrorum crimine hodie hodie	18 Inder nacht dat sy ghelach Est pā etc Van vrouwen en was daer gheen ghewach Pro etc	18 Gods wille moet in mi geschien est puer natus hodie sijn deerne wil te gerne syn pro nostrorum crimine hodie
19 Doen si dat sprac oetmoedelike Est puer natus hodie Ontfinc si gode van hemelrike Pro nostrorū crimine hodie hodie	19 Inder nacht dat sy ghelach Est pā etc Van vrouwen en was daer gheen ghewach Pro etc	19 Doen si dat sprac oetmoedelike est puer natus hodie ontfinc si god van hemelrike pro nostrorum crimine hodie
20 Sonder pijn en sonder vaer Est puer natus hodie Ruste hi ix maent in haer Pro nostrorum crimine hodie hodie	20 Gloria al inder ewicheit Est puē nat etc Sy daer heiliger dreuoudicheit Pro nostē etc	20 Sonder pijn en sonder vaer est puer natus hodie so ruste hi ix maent in haer pro nostrorum crimine hodie
21 Inder nacht dat si gelach Est puer natus hodie Van rouwe en was d geē gewach Pro nostrorum crimine hodie hodie	21 Die ingel gods van hemelryck Est pā etc Sy songhen alle gadaer blydelyck Pro nostrō	21 Daer na wert hi van haer gheborē est puer natus hodie so die propheten hier te voren pro nostrorum crimine hodie
22 Die ingelen gods van hemelrike Est puer natus hodie Si songen alle blidelike Pro nostrorum crimine hodie hodie	22 Gloria al inder ewicheit Est puē nat etc Sy daer heiliger dreuoudicheit Pro nostē etc	22 Inder nacht dat si ghelach est puer natus hodie van rouwe en was d' geen gewach pro nostrorum crimine hodie
23 Gloria inder ewichet Est puer natus hodie Si der heiliger trinitet Pro nostrorū crimine hodie hodie	23 Ghi hardeliks en wilt v niet varen Est etc Van gode brenghē ic v nieuwe maren Pro etc	23 Die engelen gods van hemelryc est puer natus hodie die songhen alle blidelike pro nostrorum crimine hodie
24 Die herden op der velden lagē Est puer natus hodie C-roote clærheit dat si sagē Pro nostrorum crimine hodie hodie	24 Want huden is een kint gheboren Est puē etc Van eenre maghet wtueroeren Pro nostrō etc	24 Glone inder ewicheit est puer natus hodie al buder heiliger trinitet pro nostrorum crimine hodie
25 Met vreesē soe wār si beuaē Die ingel quānē bi hem staē Pro nostrorum crimine hodie hodie	25 Ende inder aerden mede Est puer natus hodie si maectē menig mensche vrede pro nostrorum crimine hodie	25 Ende inder aerden mede est puer natus hodie si maectē menig mensche vrede pro nostrorum crimine hodie
26 Ghi herden en wilt v niet v uarē Est puer natus hodie Van gode bringē wi v niemare Pro nostrorum crimine hodie hodie	26 Want ons hyden gheboren es Est puer natus hodie god en mensche sijt seker des pro nostrorum crimine hodie	26 Want ons hyden gheboren es est puer natus hodie god en mensche sijt seker des pro nostrorum crimine hodie
27 Want ons es een kint geborē Est puer natus hodie Van eend maget wtueroerē Pro nostrorum crimine hodie hodie natus est rex glorie	27 Die herdekyns al op die velden laghen Est etc Groote clærheit die sy saghen Pro nostrō etc	27 Die herdekens opten velde laghen est puer natus hodie een grote clærheit dāse saghen pro nostrorum crimine hodie
	28 Met vresen waren sy allen beuaen Est etc Want die enghel die quam by hem staen Pro	28 Met vreesen wār si beuaen est puer natus hodie die engelen quamen bi hem staen pro nostrorum crimine hodie
	29 Ghi hardeliks en wilt v niet veraerē Est etc Van gode brenghē ic v nieuwe maren Pro etc	29 Ghi herden en wilt v niet veraerē est puer natus hodie van gode bringē ic v een niemare pro nostrorum crimine hodie
	30 Want huden is een kint gheboren Est puē etc Van eenre maghet wtueroeren Pro nostrō etc	30 Want het is een kint gheboren est puer natus hodie van eender maget wtueroeren pro nostrorum crimine hodie

1 etc is de oplossing van een afkortingsteken met waarschijnlijk de betekenis

BIJLAGE 5

LIED VII

PARIJS

- R Kinder nv loeft die maecht marie
Si heeft v'vult die prophecie
Si droech eē kint die maecht marie
Dat wonder en gesciet nie.
- 1 Maria es eene sterre scone.
Die ons v'licht aendē trone.
Wie h' acnbeet hi heeft te lone
Ihūs xpūs marien sone.
Kinder.
- 2 Maria es eene dageraert.
Die vor d' midd'nacht op staet.
Wie h' aenbedt hi heeft aflaet.
Van alder sunderliker daet.
Kinder.
- 3 Maria es eene triniteyt.
Moed' van ald' ontfermicheyt.
Si es soe vol alder heilicheyt.
Dats ons een groote salicheyt.
Kinder.
- 4 Maria es eene volle vloet.
D' god aen nā vleesch eñ bloet
Dat sal den genen wesē goet
Die dienē om dat eewege goet.
Kinder.
- 5 Maria es eene rose sond' doren
Die god tot eend' moed' heeft v'corē
Eer ihūs xpūs was geboren.
Was dese werelt al verloren.
Kinder.
- 6 Her ioseph viel ned' op sijn kniē
Hine conste dat wond' niet aensiē
Dat kint dat inde crebbe lach.
Hi wiste wel dat die gods sone was
Kinder.
- 7 Die ingelen die satē d' alle bi
Met grooter vroudē wiechdē si
Met wond' waren si beuaen.
Dat haren scepper soe was gedaē
Kinder.
- 8 Die ingelen songē alle sanctus
Die heilige geest es hier it huys
Geboren van eend' ionger maecht
Die onsen vad' soe wel behaecht
Kinder.
- 9 Sijt willecome her iongelinc.
Die ons van bouen es gesint.
Der reynder maget mariē kint.
Eñ alder yngelen coninc.
- R Kind' nv loeft die maecht marie
Si heeft v'uult die prophecie.
Si droech eē kint die maecht marie
Dat wond' en gesciede nie.

TÜB. GERM. OCT. 190

- R Kinder nv loeft die maghet marie.
si heuet v'u die pphetie.¹
si heuet enē sone. si is maghet/marie.
dat wonder en gheschie ons nye.
- 1 Maria is een sterre schone.
die ōs v'licht al aen den throne.
wie haer aenbedt. hi heuet dat lone.
vā ih's kerst. marien sone.
- 2 Maria is een dagheraet.
die voer der middernacht opstaet.
wie haer aenbedt. hi heues oflaet.
vā allen sonderliker misdaet.
- 4 Maria is ene volle vloet.
daar god an nam vleischs eñ bloet.
dat sal ons allen wesen goet.
nv dienē wi em dat ewich goet.
- 3 Maria es een rose sond' doorē.
die god tsijnder moed' hadde wtu'corē.
eer ih's xp̄s was gheborē.
so was dese werelt al verloren
- 5 Ioseph viel neder al op sijn knien.
hi en const dat wonder niet anghesien.
daer² tkint al inder cribbē lach.
hi wist wel. dattet die gods soen was.
- 6 Die enghelē songhen saūs saūs.
hier is die hēilige gheest int huys.
gheborē vā eend' iongh' maecht.
die ald' werelt wel behaecht.

DEU. E. PROF. BOECXKEN

- R Kinder nu louet die maghet Marie
Si heeft veruult die prophecie
Si heeft eenen soon/si is maget Marie
Dat wonder en geschiede ons nye
- 1 Maria is een sterre schone
Die ons verlicht al aē den throne
Wie haer aenbedet hy heeft te lone
Van Jesus kerst Marien sone
- 2 Maria is een dagheraet
Die voer der midder nacht op staet
Wie haer aenbidt hi heeft aflaet
Van alle sonderlijcke misdaet
- 3 Maria is een triniteyt
Si is moeder der ontfermherticheyt
Sy is moeder ende reyne maghet
Die onsen vader wel behaget.
- 5 Maria is een volle vloet
Daer God aen nam vleesch ende bloet
Dat sal ons allen wesen goet
Nu dienē wij om deewich goet
- 4 Maria is een roose sonder dorei.
Die God tot sijnder moeder hadte wtuercoren
Eer Jesus xp̄s was gheborn
So was dese werelt al verlōre
- 6 Heer Joseph viel neder op sine knien.
Hy en conde dat wonder niet aen gheien
Daert kint al in die cribbe lach
Hi wist wel dat Gods sone was
- 7 Die enghelen songhen sanctus/sanctus
Hier is die heylighe gheest int huys
Gheborē van een ionge maecht
Die alder werelt wel behaecht
- 8 Sijt willecoē heer iōgelinc
Die ons van bouen is ghesint
Dat is Jesus Marien kint
Eñ alder engelen coninck.

¹ In het hs. staat *v'u* op het einde van de regel. De rest van het woord is weggesneden bij herbinding van het hs. Bäumker, die alleen het refrein opnam – pag. 192 –, heeft hieraan geen aandacht geschonken en loste de afkorting daardoor abusievelijk op in *van*.

² Achter *daer* staat in het hs. *kint*. Dit woord is echter doorgehaald.

PARIJS	TÜB GERM OCT 190	BRUSSEL II 270	BRUSSEL II 2631	SUUERLIJCK BOECKKEN	DEU E PROF BOECKKEN
R Laet ons met herten reyne Louen dat suete kindekijn Het brinct ons vter weyne	R Laet ons mit hartzen reyne louē dat suete kindekijn het brinct ons wten weyne	R Laet ōs mit h'tē reyne louē dat kȳdeken cleyne het brēct ōs wtē weyne	R Laet ons mit herten reyne loue dat soete kindekijn Het brencet ons wt weynen -	R Laet ons met herten reyne louē dat soete kindeken cleyne het brengt ons wten weyne	R Laet ons met herten reyne Louen dat kindeken cleyne Het brengt ons wten weyne
1 Die vader van hier bouen C Sprac sinen ingel an Ic wille die helle scoren Verlossen wijf ende man Gaet wech toter fonteynē Marien claer aenschijn Eñ segt haer wat ic meyne Laet ons	3 Die vader vā hier bouē sprac sinē enghel an ic wil die helle gaen v'storē eñ v'lossen wijf eñ man gaet tott' schone fonteyne maria claer aenschine eñ seyt hair wat ic meyne Laet ōs mit hertzē	2 Die vad' vā hier bouen Sprac synē engel an hi wil hier tot ons comen v lossen wijf eñ man gaet wech totter fonteynē mā maget fīj eñ segt ha' wat ic meyne	2 Die vader van hier bouen Sprac sinen enghel an Ic coem die + verstoren En verlossen wijf eñ man Gaet neder tot die fonteyne Maria claer aenschijn Eñ segt haer wat ic meyne Laet ons etc ¹	3 Die vader van hier bouen sprac sinen enghel an wi willen die helle rouen en verlossen wijf eñ man gaet totter schoon fonteyne maria claer aenschijn en segt haer wat ic meyne Laet ons met herten reyne	3 Die vader van hier bouen Sprack sinen enghel an Ick wil die helle gaen v'stouen Verlossen wijf ende man Gaet totter schoond' fonteyne Maria claer aenschijn Eñ segt haer wat ick meyne Laet ons met hertē reyne etc
2 Gruet my wel vriendelike D Die suete suuer iuecht Eñ segt haer blidelike Sī mach wel sijn v'huecht Want sī eñ el ne geene Gods moed' moet sī sine Laet ons	4 Gruet sī my vriendelike die suete suuer iuecht eñ segt haer blidelike sī mach wel sijn v'bljt wāt sī en el nye gheyne gods moeder moet sī sijn ic bin mit haer ghemeyne Laet ons etc ¹	4 Nu groetse vriendelike die soete suuer ioecht eñ segt haer blidelike sī mach wel sijn v'hoecht wāt sī eñ anders ghene gods moed' sal sī sijn eñ bluē maget rene	3 Groetse my vriendelike Die suuer ionge ioecht Eñ segt haer blidelike Sī mach wel sīj verhoecht want sī en anders gheyne Gods moeder moet sy sīj God is mit haer ghemeyne Laet ons met herten reyne	4 Groetse mī vriendelike die schone suuer iuecht Eñ segt haer blidelike sī mach wel sijn verhuecht Want sī/eñ anders ghene gods moeder sal sī sijn ick ben met haer gemene Laet ons met herten reyne	4 Groetse mī vriendelike Die schone suyuer iuecht Eñ segt haer blidelike Sī mach wel sijn verhuecht Want sī/eñ anders gheene Gods moeder moet sī sijn Ic ben met haer ghemeeene Laet ons met hertē etcet
3 Al binnen nazarette E Quam dingel gabriel Hī gruete die violette Met suete woorden snel God gruete v suuer reyne Vol gracies es v schijn God es met v gemeyne Laet ons	5 Al binē nazarette quā denghel gabriel eñ sprack totter fioletten mit sueten woerdē snel god gruet v maghet reyne vol gracies is v aenschine god es mit v alleyne Laet ons etc		4 Al binnē nazaretten Quam die enghel gabriel Hī groete der fyoletten Met soete woorden snel God groet v maghet reyne Vol gracies is v aenschij God is mit v alleyne Laet ons etc	5 Al binnen nazarette quam die engel gabriel ende sprac totter fyolette met soeten woorden snel god gruet v maghet reyne vol gracies is v aenschijn god is met v ghemeyne Laet ons met herten reyne	5 Al binnen Nazarette Quam denghel Gabriel Ende sprack totter fiolette Met soeten woorden snel God groet v maghet reyne Vol gracies is v aenschijn God is met v alleyne Laet ons met her etc
4 Bī v soe sal bechuen F Dat adam heeft ontvrydt Want bouen alle wiuen Sī dī gebenedijt Ghī selt ontfaen een greyne In Uwer herten scrine Eñ bliuen eē maget reyne Laet ons	6 Bī v sal nach bechuē dat adam heeft ontvryt wāt bouē allē wiuē sī dī ghebenedijt ghī salt ontfaen een greyne in uwer hertzen scrijn des vaders soen alleyne Laet ons etc		5 Bī v sel noch bechuen Dat adam heeft ontfrijt Want bouen alle wiuen Sī dī ghebenedijt Want ghī eñ anders gheyne Gods moeder moet ghī sīj God is mit v alleyne Laet ons mit hertē etc	6 Bī v sal noch bechuen dat adam heeft ontvrijt want bouen alle wiuen sidi ghebenedijt ghī sult ontfaen een greyne in uwer herten scrijn Des vaders soon ghemeyne Laet ons met herten reyne	6 By v sal noch bechuen Dat Adam heeft ontvrijt Want bouen alle wiuen Sidy ghebenedijt Ghi sult ontfaen een greyne In uwer herten scrijn Des vaders soon alleyne Laet ons met hertē etc
5 Sī sprac oetmoedelike G Hoe soude dat gescien Eñ kinde sekerlike Noyt man des wondert mīe Dat ic eñ el ne geyne Gods moeder soude sijn Mijn herte es cout als steyne Laet ons	7 Sī sprac oetmoedelike hoe soude dat comen by ic en kende sekerlike noyt man het wondert my dat ic en el nye gheyne gods moeder soude sijn mijn herte wert cout als steyne Laet ons etc	5 Maria sprac oetmoedelic hoe soude dat ghesien wāt ic beken doch sekerlic noyt man des wondert mien dat ic eñ anders ghene gods moed' soude sijn mij h't cout als eē stene	6 Sī sprac oetmoedeliken Hoe soude dat gheschen Ic en kende noeyt sekerlike Man des verwondert my dat ic eñ anders gheyne Gods moeder moghen sīj Mijn haert is cout als eē steyne I etc	7 Sī sprac oetmoedelike Hoe soude dat comen bī ic en kende sekerliken noeyt man dus wondert mī dat ick/eñ anders ghene gods moeder soude sijn Mijn hert wort cout als stene Laet ons met herten reyne	7 Sy sprac ootmoedelijcke Hoe soude dat comen bī Ick en kende sekerlycke Noyt man/het wondert mī Dat ick/eñ anders gheene Gods moeder soude sijn Mijn hert wort cout als steene Laet ons met herten etc
6 Die heilige geest sal comē I In v wel suuer wijf Ontfaen tot onser vromē Aen v menschelijc lijf Hī wilt af dwaen die bleyne Verlossen vter pine Alle sine vrienden gemeyne Laet ons	9 Die heilige gheest sal comē in v wel suete wijf ontfaet doer onse vrome ī v als menschen lijf hī wil ons alle ghemeyne verlossen wter pyne mit sinē bloede alleyne Laet ōs				9 Die heylige gheest sal comē In v wel soete wijf Ontfaet voer onse vrome In v als smenschen lijf Hī wil ons alle ghemeyne Verlossen wter pine Met sinen bloede alleyne Laet ons met herten rey etc
7 Die ingel sprac tot hare H O werde suuer maecht En sijt in genen vare Het wonder dat ghī claecht Want ghī selt sonder pine Baren een kindekine Eñ bliuen maget alleyne Laet ons	8 Die enghel sprac tot hare o waerde suuer maecht en weest ī ghenē vare tis wonder dat ghī claecht wāt ghī sult sond' pyne baren een kindekijn eñ bluē een maghet reyne Laet ons etc	6 En weest in ghene varē tis wond' dat ghī claecht ghī sult dē gods soen barē eñ bluē reyne maecht wāt ghī eñ and's ghene sult dragē eē kȳdekyn eñ bluē maecht allene	7 Die enghel sprac tot haer O waerde suuer maecht En weest in gheēnen vare Hets wonder dat ghī claecht Want ghī selt sonder pinen Baren een kindekijn Eñ bliuen maghet fine Laet ons etc	8 Die enghel sprac tot hare o waerde suuer maecht En weest in gheenen vare het is wonder dat ghī claecht want ghī sult sonder pijnē baren een kindekijn en bliuen maget reyne Laet ons	8 Die enghel sprack tot hare O weerde suyuer maecht En weest in gheenen vare This wonder dat ghī claecht Want ghī sult sonder pine Baren een kindeken cleyne Eñ bliuen maghet reyne Laet ons met herten etc
8 Die maecht haer cōforteerde J In dat haer dingel seide Ende sī responceerde Tot gode benic bereit Na uwen woorden reyne Stellc den wille mine Siet hier gods deerne cleyne Laet ons	10 Die maghet hair conforteerde in dat haer denghel seit gode sī responceerde oec sī ic bī bereit ī uwen woerdē alleyne set ic dē wille mijn siet hier gods dierne cleyne Laet ons etc	7 Die maecht haer cōforteerde vā dat haer dengel seit eñ sī doe responceerde heer bode ic bin bereit in dinē woerdē gemene stel ic dē wille mij siet hier gods deerne clene	9 Die maecht doen consenterde In dat haer die enghel seide Ende sī doe responceerde Siet ic bin bereit Na dinen woorden ghemeyne Stel ic die woerden mij Siet hier gods deerne alleyne Laet etc	9 Die maecht haer conforteerde In dat haer die enghel seyt ende sī responceerde ick ben daer toe bereyt in uwen woorden alleyne set ic den wille mijn siet hier gods deerne cleyne Laet ons met herten reyne	10 Die maget haer cōforteerde In dat haer die enghel seyt Ende sī responceerde Ick ben nu oock bereyt In uwen woorden alleyne Set ick den wille mijn Siet hier Gods deerne cleyne Laet ons met herten etc
9 Die yngel sciet van daer K Maria bleef bevrucht Sonder wee oft vaer Oft sonder herte versucht Baerde die edel suu' greyne Den hemelschen drochtijn Des vaders sone alleyne Laet ons	11 Die enghelschiet vā hare maria bleef bevrucht al sonder pyne of vare of sonder herten sucht baerde sī die suuer reyne den hemelschē drochtyne des vaders soen ghemeyne Laet ōs	1 Ons is eē kȳt geborē eē kijt gepresenteert hī coēt die helle storē alsmē vijnt figureert hī wil ons al gemeyne v'lossē wter pyne mit sine bloet alleyne	8 Die enghel schiet van hare Die maecht die bleef bevrucht Al sonder wee of swaere Eñ in herten versucht Soe baerde die suuer reyne Dat soete kindekȳ Het brencet ons wtter weyne Laet etc		11 Die enghel schiet van hare Die maghet bleef bevrucht Al sonder pijn oft vare Oft sonder herten sucht Baerde die suyuer reyne Die hemelsche doctrine Des vaders soon ghemeyne Laet ons met herten etc
10 Ons es een kint geboren A Een sone gepresenteert Hī comt die helle scoren Als mensche gefigureert Hī wilt ons alle gemeyne Verlossen vter pine Met sinen bloede alleyne Laet ons	1 Ons is een kint gheboren een sone ghep̃sēteert hī wil die helle gaen storen als mēsche ghefigureert hī wil ons allen ghemeyne v'lossen wter pine met sinen bloede alleyne	3 Ons is eē kȳt geborē eē kijt gepresenteert hī coēt die helle scorē alsmē vijnt figureert hī wil ōs al gemeyne v'lossen wter pyne mit syne bloet alleyne	1 Ons is een kint gheboren Een soen ghepresenteert Hī coemt ter helle storen Als mēsche ghefigureert Hī wil ons al ghemeyne Verlossen wtter pine Mit sine bloede alleyne Laet	1 Ons is een kint gheboren een sone ghepresenteert hī coemt die helle storen als mensche ghefigureert Hī wil ons al ghemeyne verlossen wter pyne met sinen bloede alleyne Laet ons met herten reyne	1 Ons is een kint gheboren Een sone ghepresenteert Hy wil die helle gaen storen Als mensche ghefigureert Hī wil ons alle ghemeyne Verlossen wter pine Met sinen bloede alleyne
11 Dies mogen wī wel danckē R Der maget diene droech In haer wī suuer lancken Die dracht haer niet en v'woech Nv laet ons groot eñ cleene Louen die maget fine Sī brinct ons vter weyne Laet ons	2 Nv moghē ² wī wel dancken den maghet dien droech in hare sueter lancken die vrucht hair niet en v'woech weest vrolich groot eñ cleyne om dat suete kindekijn het behoet ons voer alle weyne Laet ōs mit -		10 Des moeghen wī wel dancken Die moeder die hem droech In haer suuer lancken Die vrucht haer niet en verwuech Wes vrolic groot eñ cleyne Dat soete kindekij Het brencet ons wtter weyne Laet ons mit herten reyne Loue	2 Des moghen wī wel eeren die maghet die hem droech den groten heil der kintē die haer niet en verwuech weest vrolic groot eñ cleyne dit soete kindekijn vrijt ons van alle pijnen Laet ons met herten reyne	2 Nu mogen wij wel dancken Der maghet die hem droech In hare suyuer lancken Die vrucht haer niet en v'woech Weest vrolic groot eñ cleyne Om dat soete kindekijn Het behoet ōs voer alle weyne Laet ons met hertē etcet
12 Geloeft soe moet sī wesen L Nv ende in alder tijt Bī haer sijn wī genesen Eñ bracht in dit iohjt O werde suuer reyne Des sondaers medecine Bidt vor ons gemeyne Laet ons	12 Gheloeft so moet sī wesen nv eñ in alder tijt bī haer sijn wī ghenesen sī bracht ons groot iohjt o waerde maghet reyne des sondaers medicij bidt voer ons allen ghemeyne Laet ons etc	8 Geloeft so moet sī wesē nv eñ in alder tijt bī haer sijn wī genesē dat brēct ōs groot iohjt o werde suuer reyne des sond's medicij bid voer ōs al ghemeyne		10 Ghelooft so moet sī wesen nv eñ tot alder tijt Bī haer sijn wī ghenesen sī bracht ons groot iohjt o waerde suuer fonteyne des sondaers medicine bidt voer ons al ghemeyne Laet ons met herten reyne	12 Gheloeft so moet sī wesen Nu eñ in alder tijt Bī haer sijn wij ghenesen Sī bracht ons groot iohjt O weerde maghet reyne Des sondaers medicine Bidt voer ons allen ghemeyne Laet ons met herten reyne Louen dat kindekē cleyne Het brengt ons wten weyne

¹ Een afkortingsteken dat waarschijnlijk de betekenis *etc* heeft is aldus opgelost

² In het hs staat op deze plaats aan het begin van een nieuwe regel *moghen*. Dit woord is echter doorgestreep

¹ Een afkortingsteken dat waarschijnlijk de betekenis *etc* heeft is aldus opgelost

BIJLAGE 7

LIED IX

PARIJS	TUB GERM OCT 190	TUB GERM OCT 185	WENEN 12875	WERDEN	SUUERLIJIC BOECXKEN	DEU E PROF BOECXKEN
R Een kindekê es ons geborê in bethleem Dies hadde herodes toren Dat scheen aen hem	R Een kindekyn is ons gheboeren/ in bethleem dat heeft herodes toren/ dat scheen aen hem	vandê hyligê drie conyngen R Een kyndekyn is ons gebaren in bethleem des hadde herodes toerne dat scheen aen hem	R Een kyndekyn is ons geboren in Bethleem Des had herodes toerne dat scheen aen hem	R Een kyndekyn is ons gebaren in Bethleem des had Herodes toerne, dat scheen aen em	R Een kindekê is ôs geborê in bethleem des hadde herodes torê dat scheen aen hem	R Een kint is ons gheboeren in bethleem Des hadde Herodes thoren Dat scheen aen hem
1 Als herodes dat vernam B Dat dat kindekê geborê was Dies was hi toernich en gram Want hi ontsach hem das Dat hi verliesen soude syn rike was groot Hi peinsde hoe hi mocht bringê Dat cleyne kint ter doot <i>Een kindekê</i>	(2) Doe herodes dat vna datt kint gheborê was hi v't toernich en grâ en hi ontsach hê das dat hi also verliesen soude syn rike groot hi peysde hoe hi brêghê soude dat kindekê t'doot	2 Als herodes dat v'nam dattet kyndekyn gebaren was hy wart toernich en gram ende hi ontsach hem des dat hi v'liesen soude syn rike was groot hi peinsde hoe hi mochte brengen dat kyndekyn ter doot Een kyndekyn	3 Mer als herodes dat vernam Dat een konnyck gebaren was, Soe wert hi toernich en gram ende hy vergan en des, Dat hi verliesen soude syn rike was groot hy dacht, woe hi mocht brengen dat kynt ter doet	2 Als Herodes dat vernam, dattet kint gheboeren was, so was hy toornich ende gram ende ontsach hem das dat hi verliesen soude syn rike groot hy dacht hoe hi mocht brenghen dat kindekyn ter doot Een kinde	2 Doen herodes dat vernam dattet kint gheboeren was wert hi toornich ende gram ende ontsach hem das dat hi verliesen soude syn rike groot Hy peysde hoe hi mocht brenghen dat kindekyn ter doot	1 Als Herodes dat vernam Dat kindekyn/gheboeren was Was hi toornich ende gram Ende hy ontsach hem das Dat hy verliesen soude syn rike groot Hy peysde hoe hi mocht brengen dat kindekyn ter doot
2 Drie coningê vut orientê A Quamen te iherusalem Si vraechden w' hi was geborê Die coninc der ioden Wij saghen in orienten een sterre schijn wij comen om te anbeden Hi es soe fijn <i>Een kindekê</i>	1 Die conftighen wt onrêt/ quamê te iherusalem si vraechdê / waar is gheborê die coninc der ioden wij saghê in orienten een sterre schijn wij comen om te anbeden dat suete kindekyn	1 Drie Conyngen wt orienten die quamê tot iherusalem sy vraechdê waar is hier gebaeren die conynck der Jodê Wy saghen in orienten die steerne syn Wy comen om aen te beden dat kyndekyn Een kyndekyn	1 Drie coningen wt oesten lande quamen toe iherusalem Si vraechden waer geboren was die conynck der Joeden? Wy saghen in orienten die sterre syn Wy comen om te anbeden den here fyn Een kÿ etc ¹	1 Dry konnyngen aut Orienten quamen toe iherusalem sy vraechden, waer is hy gebaren die conynck der Joeden? wy saghen in orienten een sterre fijn wy comen om aen te beden dat kindekyn Een kyndekyn is ons gebaren	1 Drie coninghen wtuercoren quamen te iherusalem si vraechden waer hi was gheboeren die coninc der ioden wi saghen in orienten die sterre syn wy comen hem anbeden dat kindekyn Een kindekyn is ons gheboeren	3 Drie coningen wt orienten Quamen te iherusalem Sy vraechdê waer hi gheborê waer Die coninc der ioden Sy saghen in orienten Der sterren schijn Totter tyt toe dat sy vonden Dat soete kindekyn Een kindekyn is ons ghe etc
3 Herodes sprac d' conlgen toe D Nu gaet eil soet tot kint Met alsoe grooter weerdicheit Men seyt hi is coninc Coninc bouen alle coningê Soe es hi fijn Men seyt hi sal besitten Dat rike myn <i>Een kindekê</i>	4 Herodes sprac tot die conftigê Nu gaet eil soet tot kint mit alsoe groter waerdicheit men seyt hi is coninc coninc bouê alle conftigê soe wil hi syn mê seyt hi sal besittê dat rike myn	3 Herodes sprack den conyngen toe Gaet wech en suet dat kynt mit alsoe groter weerdicheit men secht hi is coninc en bouen allen conyngê soe is hi fyn men douchet hi sal besytten dat rike myn Een kyndekÿ is ons	4 Herodes sprack den coningen toe Gaet wech en suet dat kynt Ende al mit groter weerdicheit ende, so men van on seget, hy is konnyck baven allen conyngnen, hy is so fijn, men seyt, hy sal regieren dat rike myn	3 Herodes sprack den konnyngen toe Gaet hyn ende suet dat kynt mit alsoe groter weerdicheit, ende, so men van on seget, hy is konnyck baven allen konnyngnen, hy is so fijn, men seyt, hy sal besitten dat rijke myn Een kindekyn is ons gebaren etc	4 Herodes sprac tottê coningê Gaet wech/en suet dat kint Met alsoe grooter eeren men seyt hi is coninc Coninc bouen alle coningen Soe is hi fijn Men seyt hi sal besitten Dat rijke myn Een kindekyn	4 Herodes sprac tottê coningê Gaet wech/en suet dat kint Met alsoe grooter eeren men seyt hi is coninc Coninc bouen alle coningen Soe is hi fijn Men seyt hi sal besitten Dat rijke myn Een kindekyn is ons etc
4 Als ghi dat kint hebt vondê E Keert weder tot mi Dat ic in corten stonden Mach weten waer het si Dat ic mach anbeden Dat suete kindekyn Het heeft so seer doersneden Dat herte myn <i>Een kindekê</i>	5 Als ghi dat kint gheuondê hebt soe coemt weder tot mi dat ic in cortê daghê mach wetê waar dattet sy so mach ic mede anbedê dat suete kindekyn theeft so seer doersnede dat harte mij	4 Als gi dat kynt hebt vondê soe coemt weder en segt mi dat ic in corten stonden mach weten waer dat sy ic soldê alsoe georne anbeden hy is soe fyn hi heeft so seer doersneden dat herte myn Een kyndekyn is ons	4 Als gi dat kyndekyn hebt gevonden, so komt weder om tot mi, dat ick in korten stonden mach weten, waer et sy, dat ick oock een mach boden dat kindekyn, het heeft so seer doersneden dat herte myn Een kindekyn is ons gebaren etc	4 Als gi dat kindekyn hebt gevonden, so komt weder om tot mi, dat ick in korten stonden mach weten, waer et sy, dat ick oock een mach boden dat cleyne kindekyn het heeft so seer doersneden dat herte myn Een kindekyn is ons gebaren etc	5 Als ghi dat kint hebt vonden so keert dan weder tot mi in alsoe corter stonden en segt mi waer dat si ic soe so gaerne anbeden Dat soete kindekyn het heeft so seer doersneden dat herte myn Een kindekyn	5 Als ghi dat kint hebt voden Keert wederom tot mi Dat ick in corten stonden Mach weten waer dat si Ick soudet so gaerne anbeden Dat soete kindekyn Het heeft so seer doersneden Dat herte myn Een kindekyn is ons etc //
5 Alsoe die coningen quamê F Buten iherusalem Met vrouwen dat si saghen Die sterre gaen vor hem Totter tyt dat si vonden Dat suete kindekyn In doekelkine gewonden Al bider moeder syn <i>Een kindekê</i>	6 Doe die conftigê quamê recht buttê ihrl' mit vraechdê dat sy saghê een sterre die scheen voor hê die sterre diese leyde al hi dat kindekÿ I doeklijs gheuondê albi die moed sÿj	5 Als die Conyngen quamen buten iherusalem mit vrôden dat sy vernamen die steerne staen voor hê ter tyt toe dat sy vonden dat kindekyn in doekerkyn gewondê byder heuer moeder syn Een kyndekyn is ôs	5 Mer als die coningen quamen buten iherusalem Mit vroecheden dat si saghen die sterre gaen voor hem Thent dat si daer vonden een kindekyn in duekeren gewonden mitter moeder syn	6 Als die drye konnyngen quamen buten iherusalem mit vrouwen si vernamen die sterre staen voor om ter steden dat sy vonden dat kindekyn in duekeren gewonden by der moder syn Een kindekyn is ons gebaren etc	6 Mer als die coninghen quamen buyten iherusalem met vrucheden si vernamen die sterre staen voor hem al tot si vonden dat kindekyn in doeken gheuonden bider moeder syn Een kindekê	6 Doen die coningen quamen Buyten Jerusalem Met vrucheden dat sy saghen Die sterre staen voor hen Ter tyt toe dat sy vonden Dat soete kindekyn In doeckelkyns gheuonden Al bider moeder syn Een kindekyn is ons gheb etc
6 Die coningê anbeden tkint G Van xuy dagen out sy offerden hem met onsten Mirre wieroec en gout En al met grooter vroude Het scheen wel syn noot Si vondent daer ter stede Van hauen bloet <i>Een kindekê</i>	7 Doe si dat kindekÿ vondê doe wast dertien dagen out sy offerdê hê mit wardichê myrre wyroec en gout so dedê sy daer alle dat was daer alsoe noot sy vondent daer den Conynck ryck van hâuê bloet Een kyndekyn is ons	6 Als dat kynt was cleyne van dertien dagen out men offerden hem daer ter stedê mirre wieroec en golt mit alsoe groter weerden het was daer noot sy vondent daer den Conynck ryck van hauê bloet Een kyndekyn is ons	6 Si vonden daer een kyndekyn dat was dertien dach out Si brochten hem in offerhanden mirre wieroec ende golt Mit groter weerdicheiden des was wal noot, Sy vondent daer te male van hauen bloet	7 Die konyngen anbeden dat kindekyn vanden dertien daegen alt, sy offerden on ter stonden myrroock, myrre ende golt mit groter weerdicheden, des was wal noot, sy vondent on ter steden van hauen bloot Een kindekyn is ons geboren etc	7 Drie coninghen anbeden tkint van dertien dach out si offerden met waerdicheden myrre wieroock en gout dat deden sy daer omme dat haer scheen groten noot si saghen al omme en omme van hauen bloot Een kindeken	7 Doen si dat kindekyn voden So wast dertien daghen out Si offerden hem te dien stôden myrre wieroock/en gout Dat deden sy daer omme Daer was grooten noot Sy vonden tkint en die moed' Van hauen bloot Een kindekyn is ons ghe etc
7 Tsnachts als slapê souden H Quam dingel tote hê Dat si niet keerê en woudê Al dore iherusalem By eenen anderen wege Soe syn si ghekeert Al in haer conincrike Soe men ons leert <i>Een kindekê</i>	8 Snachts daer die conftigê sliepê die enghel qua tot hê dats niet en soudê keerê wed' tot iherusalem op enê anderê weghe so sÿj si dâ ghekeert al i haers vaders rike alsmê ôs heeft gheleert	7 Als die Conyngen slapen doe quam die engel tot hem dat sy niet weder en keerê al tot iherusalem in enen anderen wegen syn sy ghekeert tot hore Conynckryken alsmen ons leert Een kyndekyn is ons gebaren in bethlehem	7 Des snachts als die coningen slapen doe sprac die engel tot om, dat sy niet koren en souden doer iherusalê Al doer een ander wege syn sy ghekeert In haer conincs rike almen ons leert	8 Als die konnyngen slapen wolden sprac die engel tot om, dat sy niet (weder) kyren en souden al tot iherusalem to een anderen paeden syn sy gekyrt, al na des engels rade als men ons leert Een kindekyn is ons gebaren etc	8 Des nachts als si slapen woudê quam die enghel gods tot hem dat si niet keeren en souden al doer iherusalem met enen anderen weeghe so syn si ghekeert al in haer conincrycke almen ons leert Een kindekyn is ons gheboeren	8 Snachs doe si slapê woudê quam die enghel Gods tot hê Dat sy niet keeren en souden Al doer iherusalem In enen anderen weghe So syn sy ghekeert Den wech tot haren lande Almen ons leert Een kindek
8 Nv bidden wi den kinde I Dat ih'us is genaemt Dat hi ons wille bringen Al in dat soete lant Daer die engelen louen Gode in alder tyt Des ône ons die vad' die sone Die heilige geest gebenedijt	(9) Nv bidden wi den kinde dat ih'us is genaemt dattet ons allê wil bringhen hier bouê int suete lant daer die engelen singhen/ tot alre tyt dat moet ôs allê gônê dat kint gebenedijt	8 Nv bidde wy den kinde dat ihs is genaemt dat hi ons wil brengen mit hem int suete lant daer hem die engelen louen tot alre tyt des gonne ons die hemelsche vad' gebenedyt	8 Nv laet ons allen louen dat ihesus is genaent, dat hi ons wil bekuren al in dat suete land, daer die engelen god laven tot alre tyt dat gun ons god hÿr baven van hemelryck! Een kindekyn is ons gebaren etc	9 Nu laet ons laven dat kindekyn, dat ihesus is becant, dat hy ons wil bekuren al in dat suete land, daer die engelen god laven tot alre tyt dat gun ons god hÿr baven van hemelryck! Een kindekyn is ons gebaren etc	9 Nv bidden wi desen kinde dat ihesus is genaemt dat hi ons wil bringhen hier bouen int soete lant Daer hem die engelen eeren tot alder tyt dat gonne ons die heere der heeren ghebenedyt Een kindekyn is ons gheboeren	9 Nu bidden wy desen kinde Dat ihesus is genaemt Dat hi ons wil bringhen Daer bouen int soete lant Al daer die engelen singhen In alder tyt Dat gonne ons God die heere Der heeren ghebenedyt Een kindekyn is ons ghe etc
C	3 Herodes vraechde die conftigê wart kint gheboeren was si seidê / te bethleê binê als ons die pphet las dat daer soude comen/ een heer was also groot d'at die werelt v lossen soude/ mit sinê doot	2 Herodes vraechde den vroede syn waert kint gheboeren was Si seiden in bethleem als die pphete las In bethleem sal comen een here groot Hi sal syn volc verlossen vt alre noet	2 Herodes vraechde den vroede syn waert kint gheboeren was Si seiden in bethleem als die pphete las In bethleem sal comen een here groot Hi sal syn volc verlossen vt alre noet	5 Herodes vraechden die vroden waer dat kindekyn geborê was, sy seyden heer, in Bethlechem, als die propheet ons las, dat daeruit soldê komen een here fijn, die noch besitten soldê dat rijke dyn Een kindekyn is ons gebaren etc	3 Hi vraechde met haestichde waer tkint gheboeren was te bethleem in die stede so was datmen daer les daer is gheboeren die here groot die ons sal verlossen vander ewigher doot Een kindekyn is ons gheboeren	2 Doen Herodes dat vernam Dat dat kindekyn geborê was Te bethleem in die crbbe Als die propheet las Doen dede hi al omme senden Om meesters groot En vraechde hoe hi mocht brêgê Dat kindekyn ter doot Een kindekê is ons ghebo etc
R Een kindeken es ons geborê in bethleem Dies heeft herodes toren Dat scheen aen hem	R Een kindekyn is ons gebaren in bethleem des had herodes toerne dat scheen aen hê Amen	R Een kyndekyn is ons gebaren in bethleem des had herodes toerne dat scheen aen hê Amen				

¹ Een afortingsteken dat waarschyjnlyk de
betekenis etc. heeft is aldus opgelost

Tekst uit Jahrbuch des Vereins für nieder-
deutsche Sprachforschung Jahrgang 1888
XIV pag 65 en 66

BIJLAGE 8

LIED XIII

PARIJS

- 1 Kind' loeft den ingel fijn
hī vliecht soe hoge vor gods aēscfj
Ende es hem soe bequame
Dat hīten scierde hē seluē geljc
Franciscus es sijn name
- 2 Wī vindē alleē van hē bescreuē
Dat hē die gods sone woude geuē
Sijn wapen al ongebroken.
D'om es hī hem meest geljc.
Heeft ons scriftuere gesprokē
- 3 Nv laet ons eerē dē ingelscē mā.
Die den hemel versieren can.
Met wapenē sonder gelike
Hī leit ons vor dē ingelē rey.
En ciert dat hoge rike.
- 4 Als ic doergae dat hemels lant
Eñ aensie soe menegen sant.
Geciert met duechden scone
Soe en ha niemā die wōdē dā hī
Geljc den sueten gods sone
- 5 Recht armoede was sijn scat.
Wāt hī niet en woude noch niet ē besat
Van genen eertschen dingen
D'om es hī nv hoechst gecroent
Al daer die ingelen singen
- 6 Niet geljc den gemeynē sant.
Es sinen loen int hemels lant.
Maer vandē hoechsten steden.
Hī heeft met siere oetmoedicheit
Den hemel al doer treden
- 7 O suete vader o weert patroen.
Bīdt uwē broed' den gods soen
Dat hī ons wil vergeuen.
Ons mesdaden menichfout.
Al in dīt broesche leuen
- 8 O suete vad' bewijst v duecht.
Want ghī vor alle mā v'muecht.
Comen ten veegeuier stringe.
Alle iare op uwen dach
Bewijst aen ons v minne.
- 9 Als wī sijn in die groote noet.
En liggen in die bitter doot.
O ingel vol genaden
Toent ons dā v wondekē roet.
Ghī syt vol caritaten

DEU. E. PROF. BOECXKEN

- 1 Kinderen loeft den enghel fijn
Hy vliecht soe hooghe voer Gods aenschijn
Hī is hem so bequame
Aldaer Gods engelen singhen eewighen lof
Franciscus is sinen name
- 3 Als ick doergae dat hemelsche lant
Ende ick daer sie soe menighen sant
Verciert met duechden schone
Soe en heeft daer niemant die wonden dan hy
Gheljc die soete Gods sone
- 2 Rechte armoede is sinē scat
Die nyet en begheerde/noch niet en besat
Van gheenē aertschē dingen
Daer om is hī soe hooghe ghecroont
Aldaer die enghelen singhen
- 4 Heylighe vader/heylich patroon
Bīdt uwen broeder den Gods soon
Dat hī ons wil vergheuen
Onse sōdē/die sijn menichfout
Eñ brengen ōs int eewich leuē
- 5 Heylige vad'/heylich tresoor
Die vā hauē waert alsoe bloot
Eē coorde eñ eenē grauē roc
Daer me waerdy d' werlt spot
O prince der Seraphinnen

VERGELIJKING VAN DE TEKSTEN VAN HS GRAVE blz 187–189 met Van DUYSE No 530 A, B, C, D, E en F						
<i>Hs Grave</i>	<i>v Duyse, 530 A</i>	<i>v Duyse, 530 B</i>	<i>v Duyse, 530 C</i>	<i>v Duyse, 530 D</i>	<i>v Duyse, 530 E</i>	<i>v Duyse, 530 F</i>
Op drie Coninghen Dach Heylich heyllich godt van al die hier leijt in eenen stal voor onse salicheijt sijt geboren 5. uijt vercoren u groote majesteijt is de werelt door verblijt	Wy zyn dry koningen ryk aen magt	Drie koningen met een ster	Dry koningen, groot van macht	(titel ontbreekt)	Zoete kindetje, weet gj wel.	Drij koningen rijk en groot van macht
2 Drij Coningen groot van macht reijse stadigh dach en nacht al over bergh en dal om te soecken inde doecken lagh inden arme stal voor die groote sondaers al	1 Wy zyn dry koningen ryk aen magt, en wy gaen zoeken dag en nacht al over berg en over dal, om te vinden waer wy van wisten, regt over berg en over dal, om te vinden den God van al	1 Drie koningen met een ster, kwamen gerezen van zoo ver, al tusschen bergen en dal, kwamen zij zoeken, in al hoeken, al tusschen berg en dal, kwamen zij zoeken den God van al	1 Dry koningen, groot van macht, reysende by dag en nacht, door bergen, en bosch, en dal, om te zoeken in de hoeken, door bergen, en bosch, en dal, om te zoeken den Heer van al.	vs 1–7 Drie koningen, groot van macht, reisden te zamen, dag en nacht, over bergen en over dal, om te zoeken in alle hoeken tot in den armen stal, waar dat kindje geboren was	1 Drij koningen rijk en groot van macht, reisden zoo by dag en nacht, over bergen en over dal gingen zij zoeken in alle hoeken, over berg en over dal, naar den grooten God van al	
15. Sij ontsagen goet noch moet want het kintie Jesus soet was naer de wet en tijt al besneden in sijn leden 20. voor onse salicheijt waer het al te mael aen leijt						
4 Dus sij reysden sonder dwanck stadigh dertien dagen langkt en hebben soo gesoght 25. met hun kemels thicht des hemels heeft hun te recht gebrocht van dees wijsheijt wonder docht						
5 30. Door de claerheijt vande stal quamen sij gegaen van ver niemant die daer leeft die de waerheijt van dees claerheijt recht connen seggen heeft 35. voor dat godt hun wijsheijt geeft						
6 Tkintie lagh tot Betheleem en sij te Ierusalem sochten die ons genas dus sij jaeghden 40. ende vraeghden aen yder op het pas waer het kint geboren was				vs 8–9 't Kindje was te Bethlehem zij zochten tot Jerusalem,		
7 Sij en hebben niet getoeft maer sij waeren heel bedroeft 45. want sij d'rechte baen niet en wisten want sij misten maer daer die ster bleeff staen sijn sij samen ingegaen						3 – 'Wij hebben gereisd met groot be- dwang, wij reisden dertig mylen lang, omdat wij de rechte baan niet meer wisten, maar wel misten, waar de ster bleef stille staan, zijn wij samen binnengegaan '
8 50. Maria die heeft swaer gesucht als sij hoorde het gerucht want om haer soete lam was in sorgen socht te borgen 55. docht dat herodes gram om haer lieste kintie quam						2 Maria liet eenen zwaren zucht, als zij hoorde het gerucht, zij vreesde voor haar zoete lam, dat zij met zorgen hield verborgen, zij meende dat Herodes gram om haar klein kindeken kwam
9 Jasper Melchior Balthazar quamen tot het kintie daer en dede metter spoet 60. offerhande wieroock branden en knielde met ootmoet voor het kintie Jesus soet	2 Jaspar, Melchior, Balthazar kwamen by dit kindeken daer, zy knielden met ootmoed, offerhanden, wierrook branden, zy knielden met ootmoed, voor dit kindeken Jesuken zoet		2 Gaspard, Melchior, Balthazar, dry koningen al te gaer, ze gingen al met ootmoed, met offranden, wierook branden, ze gingen al met ootmoed, met offranden voor 't kindje zoet	vs 10–13 en zij vielen op hunne knieen, de offerande schoot in brand, en ze knielden alle gelijk voor den vorst van 't hemelryk		4 't Was Jaspar, Melchior en Balthasaar de eene kwam voor, de andere naar, en zij riepen met ootmoed 'doet offerhanden, laat wierook branden!' en zij knielden metterspoed voor dat klein kindeken zoet
10 65. Godt nam hun de gifte aff en hij hun den segen gaff maria was benaut voor haer kintie ons heff vrientie die wijse mennich fout 70. brachten mirrhe wieroock gout						
11 Heel den stal was vol van vree Jae de beesten knielden mee voor godt die de aerde dwinckt tkintie dorsten 75. naer de borsten doen riepen sij dat klinckt vive onsen Coninck drinckt	3 Geheel de stal die was vol vreë 't kindeken en de beestekens meë, dan roepen zy, dat 't klinkt 'vivat, vivat, vivat!' dan roepen zy, dat 't klinkt 'vivat, vivat, onze koning drinkt!'	3 Het kindeken schreeuwt er van den dorst, Maria legt het aen haer borst, en zij riepen allen gelijk doet overal den wierook branden, en zij riepen allen gelijk 'vivat ons nieuwe koningryk!'				5 De g'heele stal die was vol vreë, 't klein kind met de beesten meë 't Was Maria met haar klein kind, dat lag in dorste, ja, aan haar borsten, en zij riepen dat het klinkt ,viva onze Koning drinkt!'
	2 'Sterre, gj moogt er zoo stille niet staen, gj moet met ons naer Bethleem gaan waer dat Maria met Jesus zat, Bethleem, die schoone stad, waer dat Maria met Jesus zat '		3 'Zoete kindje, weet ye wel, in dees winters koude fel, wie dat er voor de deure staet? 't Zyn dry koningen, met belooningen, wie dat er voor de deure staet?' – 'Zeg, dat ze maer binnen gaen '	vs 14–22 En die ons niet en wilt verstaan, en mag met onze sterre niet gaan Zij kwamen al voor Herodes zijn deur, Herodes, de koning, kwam zelve veur. Herodes sprak met valscher hart 'waarvan is de jongste van dryen zoo zwert?' – Al is hij zwert, hij is verre bekent het is de jongste koning van Moorenland, onder de zon en maan verbrand	'Zoete kindetje, weet gj wel, dat uw naam is Manuel? De drie koningen die daar staan, mogen zij wel binnen gaan?' – 'Wel gekomen, en komt maar in, 't gaat hier al naar 't kindtjes zin, 't kindetje krysch en 't kindetje lacht, 't is geboren op Kerstnacht '	
			4 – 'Komt maer binnen, komt maer in, 't gaet wel naer 't Jesukens zin ' 't Jesuke die lacht en grimt Ziet dat schaptje 't eet wel paptje, 't Jesuke die lacht en grimt, 't Jesuke is een zoete kind '			
			5 't Joseph maekt uw keuksken net, vaegt uw vloerken, maekt uw bed, maekt dat zoete zoete, zoet, hooy en strooy, viv' la rooy, maekt dat zoete, zoete, zoet maekt dat mooy om 't kindtje zoet			

STELLINGEN

I

De veronderstelling dat een aantal liederen uit het Liedboek van Liisbet Ghoeyuaers moet worden toegeschreven aan één dichteres is niet voldoende verantwoord.

(Cf. DR. J. J. MAK, *Middeleeuwse Kerstliederen*, pag. XXVI.)

II

Nieuwe bestudering der autografen van Constantijn Huygens' Cluys-werck voert tot de gevolgtrekking dat dit laatste grote werk van de dichter niet het voortbrengsel is van gestage en ongestoorde arbeid van een man in ruste.

(Cf. DR. P. J. H. VERMEEREN in *Spiegel der Letteren* I, pag. 49-50.)

III

De met potlood geschreven fragmenten van Constantijn Huygens' Cluys-werck (K.B. Den Haag, signatuur: Kon. Ned. Ak. v. Wetensch. XLIIIC, omslag 1681 - 1686, nr. K 3.) hebben behoord tot een redaktie der verzen 1 tot en met 74 van het gedicht die voorafging aan de redaktie welke we aantreffen in de autograaf van het hele werk. (K.B. Den Haag, signatuur: Kon. Ned. Ak. v. Wetensch. XLc, omslag 1683, nr. 4.)

IV

De bewering dat J. A. Alberdingk Thijm van de Spektator een zuiver katholiek orgaan heeft willen maken is in strijd met de werkelijkheid.

(Cf. PROF. DR. C. G. N. DE VOOYS, *De Letterkunde van de Negentiende Eeuw*, pag. 208.)

V

Het is van groot belang voor de studie van de Nederlandse literatuur dat gegevens over Nederlandse codices en manuscripten in bibliotheken buiten Nederland en België stelselmatig worden verzameld en bekend gemaakt.

VI

Bij het bekijken van middeleeuwse handschriften is het ook uit taalkundige overwegingen noodzakelijk de tekstgedeelten die door verschillende kopiisten zijn geschreven afzonderlijk te onderzoeken.

VII

De verklaring die het Middelnederlandsch Woordenboek geeft van het werkwoord *verstoven* is onjuist. Het is een schrijf- of zetfout voor *verstoren*.

(Cf. Mnl. Wb. IX, 80.)

VIII

Bij het onderzoeken van varianten van middeleeuwse liederen moet men zich niet te snel laten verleiden de oorzaak van fouten en wijzigingen te zoeken in mondelinge overlevering.

IX

Slechts een beperkt deel van de overgeleverde middelnederlandse geestelijke liederen verdient de naam geestelijk volkslied.

X

Het is van groot belang na te gaan of bij kinderen die in een meertalig milieu opgroeien daardoor stoornissen of vertragingen in hun ontwikkeling optreden.

XI

Het is onjuist het gebruik van audio-visuele hulpmiddelen op grote schaal in het middelbaar onderwijs in te voeren, zolang de toepassing ervan nog niet het voorwerp is van grondig wetenschappelijk onderzoek aan onze universiteiten.

Het liedboek van
Liisbet Ghoeyuaers
A. J. M. VAN SEGGELEN